

65.9(2)281.3
10-31

A. YULDASHEV

SOLIQ VA SOLIQQA TORTISH

60-31

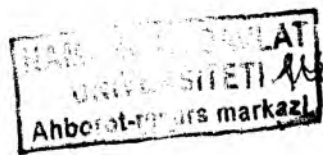
**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

A.YO'LDO SHEV

SOLIQ VA SOLIQQA TORTISH

(O'quv qo'llanma)

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi tomonidan o'quv qo'llanma sifatida
tavsiya etilgan

A. Yo'ldoshev. Soliq va soliqqa tortish. «Fan va texnologiya». 2007, 128 bet.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining menejment (tarmoqlar bo'yicha) yo'nalishi bo'yicha bakalavriatning «Soliq va soliqqa tortish» fani dasturi asosida yozilgan.

Qo'llanmada soliq va soliqqa tortishning eng muhim masalalari: funksiyalari, umumdavlat soliqlari, mahalliy soliqlar va yig'imlar hamda xorijiy mamlakatlarning soliq tizimi kabilar yoritilgan.

Qo'llanma oliy o'quv yurtlarining bakalavriat talabalariga mo'ljallangan. Undan amaliyotchilar va mustaqil o'rganuvchilar ham foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar: **O.ABDULLAYEV** – Namangan Davlat universiteti professori;
I.SIROJIDDINOV – Namangan muhandislik-pedagogika instituti dotsenti.

ISBN 978-9943-10-045-9

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2007-y.

KIRISH

1991-yilning 31-avgustida Respublika Davlat mustaqilligi deb e'lon qilingan o'n ikkinchi chaqiriq Oliy majlis Kengashning navbatdan tashqari oltinchi sessiyasida. «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari haqida»gi Qonun ham qabul qilingan edi. Ushbu Qonunning 12-moddasida: «O'zbekiston Respublikasi mustaqil moliya va kredit siyosatini amalga oshiradi. Respublika hududida undiriladigan soliq va yig'imlar O'zbekiston Respublikasining davlat byudjeti va mahalliy budjetlarga tushadi», deb belgilab qo'yilgan edi.

O'zbekiston budjetining daromadlari bozor iqtisodiyotiga ega barcha mamlakatlar singari hozirgi vaqtda asosan soliqlar orqali ta'minlanadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi va soliq qonunchiligining shakllanganligi soliq idoralari faoliyatini tashkil etilgani, soliq to'lovchilari bilan ish olib borishning samaradorligi O'zbekistonda g'oyat muhim soliqlarning byudjetga to'la hajmda va belgilangan muddatlarda to'lashni ta'minlashning uddasidan chiqishga imkon bermoqda.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish davlatning soliq siyosati bilan chambarchas bog'liqdir. Hozirgi kunda soliqlarni chuqur o'rganish va ularni shakllantirish maqsadida bir qator olimlarimiz tomonidan darsliklar, qo'llanmalar va ilmiy maqolalar yozilishi soliq va soliqqa tortishni takomillashtirish uchun muhim ilmiy negiz bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu o'quv qo'llanma biz O'zbekiston Respublikasidagi soliq va soliqqa tortish tizimini yoritishni to'rtta qismga ajratdik.

Birinchi qism soliq nazariyasi bo'lib, unda soliqlarning iqtisodiy mohiyati, funksiyalari, soliq solish tizimi, soliq siyosati va iqtisodiyotni barqarorlashtirishdagi soliqlarning roli ko'rsatilgan.

Ikkinchi qismida esa umumdavlat soliqlarining mohiyati, soliq solish obyekti, soliq stavkalari, soliqlar bo'yicha imtiyozlar va to'lash tartibiga to'xtab o'tiladi.

Uchinchi qismida mahalliy soliqlar va yig'imlarning mohiyati, to'lash tartibi ko'rsatib o'tilgan.

To'rtinchi qismida esa xorijiy mamlakatlarning soliq tizimlari yoritib berilgan.

Ushbu o'quv qo'llanmada yoritib berilayotgan masalalar fikr bildiruvchilarga muallif oldindan o'z minnatdorchiligini izhor etadi.

I QISM SOLIQ NAZARIYASI

I bob. SOLIQLARNING IQTISODIY MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

1-§. Soliq va soliqqa tortish fanini o'qitishning zaruriyati va predmeti

Soliq va soliqqa tortish fanining o'qitishning zarurligi, uning boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi. Soliq va soliqqa tortish fanining boshqa fanlar singari o'ziga xos predmet va vazifalari mavjud. Bu fanni o'qitishning zarurligi bozor iqtisodiyoti munosabatlari ichida soliq munosabatlarining ahamiyati o'sib borayotganligidan kelib chiqadi.

Soliq va soliqqa tortish fani soliq voqeliklarini (harakatlarini) chuqur o'rganish asosida zaruriy xulosalar chiqarib, ularni amaliyotga tatbiq etish yo'llarini o'rgatadi.

Soliq va soliqqa tortish fani soliq amaliyotidagi eng to'g'ri, eng mukammal va eng progressiv voqeliklarni o'rganib, amaliyot uchun xuddi bir dasturiy amalday yoritib boradi. Nazariya voqeliklarni amaliyotdan oladi va yana amaliyotga eng to'g'ri, ma'qul va ilg'or tajribalar olinib amaliyotga yo'l ko'rsatish uchun o'rgatiladi.

Demak, nazariya amaliyot uchun kerak va amaliyot uchun kompas, barometr, yo'l boshlovchi vazifasini bajaradi. Nazariyasiz amaliyot yo'ldan adashgan yo'lovchidir. Nazariyani chuqur bilgan amaliyotchi har qanday o'zgarishlarda ham ishlab keta oladi va yo'ldan adashmaydi.

Soliq va soliqqa tortish fanini o'qitishning zarurligi amaliyotda yo'ldan adashmaslik, keraksiz soliqlar bo'yicha o'zgartishlarga yo'l qo'ymaslik, amaliyotda istiqbolli qadamlar tashlash uchun va katta muvaffaqiyatlarga erishish uchun ham zarurdir.

Soliqlar fani soliqlar jarayonidagi muhim va takrorlanib turadigan munosabatlarni ilmiy ravishda tartibga solib o'rganadi.

Soliqlar va soliqqa tortish fani to'rtta qismdan iborat. Birinchi qismida soliq nazariyasi, bunda soliq amaliyotidagi eng to'g'ri, eng mukammal va progressiv voqealarni o'rganib olib, amaliyot uchun dasturlar sifatida xulosalar beriladi. Nazariya amaliyotdan olinadi. Lekin, faqat to'g'ri va mukammal deb hisoblangan amaliyot yakuni olinadi va u yana amaliyotga yo'l ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

Ikkinchi qismida, umumdavlat soliqlar, bunda umumdavlat soliqlarining mohiyati, soliqlarning obyekti, soliq stavkasi, soliqlar bo'yicha imtiyozlar va soliqlarni hisob-kitobi ko'rsatilgan.

Uchinchi qism mahalliy soliqlar va yig'imlar deb ataladi. Bu qismda O'zbekiston Respublikasida amal qilayotgan mahalliy soliqlar va yig'imlarni mohiyati, soliq obyekt, soliq stavkalari va soliqlarning hisob-kitobi ko'rsatib o'tilgan.

To'rtinchi qismida xorijiy mamlakatlarning soliq tizimlari yoritilgan. Bu qismda Amerika Qo'shma Shtatlari soliq tizimi, Yaponiya soliq tizimi, Germaniya davlatining soliq tizimi va Fransiya davlatining soliq tizimlari haqida gap yuritiladi.

Bu fan korxonada iqtisodiyoti va moliya fanlari bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki soliqlar moliya munosabatlarining tarkibiga kiradi. Ma'lumki, moliya munosabatlarining markazda davlat moliyasi turadi. Davlatning moliyaviy resurslari esa soliqlar orqali vujudga keladi. Soliqlar davlat bilan soliq to'lovchilar o'rtasidagi o'ziga xos pul munosabatlarini, pul resurslarini davlatga belgilangan tartibga majburiy ravishda berilishini ifodalaydi. Bu munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini mazkur qo'llamada yoritib berishga harakat qilamiz.

Har qanday fan o'zining predmetiga ega bo'lishi kerak. Soliq va soliqqa tortish fanining predmeti soliq harakatini o'rganishdir. Soliqqa tortishda soliq mexanizmi ishga solinadi. Uning harakatlanishi pul munosabatlari orqali sodir bo'ladi. Bu pul munosabatlari soliq to'lovchilar (yuridik va jismoniy shaxslar) bilan soliq undiruvchi (oluvchi) davlat o'rtasida bo'ladi. Fanning vazifasi mazkur munosabatlarni chuqur o'rganish, ularni to'g'ri tashkil etilishini ta'minlashdir. To'g'ri tashkil etish deganda, soliq munosabatlarida qatnashuvchi tomonlarning iqtisodiy manfaatlarini inobatga olgan holda iqtisodiy munosabatlarni tashkil qilish tushuniladi.

Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, byudjetga soliq olishda soliq to'lovchilarning manfaatlariga, ularning ishlab chiqarishni rivojlantirish rejalari putur yetkazmaslik, munosabatni do'stona, bozor iqtisodiyoti talablariga binoan tashkil etishga harakat qilishdir. Bordi-yu davlatning bir tomonlama zo'rvonligi munosabati kuchaysa, soliq to'lovchilar soliq obyektlarini har xil yo'llar bilan yashirib, davlatni «jazolaydilar». Bunday holatlarda har qanday huquqiy hujjatlarning ta'sir kuchi yetmay qolishi mumkin.

Demak, soliq va soliqqa tortish fanini chuqur o'rganish, uning xulosalarini amaliyotda qo'llash orqali amaliyotda umumdavlat va mahalliy soliq tushumlari xo'jalikning qismlarini ta'minlashda muvaffaqiyatlarga erishishi mumkin.

Soliq va soliqqa tortish fanining vazifasi iqtisodchi va menejment mutaxassislarini va boshqa xodimlarni nazariy qurollantirish ularga soliq amaliyotida bo'yicha eng umumiy yo'l-yo'riqlar ko'rsatishdan iboratdir. Shu bilan birga chet el soliq tizimi amaliyotini o'rganish asosida qilingan xulosalar, ularning shu tajribalarini o'zimizning iqtisodiyotimizga moslab tatbiq etish uchun sharoit yaratadi.

2-§. O'zbekiston Respublikasining soliqlari va soliqsiz to'lovlari

Mustaqil O'zbekiston ochiq, erkin iqtisodiyotga asoslangan odil jamiyat, kuchli demokratik huquqiy davlat qurish yo'lidan bosqichma-bosqich olq'a bormoqda. Respublikamizda jamiyatni yangilashda va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda tanlangan bu yo'li Jahon tajribasiga asoslangan, xalqimizning turmush sharoitlari, an'alarini, urf-odatlarini, turmush tarzini har tomonlama hisobga olgan.

Bozor munosabatlariga o'tish murakkab jarayon, u bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Har bir bosqichni amalga oshirish uchun ma'lum vaqt kerak bo'lib, har tomonlama murakkab bo'lgan bir qancha ishlarni bajarish zarur bo'ladi.

Iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichida eng, avvalo, bozor munosabatlarining huquqiy poydevori yaratildi. Bu davrda 300 taga yaqin iqtisodiy xarakterdagi qonunlar qabul qilindi, turli mulkchilik shakllaridagi korxonalar, ya'ni davlat korxonalari, aksiyadorlik jamiyatlari, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar, kichik va mas'uliyati cheklangan korxonalar, ijara korxonalari, fermer va dehqon xo'jaliklari, jamoa xo'jaliklari, xususiy korxonalar, yakka tartibda mehnat faoliyat ko'rsatadigan shaxslar vujudga keldi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda turli mulkchilik shaklidagi korxonalar faoliyatini uchta asosiy mexanizm orqali tartibga solinadi.

1. Xo'jalik qonunchiligi.

2. Soliq mexanizmi.

3. Bank mexanizmi, narx, kredit va boshqalar.

Iqtisodiyotni tartibga solishda soliq mexanizmi alohida o'rin tutadi. O'zbekistonda bozor islohotlari boshlanishi bilan oldingi soliq tizimi ta'sirchanligi va samarasi susaydi, chunki u rejali boshqarish tizimiga asoslangan mexanizm edi. Endi bozor iqtisodiyotiga xos soliq mexanizmi joriy etilishi zarur bo'lib qoldi. Buning uchun dastlab soliq qonunlari qabul qilingan bo'lsa so'ngra O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi ishlab chiqildi va u 1-yanvar 1998-yildan boshlab amalga kiritildi.

O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga muvofiq korxonalar, tashkilot, firmalar va aholi soliqlar va yig'imlar to'laydilar.

Soliqli to'lovlarning hamma turlari faqat budjetga tushadi. Soliqli to'lovlar mohiyatini ochishga keyinroq to'xtalamiz. Yig'imlar ham asosan budjetga tushadi.

Soliqsiz to'lovlar esa byudjetga, yoki maxsus fondlarga tushadi. Mavjud solikli va soliqsiz to'lovlarning farqi faqat budjetga tushishdagina emas, boshqa farqlari ham mavjud.

Budjet daromadlarini asosan soliqlar, yig'imlar va soliqsiz daromadlar tashkil etadi. Umumdavlat soliqlariga: qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, yuridik shaxslar daromadlarini (foyda)sidan olinadigan soliq jismoniy shaxslarning daromadidan olinadigan soliq, suv resurslaridan olinadigan soliq, yer ostidan foydalanganlik uchun soliqlar kiradi.

Byudjetdan tashqari maxsus fondlarga ajratmalar. Bular ham soliqsiz to'lovlardir. Bunday fondlarga mehnat bandlik fondi, pensiya fondi va asosiy yo'l qurilishi fondi kiradi

Korxonalar, birlashmalar, tashkilotlar va firmalar o'zlarining ish haqi fondlariga nisbatan 24 % ajratib, pensiya fondiga, 0,3 % mehnat bandlik fondiga va 0,2 %ini ijtimoiy sug'urta fondiga o'tkazib beradilar.

Davlat budjeti daromadining qariyb 90 %ni soliqlar tashkil etar ekan, ularning mohiyatini ochish, tizimini guruhlab o'rganish muhim iqtisodiy ahamiyatga ega.

Respublikamizning mustaqillik davridagi soliq amaliyoti chet mamlakatlarda soliqlarini o'rganish, ularni respublikamizda qo'llash, qo'llanayotgan ba'zi bir soliqlarga tuzatish va o'zgartirishlar kiritish bilan takomillashib bormoqda. Shunday qilib, O'zbekiston o'zining soliq tizimiga va soliqsiz to'lovlariga ega, ular respublika iqtisodiyotini barqarorlashtirishga xizmat qilmoqda.

3-§. Soliqlarning mohiyati va ahamiyati

Iqtisodiy adabiyotlarda eng keng tarqalgan ta'rifga binoan soliqlar budjetga tushadigan va Qonun bilan belgilangan majburiy to'lovlarni ifodalovchi munosabatlardir. Bu munosabatlar soliq to'lovchilar (huquqiy va jismoniy shaxslar) bilan davlat o'rtasida yuz beradi. Soliq to'g'risidagi qonunlar Oliy majlis tomonidan qabul qilindi. Soliqlar milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida uning bir qismini davlat ixtiyoriga olish shaklidir. Soliq davlatning markazlashgan pul fondi (davlat budjeti)ni tashkil etishning asosiy vositasi hisoblanadi.

Soliqlarning majburiyligi Oliy majlis tomonidan qabul qilingan qonunlarda huquqiy jihatdan mustahkamlab qo'yiladi.

Soliqlarni eng, avvalo, davlatning ijtimoiy zarur vazifalarini moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlash zarurligi keltirib chiqaradi. Davlat oldida turgan vazifalar quyidagilardan iboratdir:

- aholining kam ta'minlangan tabaqalarni (talabalar, nafaqaxo'rlar, nogironlar va boshqalar)ni ijtimoiy himoya qilish;
- mamlakat mudofasini ta'minlash;
- mamlakat fuqarolarining tinch mehnat qilish va erkin yashash muhofazasini ta'minlash;
- mamlakat ichida uzluksiz ijtimoiy, madaniy tadbirlarni
- (maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat, ijtimoiy ta'minot va boshqalar) amalga oshirish;
- xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqalarni o'rnatish;
- bozor infrastrukturasi yaratish, boshqa tadbirlar va ishlarni amalga oshirish.

Mazkur vazifalarni amalga oshirish uchun nihoyatda ko'p moliyaviy resurslarni talab etiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu resurslar soliqlar va yig'imlar orqali tashkil topadi.

Endi biz soliqlarni iqtisodiy mohiyatini ochishga harakat qilamiz. Har qanday buyum, narsa, voqelikni chuqur bilish uchun uning mohiyatini ochish zarur bo'ladi. Soliqlarning mohiyati soliq voqeligini, ya'ni soliq va soliq to'lovchilar o'rtasidagi munosabatlarni ifodalash zarur. Shunday ekan, biz soliqlarning mohiyatini ochayotganda ularni iqtisodiy voqelik deb tushunishimiz kerak. Demak, soliqlar huquqiy normalarda ifodalansada, mazmunan iqtisodiy, shu jumladan, ichida, moliyaviy kategoriyadir. Soliqlar doimiy takrorlanib turadigan moliyaviy voqelik, aniqroqi pul munosabatlari ko'rinishida bo'ladi. Ana shu pul munosabatlarining mazmunini ochish orqali soliqlar mohiyati ochiladi.

Amaliyotdagi rahbarlar va hatto iqtisodchi olimlarning ba'zilar o'zlarining chop etgan maqolalarida soliqlar mohiyatini bu iqtisodiy dastak deb ta'riflash bilan kifoyalanadilar. Qurol tushunchasi soliqdan foydalanishni bildiradi va mohiyatini to'la ocholmaydi. Soliq mohiyatini ochish esa davlat bilan soliq to'lovchilar o'rtasidagi obyektiv pul munosabatlarini harakatini o'rganish bilan amalga oshiriladi. Soliqlar hamma pul munosabatlarini emas, balki soliq obyektlari bo'lmish daromad, qiymatni taqsimlash, qayta taqsimlashdagi pul munosabatlarini bildiradi.

Soliqlarning mohiyatini ochishda ularning eng, avvalo, majburiy to'lovlar ekanligi ko'p iqtisodchilar tomonidan ko'rsatiladi. To'g'ri, soliq munosabatlarida majburiylik mavjud, bu majburiylik demokratiyaning oliy timsoli bo'lmish parlament qarori, qonun bilan kiritiladi, davlatning qattiq talabi e'tiborga olinadi. Demak, soliqlardagi majburiylik huquqiy-demokratik ma'yorlar asosida kiritiladi.

Soliqlar, o'z mohiyatidan kelib chiqib uzoq yillarga mo'ljallangan majburiylik munosabatlarini ifodalaydi. Masalan, sho'rolar davridagi obo'rot solig'i 62 yil o'zgarmasdan iqtisodiyotga xizmat qilgan. Respublikamizning soliqlari ham ana shunday uzoq yillarga xizmat qiladigan oddiy, hammaga tushunarli soliqlar bo'lishi kerak. Buning uchun ular Respublika iqtisodiyoti xususiyatlarini to'liq ifoda eta oladigan, ilmiy asoslangan bo'lishi kerak.

Demak, soliqlar mazmunida uzoq muddatlarga mo'ljallangan majburiy munosabatlari yotadi.

Soliqlar pul munosabatlarini ifoda etib, bu munosabatlarning bir tomonida davlat va ikkinchi tomonida soliq to'lovchilar ya'ni, korxonalar, birlashma, tashkilotlar va aholi turadi. Shu munosabatlarni tashkil qilishni davlat o'z qo'liga olgan, chunki soliqlar byudjetga daromad bo'lib tushadi, soliq to'lovchilar uchun xarajat bo'ladi. Odatda, bu ish to'lovchilar uchun norozilikni tuqdirishi tabiiy. Lekin davlat bilan soliq to'lovchilar o'rtasidagi munosabatni xalq saylagan noiblar Oliy Majlisda Qonun asosida hal qilib beradilar. Shu bilan soliq to'lovchilarning roziligi olingan hisoblanadi. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyotiga o'tgan mamlakatlarda budjetga to'lovlar asosan soliq ko'rinishida bo'ladi. Bunday holatda har qanday ishbilarmon ilgaridan qanday soliqlar to'lashligini biladi va ularning o'zgarishlariga ishonadi. Ana shunday sharoit yaratilgandan

so'ng bizning respublikamizga ham xorijiy ishbilarmonlar kela boshladi. Bizning respublikamizda ular uchun soliq bo'yicha qulay sharoitlar yaratilgan.

Soliqlar obyektiv taqsimlash munosabatlari orqali ijtimoiy ishlab chiqarishning hamma jabhalariga taalluqli bo'ladi va ishlab chiqarish munosabatlariga aylanadi. Shunday ekan, ular iqtisodiy bazisni ifodalaydi. Shuning uchun soliqlardan ishlab chiqarishni rag'batlantirish, tovar ishlab chiqarish va iste'molni ko'paytirish yoki ba'zi holatlarda kerak bo'lsa cheklash maqsadida foydalanish mumkin.

Soliqlar faqat davlatniki bo'lganidan ular markazlashgan pul fondiga (budjetga) tushadi. Boshqa fondlarga tushishi ham maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin. Bizning respublikamizda hamma soliqlar umumiy fondga tushadi. Undan davlat asosan ijtimoiy himoya va boshqa ijtimoiy zaruriy maqsadlarda foydalanadi.

Soliqlar mohiyatini chuqurroq ochish uchun ularni iqtisodiy mohiyatiga qarab to'g'ri va egri soliq'larga bo'linishini ko'rsatish muhim ahamiyatga ega.

Soliqlarning mohiyati amaliyotda ularning bajaradigan funksiyalarida o'z ifodasini topadi.

Yuqoridagilarga asoslanib, soliq'larga qisqacha ta'rif beramiz. Soliqlar faqat byudjetga tushadigan majburiy to'lov bo'lib, davlat bilan soliq to'lovchilar o'rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy, demokratik taqsimlash munosabatlaridir.

Shunday qilib, aytish mumkinki, soliqlar — bu davlat sarf-xarajatlarini asosiy manbayi bo'lib, u bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotni tartibga solishning asosiy dastagi hisoblanadi.

4-§. Soliqlarning obyektiv zarurligi

Soliqlar davlatning paydo bo'lgan qadimgi davrlardan, ya'ni quldorlik tuzumidan boshlab mavjuddir. Lekin, xususiy mulkchilik tugatilib, davlat mulkchiligi hukmron sho'ro davrida soliqlar o'rniga markazlashgan rejalashtirish mohiyatiga mos keladigan majburiy to'lovlar va ajratmalar joriy etilgan edi. U davrda soliqlarni tamomila qoralangan, ularni qo'shimcha ekspluatatsiya quroli deb atalgan.

Shuning uchun ham soliqlarni zarurligining faqat davlatni paydo bo'lishi bilan bog'lash hamisha ham to'g'ri bo'lmaydi. Soliqlarning zarurligi bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat tomonidan iqtisodiyotda va ijtimoiy hayotda muayyan vazifalar bajarilishi zarur ekanligidan kelib chiqadi. Davlat o'z funksiyalarini to'liq bajarish uchun albatta moliyaviy manbalarga suyanishi lozim. Buning yagona yo'li soliqlardir.

Bozor iqtisodiyoti davrida davlatning an'anaviy funksiyalaridan tashqari, ya'ni ta'lim tarbiya, xalq xo'jaligini boshqarish, mamlakat xavfsizligini ta'minlashdan tashqari, aholini ijtimoiy himoya qilish ham zarurdir. Ana shu funksiyalarni moliyaviy mablag' bilan ta'minlash uchun soliqlar xizmat qiladi.

Ikkinchi tomondan, soliqlarning zarurligini bozor iqtisodiyotining iqtisodiy qonunlari talablardan kelib chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkchilik shakllari nihoyatda xilma-xil bo'ladi va har bir mulk shakli teng huquqlidir. Mulk egalari mulki daxlsizdir. Bunday sharoitda davlat o'z xohishicha va istagancha ular mulkini davlat mulkiga ajratma yoki boshqa to'lovlar bilan jalb qilib olmaydi. Bozor iqtisodiyotining mohiyati yuqori erkinlik, demokratiyani ifoda etganligi uchun har xil mulk egalari mulkidan umumdavlat ehtiyojlari uchun ham foydalanish faqat demokratik yo'l-soliqlar orqali amalga oshiriladi.

Shunday ekan, bozor iqtisodiyoti qonunlarining mohiyatiga tushungan davlat uning rang-barang strukturasi yaratadi, turli mulk shaklidagi korxonalar, birlashma, firma, shirkat, ijara, xususiy korxonalarini ko'paytiradi. Bu esa o'z navbatida davlatga soliq to'lovchilarning sonini ko'paytiradi va soliq obyektlari doirasini kengaytiradi.

Bu davrda korxonalar, birlashma xilma-xil tashkilotlar va aholi keng demokratik huquqlarga ega bo'lganligi uchun ular bilan davlat o'rtasidagi munosabat faqat solikli munosabat bo'ladi. Demak, bozor iqtisodiyoti soliqlarni obyektiv zarur qilib quyadi.

5-§. Soliqlarning funksiyalari

Soliqlar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- xazina (fiskal) funksiyasi;
- rag'batlantirish funksiyasi;
- nazorat funksiyasi.

Ayrim iqtisodchilar bu funksiyalar safiga taqsimlash va iqtisodiyotni tartibga solishni ham qo'shadilar. Lekin, fikrimizcha, soliqlar asosan 3ta funksiyani bajaradi. Bular xazina, rag'batlantirish va taqsimlash funksiyalaridir.

Xazina (Fiskal) funksiyasi (fiskal lotincha Fiscus so'zidan olingan bo'lib, g'azna degan ma'noni anglatadi). Fiskal funksiya davlatning iqtisodiyotga aralashuvi uchun obyektiv shart-sharoit vujudga keltiradi.

Budjet daromadlarini ta'minlash soliq tizimi vazifalaridan bittasi xolos. Soliq tizimi ana shu vazifani hal etar ekan, jamg'arma va ishlab chiqarishning o'sish jarayonlariga to'sqinlik qilmasligi, ijtimoiy adolatni buzmasligi, xalq xo'jaligi tarkibiy tuzilishiga salbiy ta'sir etmasligi, bozor jarayoniga putur yetkazmasligi zarur.

Bozor munosabatlarning shakllanishi va rivojlanishi sharoitida aynan soliqlar davlatning iqtisodiyotga ta'sir o'tkazishidagi asosiy vositalardan biri bo'lib qolmoqda. Davlatning iqtisodiy funksiyalari bajarilishi orqali xo'jaligining rivojlanishi rag'batlantiriladi, shuning barobarida soliqlarning xazina (fiskal) funksiyasi uchun bazani kengaytiriladi. Oqilona tashkil etilgan davlat soliq siyosati soliqlar mexanizmini ishlab chiqarishni rag'batlantirish, rivojlantirish uchun foydalanishga imkon beradi.

Soliqlarning izga solib turuvchi sifatidagi funksiyasining ahamiyati bozor sharoitida o'sib boradi, bu davrda tadbirkorlarni ma'muriy qaram qilish usullari yo'q bo'lib ketadi yoki juda oz holda qoladi, korxonalar faoliyatini farmoishlar, ko'rsatmalar va buyruqlar yordamida idora qilish huquqiga ega bo'lgan «yuqori tashkilot» tushunchasining o'zi asta-sekin yo'qola boradi. Biroq, iqtisodiy faollikni izga solib turish, uning rivojlantirishini jamiyat uchun maqbul bo'lgan yo'nalishda rag'batlantirish zaruriyati saqlanib qoladi.

Shunday qilib, soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi orqali ishlab chiqarish korxonalari yangi tashkil etilgan paytlarida soliqlardan ozod etiladi va boshqa imtiyozlar beriladi. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarga soliq imtiyozlari berish orqali ularning moliyaviy-iqtisodiy ahvolini yaxshilashga erishiladi.

Soliqlarning nazorat funksiyasiga kelsak, soliq mexanizmi milliy daromadning muayyan qismini soliqlar orqali budjetga to'plash zarurligidan kelib chiqqan holda, ularning obyektlarini, soliq to'lovchilarini, soliq stavkalarini to'g'ri belgilash hamda soliqlarni o'z vaqtida to'g'ri hisoblab budjetga o'tkazish jarayonini nazorat qilib boradi. Bu nazorat doimo taqsimlash funksiyasi bilan yonma-yon olib boriladi. Soliqlarning nazorat funksiyasi ba'zan taqsimlash funksiyasidan ham kengayib ketadi. Chunki taqsimlashda faqat pul munosabatlari bilan chegaralanib qolinsa, soliqlarning nazorat funksiyasi pul munosabatlari orqali taqsimlashdan tashqari soliq obyektlarini buyum shaklida ham to'liqligi, mahsulotlar qoldiqlari, homashyo va yoqilg'ilardan boshqa manbalardan foydalanish ustidan ham nazoratga aylanadi. Demak, soliqlarning nazorat funksiyasi soliq idoralari tomonidan olib boriladigan umumiy iqtisodiy nazoratining nazariy asosini tashkil etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliq idoralarning nazorati xo'jalik qonunchiligi talablari asosida olib boriladigan nazoratga aylanadi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Soliq va soliqsiz to'lovlarga nimalar kiradi?
2. Soliqlarni iqtisodiy mohiyati va ahamiyati nimadan iborat?
3. Soliqlarning obyektiv zarurligi nimadan iborat?
4. Soliqlar qanday funksiyalarni bajaradi?
5. Fiskal funksiyasi?
6. Rag'batlantirish funksiyasi?
7. Nazorat funksiyasi?

II bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SOLIQ TIZIMI VA SOLIQ STAVKALARI

1-§. O'zbekistonda soliq solish tizimi va uning asosiy elementlari

Biz avvalo, soliq tizimi va soliq solish tizimi tushunchalarining bir-biridan farqini bilishimiz zarur.

Bu yerda nazariy jihatdan soliq tizimi deganda soliqlar yiq'indisi tushuniladi. Soliq solish tizimi deganda iqtisodiyot subyektlarini muayyan soliq'larga tortishning tashkiliy usullari yig'indisi tushuniladi, ya'ni soliq solish tizimi amaliy uslublar yiq'indisidir.

Shunday qilib, soliq solish tizimi deb, Oliy Majlis tomonidan belgilangan va ijrochi idoralar tomonidan undiriladigan soliqlar-ning tuzilish usullari va tamoyillari yiq'indisiga aytiladi. Bu tizimning o'rni jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi bilan aniqlanadi.

Hozirgi davrda O'zbekistonning soliq solish tizimi davlatning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi funksiyalarini mablag' bilan ta'minlash zarurligi bilan belgilanadi.

Soliq solish tizimining bir qancha elementlari mavjud va bular quyidagilardan iboratdir: soliq subyekti, obyekt, manbasi, soliq stavkasi, soliq solish birligi, soliqlardan imtiyozlar va boshqalar kiradi.

Soliq subyektlari bu soliq munosabatlarining ishtirokchilaridir. Bularga asosan soliq to'lovchilar: yuridik shaxslar-korxonalar, tashkilot, firma va jismoniy shaxslar-aholi kiradi. Ikkinchi tomondan soliq subyektiga davlat kiradi, ya'ni soliq oluvchi.

Soliq objekti-bu soliq solinadigan daromad, narsa (buyum), mulk qiymati, tovar, yer maydoni, ot kuchi va boshqalar. Ko'pincha soliq nomi obyekt nomi bilan ataladi. Masalana, yer solig'i yoki daromad solig'i.

Soliq manbayi – bu soliq to'lovchi (subyekt)ning daromadidir. Daromad, yalpi daromad, tushum. Ba'zi soliqlarda soliq objekti va manbasi bir bo'ladi. Masalan, korxonalar daromadiga soliqda obyekt yalpi daromad, soliq manbasi daromaddir.

Aholining daromad solig'ida obyekt yalpi daromad, manba ham yalpi daromad.

Markazlashgan pul fondini tashkil etadigan soliq va yig'imlar turlarining yiq'indisiga soliq tizimi deb ataladi.

Tizim-bu yig'ma tushunchadir. Bu tushunchada soliqlarning bir-biri bilan bog'liqligi ham ifoda etilgan.

Soliq tizimining elementlari soliq obyektiga qarab uch guruhga bo'lish mumkin: oborotdan, daromaddan va mulklar qiymatidan olinadigan

solliqlar. Oborotdan olinadigan solliqlarga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, konlardan foydalanganligi uchun soliq, bojxona boji kiradi. Daromaddan olinadigan solliqlarga foyda solig'i va daromad solliqlari kiradi.

Mulklardan olinadigan solliqlarga mol-mulk solig'i va yer solliqlari kiradi.

Iqtisodiy mohiyatga qarab solliqlarni to'g'ri va egri solliqlarga bo'lish mumkin.

To'g'ri solliqlar bevosita daromad oluvchi mulk egasining daromadlaridan (foydalaridan) olinadi. Bunday solliqlarda huquqiy va haqiqiy soliq to'lovchi bitta shaxs bo'ladi. Soliq ilgari aniq belgilangan bo'ladi. Uning manbayi bo'lib korxon va tashkilotlarning xo'jalik faoliyati natijasida erishilgan moliyaviy yakun hisoblanadi. Aholi solliqlarida esa soliq manbayi bo'lib to'g'ridan-to'g'ri aholining daromadi hisoblanadi. Foyda (daromad) solig'i, yer solig'i va daromad solig'i to'g'ri solliqlarning eng muhim turlaridir.

Egri solliqlar korxon va tashkilotlar faoliyatining moliyaviy yakuniga bog'liq bo'lmaydi. Ular sotilayotgan tovarlar va xizmatlar oborotiga (bahosiga) ustama tarzda belgilanadi.

Ular so'zsiz tovar qiymati va xizmat summasini oshiradi va iste'molni kamaytiradi. Bu solliqlarni ba'zan iste'mol solliqlari deb ham ataladi. Bunday qaraganda, ularni go'yo mahsulot sotuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi to'layotgan bo'ladi. Aslida esa ularning haqiqiy to'lovchisi tovar va xizmatlarni iste'mol qiluvchilar bo'ladi. Egri solliqlar guruhiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i va bojxona bojlari kiradi.

2-§. Soliq stavkalarining turlari va soliq deklaratsiyasi

Soliq solish tizimida muhim o'rinni solliqqa tortiladigan va tortilmaydigan daromadlar tashkil qiladi.

Soliqqa tortiladigan daromad bu huquqiy va jismoniy shaxslar yalpi daromadining solliqqa tortiladigan qismidir.

To'g'ri solliqlarda solliqqa tortiladigan daromadni aniqlayotganda yalpi daromaddan imtiyozlarni va solliqqa tortilmaydigan daromadlarni chegirib tashlanadi.

Masalan, bizning respublikamizda fuqarolar yalpi daromadidan hamma turdagi pensiya nafaqa, zayom va lotereyadan yutuqlar omonat kasalaridagi omonatlardan foiz daromadlari, sug'urta qoplamalari, o'z mulklarini sotishdan olgan daromadlarni chiqarib tashlab, solliqqa tortiladigan daromad aniqlanadi.

Solliqlarni hisoblashda soliq stavkasi katta o'rin egallaydi. Soliq stavkalari quyidagi turlarga bo'linadi: proporsional, progressiv va regressiv stavkalar.

Proporsional stavka – soliq solish obyektiga yagona foizlarda belgilanadi. Masalan, mol-mulk solig'ida asosiy fondlar qiymatiga yagona bir xil foiz soliq stavkasi qo'yilgan.

Progressiv stavka – obyekt qiymati yoki daromad o'sishi bilan stavka o'sib boradi. Masalan, fuqarolarning ish haqidan olinadigan daromad solig'ida 2007-yil 1-yanvardan boshlab daromad summasining eng kam ish haqining 4 baravarcha qismi 13 % soliqqa tortilib, daromad ortib borishi bilan soliq stavkasi ham 25 %gacha ko'payib boradi.

Regressiv stavkalarda daromad qancha orta borsa, soliq ham kamayib boradi. Bu progressiv stavkaning teskarisi.

Soliq deklaratsiyasi soliq to'lovchilar tomonidan yozib topshiriladigan ariza - ma'lumotnomadir. Bu hujjatda soliq to'lovchilar o'tgan davrda (chorak, yarim yil yoki yilda) o'zlari ishlab topgan hamma daromadlarni ko'rsatadilar, shu daromadlarni olish uchun sarflagan xarajatlar ham ko'rsatiladi. Bu soliqni hisoblash uchun hujjatdir.

Soliq deklaratsiyasiga binoan soliq idoralari soliq to'lovchilarning daromadi xarajati sof daromaddan (ya'ni soliqqa tortiladigan daromadini) belgilab, soliq stavkasini qo'llab, soliq summasini hisoblab beradilar.

Qanday xarajatlarni yalpi daromaddan chegirib tashlash lozimligini O'zbekiston Respublikasi soliq Qonunchiligi asosida Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligi belgilab beradilar.

Respublikamiz soliq qonunchiligiga binoan soliq deklaratsiyasida asosiy ish joyidan olgan ish haqi, mukofot, moddiy yordam va boshqa daromadlar, o'rindoshlikdan olingan daromadlar va boshqa hamma daromadlar ko'rsatilishi shart bo'ladi. To'lovchilar soliq deklaratsiyasini o'z vaqtida taqdim qilmasalar soliq idoralari o'tgan davrdagi to'langan summamni 150 % qilib to'lashni talab qiladilar va to'langan summadan 10 %ni ushlab qoladilar.

3-§. O'zbekiston Respublikasida soliq tizimini qayta qurishning zarurligi

O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan «Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlarning soliqlari to'g'risida» Qonuniga binoan 1992-yildan boshlab yangi soliq tizimi joriy etildi. Bu tizimi 1991-yildagiga qaraganda tubdan yangi tizim bo'ldi. Respublikamizda birinchi marta egri soliqlar kiritildi.

1992-yilgacha korxonalar va tashkilotlarning asosiy solig'i bo'lmish obo'rot solig'i o'rmiga qo'shilgan qiymat solig'i, foydadan ajratma to'lovi o'rmiga yalpi daromaddan daromad solig'i va yangidan Respublikadan tashqariga chiqarib sotiladigan tovarlarga soliq, cheklangan tovarlarga aksiz solig'i va mol-mulk soliqlari joriy etildi.

O'zbekiston soliq tizimini o'zgartirishning zaruriyati quyidagilardan kelib chiqqan edi.

Birinchiidan. Bozor iqtisodiyotining obyektiv qonunlaridan. Bozor iqtisodiyoti erkin va huquqiy munosabatlarni, har kim tomonidan qonunsiz aralashishini yoqtirmaydigan munosabatlarni talab etadi. Ilgari iqtisodiyotni buyruq-ma'muriyatchilik asosida boshqarishda davlat o'zining va

boshqa mulk shaklidagi korxonalarining daromadlari istagancha qayta taqsimlar edi. Budget daromadlari xilma-xil to'lovlar va ajratmalardan tashkil topar edi. Ularning stavkalarini davlat xohlaganicha o'zgartirar va markazlashgan fondga olib qo'yar edi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat bilan turli mulk shaklidagi korxonalar, birlashma va tashkilotlar, aholi o'rtasidagi munosabatlar faqat qonuniy, huquqiy demokratik asosga o'tadi.

Bu munosabatlar qonun chiqaruvchi organ tasdiqlab bergan soliqlar orqali amalga oshiriladi.

Ikkinchidan. Ilgari buyruqbozlik, iqtisodiyotni markazlashgan boshqarish davrida o'tatilgan soliqlar bozor iqtisodiyotini boshqarish davriga mos kelmay qoladi.

Bu davrda korxonalar va tashkilotlarga keng moliyaviy erkinliklar, ya'ni o'z moliyaviy manbalarini o'zlari taqsimlashi, o'z ishchi va xizmatchilariga ish haqini o'zlari belgilashi, bahoni o'zlari aniqlashi budgetga har xil to'lovlar emas, balki qonuniy, qat'iy soliqlar bo'lishligini talab etadi.

Ish haqi xarajatlarining oshib ketishi natijasida foydadan ajratmaning tushmay qolishi yalpi daromaddan soliqqa o'tishga zaruriyat yaratadi.

Oborot solig'i esa asosan davlat belgilaydigan baholar farqi sifatida ifodalanar edi. Korxonalar va tashkilotlarga o'z tovar va xizmatlariga baholarni o'zlari belgilash huquqi berilganligi davlat qo'lidan bu huquqni olib qo'ydi. Endi baholar farqi bo'yicha oborot olish imkoniyati yo'qoldi. Shuning uchun bu soliqni ham tubdan o'zgartirib qo'shilgan qiymat solig'iga o'tildi.

Uchinchidan. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri og'ir bo'lar ekan, bu davrda ishlab chiqarish darajasi pasayishi, ishsizlar sonining ortib ketishi, moliyaviy tanqislik, pul inflatsiyasi, baholarning keskin oshib ketishi yuz berib, budget xarajatlarini tez ko'payib ketishiga ham olib keldi. Ularni qoplash uchun esa salmoqli daromadlar bo'lishi talab etildi. Daromadlarni faqat to'g'ri soliqlar orqali budgetga jalb qilish yetarli bo'lmay qoldi. Shuning uchun to'g'ri soliqlardan tashqari egri soliqni qo'llash zarur bo'ldi.

To'rtinchidan. O'z mustaqilligini e'lon qilgan O'zbekiston Respublikasi o'zining yangi soliqlar tizimiga ega bo'lishi va ilgari Markaz belgilagan soliqlardan voz kechishi kerak edi.

Bu ma'naviy jihatdan ham zarur bo'lgan edi.

Yuqoridagilarning jami yig'ilib O'zbekiston Respublikasi soliq tizimini qayta qurishni obyektiv zarur qilib qo'ygan edi.

Soliq tizimini tashkil etuvchi soliqni respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi harakatiga qarab turli guruhlarga bo'lish mumkin. Yuqorida qayd etilganidek, iqtisodiy mohiyatiga qarab soliqni to'g'ri va egri soliqni bo'lish mumkin.

To'g'ri soliqlar to'g'ridan to'g'ri haqiqiy daromad oluvchi yoki mulk egasidan olinadi. Ularning obyektivi yalpi daromad, mulk qiymati, yer maydoni, ot kuchi va boshqalar bo'ladi. Bunday soliqlarda huquqiy va

haqiqiy soliq to'lovchi ilgaridan aniq va bitta. Soliqni soliq to'lovchining o'zi to'laydi. Bu soliqlarning manbai korxonaning xo'jalik - moliya faoliyati yakuni, ya'ni daromaddir. O'zbekistonning to'g'ri soliqlariga korxonalar va tashkilotlarning daromadidan soliq, mol-mulk solig'i, transport vositalari egalari solig'i, yer solig'i, aholining daromad solig'i va boshqalar kiradi.

Egri soliqlar sotilayotgan tovar, bajarilayotgan ish, ko'rsatilayotgan xizmatlar qiymatiga ustama tarzda undiriladi.

Ular tovar qiymati yoki xizmat ta'rifi summasini oshiradi.

Ularni shunday qaraganda mahsulot sotuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi to'layotganday bo'ladi. Huquqiy jihatdan ularni mahsulot sotuvchilar to'laydi, (lekin haqiqiy soliq og'irligini o'z zimmasiga oluvchilar boshqa, yashiringan). Egri soliqlarning haqiqiy to'lovchisi sotilgan tovar va ko'rsatilgan xizmatni iste'mol qiluvchi korxonalar va oqibat natijada aholi.

Egri soliqlar guruhiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i va bojxona bojlari kiradi.

Soliqlar huquqiy va jismoniy shaxslardan ya'ni korxonalar va aholidan olinadigan soliqlarga bo'linadi.

Huquqiy shaxslardan undiriladigan soliqlar byudjet daromadida hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Bularga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, daromad solig'i, korxonalar mol-mulki solig'i, korxonalar transport vositalari egalari solig'i, yer solig'i, dam olish joylarida, sanoat qurilishi solig'i kiradi.

Huquqiy shaxslardan olinadigan soliqlarning muhim xususiyati ular naqd pulsiz hisoblashlar orqali olinadi va hisoblash oson bo'ladi.

Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar bizning respublikamizda budjet daromadlarida hal qiluvchi o'rin egallamasa ham ularning daromadlarni boshqarib turishda ahamiyati katta.

Jismoniy shaxslar to'laydigan soliqlarga daromad solig'i, aholi mol-mulk solig'i, yer solig'i, reklama solig'i, transport vositalarini, maishiy va hisoblash texnikasini qayta sotish solig'i va boshqalar kiradi.

Budjetga o'tkazish nuqtayi nazaridan soliqlar umumdavlat soliqlari va mahalliy soliqlarga bo'linadi.

Umumdavlat soliqlariga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, korxonalar daromadiga soliq, aholi daromadiga soliq va boshqalar kiradi.

Umumdavlat soliqlarining muhim xususiyati ular respublika budjetiga tushib, mahalliy budjetlarga ham ularni daromad va xarajatlarini tenglashtirish uchun ajratmalar beriladi.

Mahalliy soliqlar faqat har bir hududdagi mahalliy hokimliklar budjetiga tushadi, boshqa byudjetlarga ajratmalar berish bo'lmaydi.

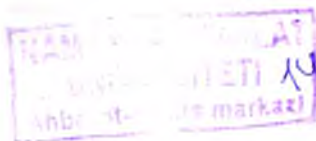
Bunday soliqlarga yer solig'i, jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'i, dam olish joylarida sanoat qurilishi solig'i, transport vositalari soliqlari kiradi. Bulardan tashqari mahalliy soliqlar va turli yig'imlar kiradi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida xilma-xil faoliyat va mulk shakllaridagi korxonalar va tashkilotlarni umumdavlat chora tadbirlarini moliya-

lashtirishda qatnashishlari ijtimoiy, iqtisodiy zaruriyatdir. Hozirgi moliyaviy tanqislikni asosan byudjet tanqisligini e'tiborga olib soliqlarning yangi turlari ham kiritilishi mumkin. Chunki bozor iqtisodiyotining infrastrukturasi xizmat qiladigan xilma-xil soliqlar bo'lishi zarur.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. O'zbekistonda soliq solish tizimi nima?
2. Soliqlarni asosiy elementlariga nimalar kiradi?
3. Soliq stavkalarining turlari nima?
4. Soliq deklaratsiyasi nima?

III bob. O'ZBEKISTON DAVLATINING SOLIQ SIYOSATI

1-§. O'zbekiston Respublikasidagi o'tish davri iqtisodiyotini boshqarishda moliya siyosatining roli

Keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi hukumati bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni yaratishga qaratilgan izchil iqtisodiy islohotlarni amalga oshirmoqda. Islohotlar strategiyasi davlat iqtisodiy siyosatining keng qamrovli dastaklarini o'z ichiga oladi. Mana shunday dastaklardan eng muhimlaridan biridavlatning izchil moliyaviy siyosati hisoblanadi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida davlat moliyaviy siyosatini olib borish va iqtisodni moliyaviy tartibga solish muammolariga alohida e'tibor beriladi.

Moliyaviy siyosat davlat iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi bo'lib, uni falsafiy kategoriyaga taqqoslaydigan bo'lsak, ustqurmaga taalluqlidir. Ma'lumki, har qanday jamiyatda ham davlat biron-bir maqsadga erishish, oldiga qo'ygan vazifa va majburiyatlarni bajarish uchun moliyadan keng foydalanadi.

Moliyaviy siyosat qo'yilgan maqsadlarga hayotga tatbiq etish uchun bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarni tashkil etishda asosiy rol o'ynaydi. Moliyaviy siyosatni ishlab chiqish jarayoni va hayotga tatbiq etishda u jamiyat oldida turgan vazifalarni bajarish sharoitlarini ta'minlab, iqtisodiy manfaatlarga ta'sir ko'rsatadigan qurol sifatida namoyon bo'ladi.

Moliyaviy siyosatning asosiy yo'nalishi moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, moliyaviy tizim sohalari o'rtasida qayta taqsimlash va bosh yo'nalishga ega bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni barqarorlashtirish maqsadida davlat ixtiyoridagi moliya resurslarini markazlashtirishdan iborat.

Moliyaviy siyosat haqida so'z yuritar ekamiz, biz uning nihoyatda ko'p qirrali va murakkab kategoriya ekanligini alohida ta'kidlashimiz kerak. Hozirgi kunga qadar moliyaviy siyosat tushunchasi borasida yagona fikr mavjud emas. Masalan, g'arb iqtisodchilari Stenli Fisher, Rudiger Dornbush va Richard Shmalenzilarning fikricha, moliyaviy siyosat mustaqil tushuncha hisoblanmaydi. Ular moliyaviy siyosat tushunchasiga fiskal siyosat tushunchasi orqali yondashadilar. «Fiskal siyosat esa davlatning o'z daromadlari va xarajatlari bo'yicha qaror qabul qilishi bo'lib, hisoblanadi»¹, deb ta'kidlanadi.

¹ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика - М.: Финансы и статистика. 1993.

Xorij iqtisodiy maktabining Kempbell R., Makkonell va Stenli L. Bryu kabi namoyandalari ham shunga o'xshash fikrlarni bildirib, «moliyaviy byudjet va fiskal siyosat tushunchalarini bir o'ringa qo'yishadi»².

Professor V.V Lavrovning fikricha, moliyaviy siyosat ishlab chiqarishni hisobga olish va nazorat qilish, mehnat sifati va mahsulotlarni taqsimlash bilan bog'liq. Rus olimi I.V.Levchuk moliyaviy siyosatni ishlab chiqarishni rivojlantirishdagi katta rolini ko'rsatib, moliyaviy siyosat, birinchi navbatda markazlashtirish va demokratik boshqarishni tashkil etishda xizmat qiladi, - deydi.

Moliyaviy siyosatga to'laroq tushunchani M.K.Sheremetev o'zining «Финансы» o'quv qo'llanmasida beradi: «Birinchidan, moliyaviy siyosat bu moliyadan foydalanish bo'yicha davlatning asosiy yo'nalishidir; ikkinchidan, moliyaviy siyosat mamlakat iqtisodiyotining ichida ro'y beruvchi moliyaviy jarayonlarning natijasidir».¹

Yuqoridagilarga asoslanib, moliyaviy siyosat bu aholining hayot darajasini oshirish maqsadida moliyaviy mablag'larning davlat tomonidan tartibga solinishidir, deb aytishimiz mumkin.

Moliyaviy siyosat haqida fikr yuritganimizda, uning turlariga alohida to'xtalib o'tishimiz lozim bo'ladi. Hozirgi kunda moliyaviy siyosat turlarini quyidagicha guruhlash mumkin:

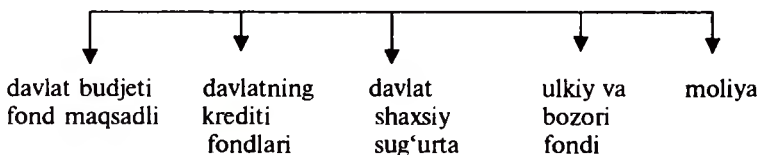
- iqtisodiy o'sish siyosati;
- muvozanatlashtirish siyosati;
- chegaralash siyosati.

Moliyaviy siyosatning yuqorida keltirib o'tilgan turlari milliy daromad hajmini va aholi bandligi darajasini oshirishga davlat xarajatlari tizimini nazorat qilishga, soliqlar vositasida iqtisodiyotni tartibga solishga, budjet soliq siyosati yaxlitligini ta'minlashga xizmat qiladi. Moliyaviy siyosatni amalga oshirishda davlat moliyasining alohida bo'g'inlariga e'tibor qaratiladi.

Davlat moliyasi bo'g'inlari quyidagilarda tashkil topadi:

Davlat moliyasining tarkibiy tuzilishi

Davlat moliyasining bo'g'inlari

Davlat budjeti kuchli demokratik davlatning ishonchli moliyaviy tayanchi bo'lib xizmat qilish kerak. O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan Konstitutsiyasiga binoan, O'zbekiston Respub-

² Беляев Ю А Бюджетный федерализм зарубежный опыт -М Финансы 1994.

likasi o'z moliya va pul kredit tizimiga ega. Davlat budjeti respublika byudjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy byudjetlardan iborat. Bundan tashqari, davlat budjeti tarkibida davlat maqsadli jamg'armalari jamlanadi.

O'zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to'g'risida»gi Qonunning 3-moddasida ilk bor davlat va mahalliy budjetlarga tushuncha berib o'tilgan, bunga ko'ra davlat byudjeti bu davlat pul mablag'larining (shu jumladan, davlat maqsadli jamg'armalari mablag'larining) markazlashtirilgan jamg'armasi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili davomida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Asosiy moliyaviy reja sifatida budjet quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

– budjet universal moliyaviy reja hisoblanib, o'z ko'rsatkichlari bilan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barcha sohalarini qamrab oladi. Bu universallik xususiyati boshqa moliyaviy rejalarda uchramaydi, chunki ular tor doirada harakat qiladi;

– boshqa moliyaviy rejalariga nisbatan budjet muvofiqlashtirish vazifasini bajaradi;

– muvofiqlashtirish-budjet ko'rsatkichi bilan boshqa moliyaviy rejalar ko'rsatkichining o'zaro bog'liqligi orqali amalga oshiriladi. Korxonalarining moliyaviy rejalarida budjetga to'lanadigan majburiy to'lovlar hajmi va byudjetdan ajratiladigan mablag'lar ajratiladi.

Taniqli rus olimlari M.V.Karaseva va Yu.A.Kroxina o'zlarining «Финансовое право» darsligida budjetning quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib o'tadilar:

– budjet davlat va ma'muriy tuzilmalarning xarajatlarini qoplash maqsadida tashkil etiladigan pul mablag'lari jamg'armasidir;

– budjet davlat va ma'muriy tuzilmalarning moliyaviy rejali akti bo'lib, unda ularning daromadlari va xarajatlari ko'rsatib o'tiladi;

– budjet – korxonala muassasalar va tashkilotlarning balansi va smetasi singari moliyaviy reja bo'lib, unversallik va muvofiqlashtiruvchi xususiyatga ega.

Yuqorida ko'rib chiqilgan barcha jihatlar budjet mazmunini boyitib, to'ldirib turadi. Byudjet bu davlat hokimiyati organlari funksiyalarini ta'minlash maqsadida pul mablag'larini tashkil etish va xarajat qilish shaklidir. Bu tushunchadan ko'rinib turibdiki, birinchidan, budjet bu pul mablag'larini tashkil etish va xarajat qilish shakli hisoblanadi, ikinchidan, budjet davlat va mahalliy hokimiyat organlarining funksiyalarini ta'minlaydi.

Har qanday kategoriyaning, shu jumladan, budjetning mohiyati uning vazifalarida namoyon bo'ladi. Budjet keng moliyaviy kategoriya bo'lganligi sababli unga moliyaning barcha vazifalari xosdir.

Budjetning quyidagi asosiy vazifalarini ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

– milliy daromadni qayta taqsimlash;

- iqtisodiyotni tartibga solish;
- budjet sohasini moliyaviy ta'minlash;
- davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirish;
- markazlashgan pul mablag'lari jamg'armalarini tashkil etish va foydalanish ustidan nazorat o'rnatish.

Budjet ommaviy-huquqiy kategoriya bo'lib, normativ tarzda mustahkamlanadi va davlat (ma'muriy-hududiy tuzulmalar) manfaatlarini amalga oshirishda xizmat qiladi.

2-§. Soliq siyosati haqida tushuncha

O'zbekiston Respublikasi soliq siyosati-asosan Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 31-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasining davlat Mustaqilligi to'g'risida»gi Qonunda «Shu kundan e'tiboran O'zbekiston Respublikasi o'zining mustaqil soliq siyosatini olib boradi», deb ko'rsatilgan. Davlatning soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham ko'rsatib o'tilgan.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab soliq sohasida bir qancha qonunlar qabul qilingan edi. Shulardan eng asosiylari O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar, tashkilotlar va birlashmalardan olinadigan soliqlari to'g'risida» va «O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmaganlarning solig'i to'g'risida»gi qonunlari va ularga kiritilgan o'zgarishlar, to'ldirishlar edi.

Soliqlarning huquqiy asosi 1997-yil 24-aprelda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi» bo'ldi. Soliq kodeksining qabul qilinishi soliq siyosatining izchilligi va yaxlitligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Umuman, siyosat deganda, davlatning ilgaridan belgilab, aniqlab qo'ygan chora-tadbirlari yig'indisi tushuniladi. Soliq bo'yicha ishlarni tashkil qilish ham muayyan siyosat tarzida amalga oshiriladi. Soliq siyosati davlatning moliya siyosatini eng muhim, tarkibiy ajralmas qismidir.

Soliq siyosati nima? Soliq siyosati-davlatning soliq borasidagi farmon, qonun va qarorlarni ijrosini ta'minlash hamda uni tashkil qilishdagi chora-tadbirlari, sa'y-harakatlari yig'indisidir. Shunday ekan, faqat mustaqil davlatgina o'z mustaqil soliq siyosatiga ega bo'la oladi.

Soliq siyosatini ishlab chiqish orqali respublika iqtisodiyotini barqarorlashtirishga va rivojlanishiga har tomonlama faol ta'sir ko'rsatish mumkin.

Soliqlar pul munosabatlari bo'lib, iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi ekan, soliq siyosati ham iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismidir.

3-§. Soliq siyosatining chet el tajribasi

Chet el tajribasi soliq siyosati to'liq va to'g'ri amalga oshirilishi uchun u ilmiy jihatdan asoslangan bo'lishi kerakligini ko'rsatadi.

Soliq munosabatlari puxta o'rganilib, undan ilmiy xulosalar chiqarilishi lozim. Aks holda bunday siyosat muvaffaqiyatga erishishi qiyin. Bu sohada Olmoniyadagi soliq siyosatini ishlab chiqish tajribasidan o'rgansa arziydi. U yerda har bir yangi soliqni joriy etishdan avval uning loyihasini tayyorlash soliq sohasida ishlovchi olimlarga 5-6 oy muddatga topshirilar ekan. Hamma izlanuvchilarga ish natijasidan qat'i nazar mualliflik haqini avvaldan to'lab qo'yiladi. Tayyorlangan soliq loyihalarini ko'rib chiqish va eng yaxshisini tanlab olish uchun 3-5 kishidan iborat ekspertlar ishlaydi. Ular soliq loyihasini tanlab olib parlamentga muhokama va tasdiqlashga topshiradilar. Qaysi olimning loyihasi parlamentga qo'yilsa o'sha olim uni bundestagda ham himoya qiladi. Bu soliq loyihasi shu olimning nomi bilan qonun sifatida qabul qilinadi.

Jahon soliq siyosati tajribasida soliq solishning quyidagi yo'nalishlariga katta e'tibor beriladi:

1. Har xil mulk shakllariga asoslangan korxonalar va tashkilotlarning xo'jalik yuritishiga iqtisodiy mumkin darajada qulay sharoit yaratish, ularning har tomonlama bozor munosabatlariga kirib borishiga yordamlashish.

2. Umumdavlat ijtimoiy zaruriy vazifalarini bajarish uchun davlatga zarur bo'lgan moliyaviy manbalarni ta'minlab berish.

3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni tashkil qilishda qatnashish, ishsizlarni ish bilan ta'minlash, iqtisodiy nochorlarga yordam berish.

4. Aholi turmush darajasini zaruriy me'yorda saqlab turish imkonini izlash va ta'minlash, soliqqa tortilmaydigan daromad minimumini vaqti-vaqti bilan ko'tarib turish. Bunda «iste'mol savatchasi» ma'lumotlaridan foydalanish.

Soliqlardan kompleks foydalanish xalq xo'jaligini tarmoqlarini qayta ko'rishga, xo'jaliklar va aholining tovar sotib olish qobiliyatini boshqarib turishga va pulni qadrsizlanish jarayonini (inflatsiya) jilovlab turishga imkon beradi. Pul qadrsizlanishiga qarshi choralar ko'rish daromadlarga soliq progressiyasini oshirish bilan ham amalga oshiriladi.

4-§. Soliq siyosatini ishlab chiqishda davlatning roli

Soliq davlat yashashining moliyaviy manbasi bo'lganligidan soliq siyosatini ishlab chiqishning asosiy tashkilotchisi va ijodkori ham davlatdir. Buning uchun davlat o'z qo'lidagi butun kuchni, idoralarni jalb qilib uni ishlab chiqadi. Bunday tashkilotlarga Davlat soliq qo'mitasi, Moliya vazirligi va boshqa ilmiy uslubiy tashkilotlar kiradi.

Davlat soliq siyosatini ishlab chiqayotganda mavjud soliqlar mohiyati, ahamiyati, kelib chiqish va rivojlanish tarixi chuqur o'rganiladi. Yangi kiritilayotgan soliqlarning ilmiy asoslanganligi tekshiriladi. Amaliyotchi yirik mutaxassislar fikrini eshitib, erkin bahslashuvlar o'tkazib, so'ng bir qarorga kelishi zarur. Hech qachon faqat biron soha mutaxassislari taklifini tezda olib, ularga qarab qaror qilishi to'g'ri bo'lmaydi. Chunki har soha-

ning vakili o'z sohasining vazifalaridan kelib chiqib taklif qilishi mumkin. Umumdavlat manfaatlarini to'liq ilgariidan ko'ra olmasligi mumkin.

Ma'lum qarorga kelingandan so'ng soliq siyosati loyihasi qaror chiqaruvchi organ tasdig'iga berilsa maqsadga muvofiq, bozor iqtisodiyoti mohiyatiga mos keladi. Tasdiqlangan soliq siyosatining keng jamoatchilikka ommaviy axborotlar orqali ma'lum qilish zarur. Shunday siyosatning ijrosini ham strategik jihatdan, ham taktik jihatdan ta'minlashni yana davlat tashkil qiladi. Buning uchun o'zining tegishli idoralarini ishga soladi. Demak, davlat soliq siyosatini tayyorlovchi va uni to'liq hayotga tadbiiq qi-lishning tashkilotchisi va boshqaruvchisidir.

Davlatning faol soliq siyosati yuritishi bozor iqtisodiyotiga muvaf-faqiyatli o'tish va uning munosabatlarini rivojlantirishning muhim omilidir.

Shunday qilib, soliq siyosati orqali davlat respublika iqtisodiyotini har tomonlama barqarorlashtirish va rivojlantirishga faol ta'sir ko'rsatadi.

5-§. Hozirgi davr soliq siyosati

Hozirgi davr soliq siyosati negizida Prezidentimiz I.A. Karimov ish-lab chiqqan iqtisodiy islohotlarning besh tamoyili, ustuvor yo'nalishlari etadi. Soliq siyosati ana shu tamoyillardan kelib chiqmoqda, soliq soha-sidagi chora tadbirlarni amalga oshirmoqda. Hozirgi kunda soliq siyosati ikki yo'nalishga qaratilgan.

Birinchi yo'nalish. Korxonalar va tashkilotlarga nisbatan soliq siyosati. Bu yerda eng avvalo, korxonalarning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi er-kinligini hisobga olish zarur. Ya'ni ular tovar va xizmatlarga erkin baho belgilaydilar, moliyaviy mustaqillikka egadirlar. Shularni hisobga olib soliq siyosati yo'nalishini belgilash lozim bo'ladi. Bu yerda budjetga to'lovlar faqat demokratik, ya'ni Oliy Majlisning tasdiqlab bergan soliqlar bo'lishi zarurligini aytish lozim.

Ikkinchi yo'nalish. Aholining xilma-xil guruhlariga nisbatan soliq siyosatida xilma-xil yondoshishdir. Nochor, kam ta'minlanganlarga iloji boricha ko'proq soliqdan yengilliklar berish va kam mehnat bilan ko'p daromad oluvchi yoki boshqa yengil daromad topuvchilarga nisbatan ko'p progressiyali soliq stavkalarini qo'llash maqsadga muvofiq.

Soliq siyosatining strategiyasi va taktikasi ishlab chiqilgan bo'lishi zarur. Soliq strategiyasi deganda uzoq yillarga (10-15) mo'ljallangan soliq munosabatlaridagi asosiy yo'nalishlar, chora-tadbirlar majmuasi tushu-niladi. Uning negizida puxta ilmiy asosda ishlab chiqilgan soliq konsepsiyasi yotadi.

Soliq taktikasi deganda esa soliq strategiyasida mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlarni e'tiborga olib ham bir yil yoki muayyan davr ichida amalga oshirish uslublari yoki tadbir choralar tushuniladi. Qoida bo'yicha soliq strategiyasi uzoq yillar o'zgarimasdan amal qiladi. Taktika esa har bir muayyan davrda o'zgarib turadi. Lekin umumiy yo'nalishdan chiqib ketmaydi, umumiy strategiyaning ijrosini ta'minlab borishga erishiladi.

Taktikada uchraydigan o'zgarishlar hayotning obyektiv taqozosidan kelib chiqqan bo'ladi.

Soliq siyosatini faollashtirish maqsadida soliqlar harakati chegarasini kengaytirish, ularni chuqur tahlil qilib borish va ilmiy xulosalar asosida yangi soliqlar joriy etish talab etiladi. Bunda quyidagilarga e'tiborni qaratmoq lozim.

1. Soliq sohasidagi tarixda bo'lgan davlatlar xatolari takrorlanmasligi uchun soliq solish tarixini puxta o'rganish lozim bo'ladi.

2. Soliq solish va undirish ishlarini arzonga tushirishni unutmazlik kerak.

3. Soliq obyekti aniq, ixcham bo'lishi va soliqni hisoblash uchun to'lovchilarga va soliqni tekshirish idoralariga oson va qulay bo'lishi zarur.

4. Budjetga soliqlarni to'liq va o'z vaqtida tushishini rag'batlantirish maqsadida byudjetga ko'p salmoqli soliq to'lovchilarga soliqdan ma'lum hissasini qoldirish ham maqsadga muvofiqdir.

Bunday chora-tadbirlar yig'indisi soliqlar orqali bozor iqtisodiyotini boshqarish imkoniyatini kengaytiradi va unga muvaffaqiyatli o'tishga zamin tayyorlaydi.

6-§. Soliq mexanizmi

Soliq mexanizmi moliya mexanizmi tarkibiga kiradi. Moliyaviy mexanizm — bu moliyaviy munosabatlarni tashkil qilish usullari yig'indisi bo'lib, u iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishda qulay shart-sharoitlar ta'minlash uchun jamiyat tomonidan qo'llaniladi. Moliyaviy mexanizm moliyaviy munosabatlarning turlari, shakllari va usullarini o'zida aks ettiradi. Soliq mexanizmi deganda soliqqa tortish bilan bog'liq bo'lgan soliqlarni tashkil qilishning barcha elementlari yig'indisi tushuniladi. Bunday elementlarga soliq obyekti, subyekti, manbayi, soliq stavkasi, to'lov muddatlari, soliq huquqi va hujjatlari kiradi. Soliq mexanizmi amaldagi soliqlarni hayotga tatbiq etishni ifoda etilishini ifodalaydi.

Soliq mexanizmidan foydalanish soliq elementlarining yig'indisidan samarali foydalanish maqsadida ishlab chiqilgan tushunchadir. Bu mexanizm tarkibiga soliqlar va boshqa to'lovlar (ajratma, yig'imlar) kabi elementlar borligini aytib o'tish zarur. Shu mexanizm tarkibida soliqlar aksariyati uzoq yillar harakat qilsa ularning elementlari (masalan, stavkasi) tez-tez o'zgarib turishi mumkin. Demak, soliqlar soliq mexanizmining nisbatan mustahkamlash uzoq yillarga mo'ljallangan ham o'zgartiriladigan qismi. Ajratmalar, yig'imlar va soliqlarning elementlari tez-tez o'zgarib turiladigan, hatto bekor bo'ladigan turidir. Masalan, 6 % byudjetga resurs to'lovlari 1993-yilda joriy etilib, bir o'tgach bekor qilingan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida soliq mexanizmini shunday takomillashtirish lozimki, budjetga soliq va yig'imlar to'liq va o'z vaqtida tushsin, ular bir vaqtning o'zida tovar ishlab chiqarishni kengaytirish va

ko'plab daromad olish imkoniyatini bersin. Eksportga mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirib keyin valutilarga ega bo'lsin. Hozirgi vaqtning soliq siyosati soliq mexanizmini ana shu yo'nalishda takomillashtirib bermoqda. Bu esa bozor iqtisodiyoti talablariga mos tushib, iqtisodiyotni barqarorlashtirish imkoniyatini bermoqda. Soliq mexanizmining asosiy yo'nalishi soliq siyosatidan kelib chiqadi. Soliq siyosatining yo'nalishi o'zgarsa, soliq mexanizmining keraksiz elementlari chiqarib tashlanadi va yangi elementlar kiritiladi.

Soliq mexanizmida o'zgarishlar kiritilib, takomillashtirilib boriladi. Uni tez o'zgartirishga olib keladigan qator omillar mavjuddir. Bunday omillarga pulning qadrsizlanishi, iqtisodiy yo'nalish sharoitida yangi ustuvor yo'nalishlarni belgilash va boshqa qator yangiliklar kiradi.

7-§. Budjet-soliq siyosati yaxlitligi va moliyaviy tartibga solish

Makroiqtisodiy jihatdan esa davlatning samarali budjet-soliq siyosati investitsiya iqlimini yaxshilash, moliyaviy barqarorlik pul va moliya bozorlari rivoji, korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish va aholining real daromadlari o'sishiga imkon beradi.

Soliq tadbirlari budjet tadbirlarini to'ldirib turadi va ular birgalikda talab majmuasini rivojlantirishga, natijada esa ishlab chiqarishni ham rivojlantirishga olib keladi. Budjet-soliq siyosati pul kredit siyosati kabi davlatning yaxlit tadbirlarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiy holatni ko'tarish davrida davlat byudjet-soliq va pul kredit siyosatida qarama-qarshi tadbirlarni mujassamlashtirib turish siyosatini o'tkazadi. Ushbu davrdagi budjet-soliq siyosati soliqlar stavkasining ko'tarilishi, davlat xarajatlarining qisqarishi, amortizatsiya siyosatini o'tkazish doirasida chegaralanishlar bilan xarakterlanadi.

2. Moliyaviy barqarorlikni ta'minlash. Buning uchun, eng avvalo, iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli o'tkazishning asosi sifatida pul muomilasining barqarorlashtirish bo'yicha zarur choralar ko'rish darkor. Faqat barqaror pul tizimi yaratilgan sharoitda xo'jalik mexanizmining barcha qatnashchilari va tashkiliy qismlar o'rtasida aloqalar o'rnatish mumkin.

3. Investitsion faollikni rivojlantirish va uning milliy daromdidagi ulushini ko'paytirish.

4. Budjetning davlat dotatsiyalari bo'yicha alohida moddiy ishlab chiqarish sohasiga ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish. Xarajatlar orqali budjet, iqtisodiyotni boshqarish va rivojlantirishning muhim dastagi bo'lib xizmat qiladi.

5. Budjetning daromad bazasini soliqqa tortishni takomillashtirish va soliqlarni to'liq to'lanishi bo'yicha nazoratni kuchaytirish hisobiga barqarorlashtirish. Soliqlar orqali korxonalar faoliyatini rag'batlantirish raqobat bardoshlikni oshiradi. Kapital yig'ilish uchun qulay sharoit yaratadi.

Bunda turli soliqlardan imtiyozlar berilib, iqtisodiy rivojlanishi uchun zamin yaratiladi.

6. Davlat xarajatlarini maqsadli va samarali tashkil qilinishi bo'yicha moliyaviy nazorat tizimini shakllantirish.

Hozirgi kundagi eng dolzarb masalalardan biri byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashdan iborat. Bunda asosiy o'rinni budjet soliq siyosatini yaxlitligiga erishish masalasi egallaydi.

Mustaqilligimizning dastlabki yillarida izdan chiqqan iqtisodiyotni qayta qurish, yangi jamiyat boshqaruv tizimini shakllantirish, aholini «Ijtimoiy larzalarsiz» bozor munosabatlariga moslashtirish, ijtimoiy himoyani kuchaytirish juda katta mablag'larni talab etdi. Lekin bu korxonalar zimmasidagi soliq yukining ortib ketishiga, ular iqtisodiy ahvolini yomonlashuviga olib keldi. Shuning uchun keyingi yillarda asosiy e'tibor budjet-soliq siyosatining faqat fiskal tominigina emas balki uzoq muddatli istiqbolga erishi maqsadida budjet xarajatlari tarkibini qaytadan ko'rib chiqish va soliqlarni rag'batlantiruvchi funksiyasini oshirishga ham qaratilmoqda.

Budjet uch tarkibiy qismdan-xarajatlar daromadlar qismlari va ular balansidan iborat, ya'ni daromadlarning xarajatlariga muvofiqligi qoidasiga ko'ra tuziladi. Budjetni shakllantirish, avvalo, uning xarajatlar qismini tuzish yo'li bilan yuz beradi, chunki davlat o'zida mavjud moliyaviy imkoniyatlardan kelib chiqibgina xarajatlar qilishi mumkin.

Davlat, avvalo, jamiyatni samarali rivojlantirish maqsadida uning zarur mablag'lari hajmini belgilash va shundan keyingina o'z qo'lida bo'lgan byudjet daromad qismini to'ldirishning asosiy vositasi soliq va boshqa manbalari yordamida ana shu moliyaviy resurslarni jalb etish kerak. Budjet soliq siyosati mablag'lar harakatining aniq yo'nalishlarini milliy daromadning qayta taqsimlashni aks ettiradi. Bu esa unga mamlakatda iqtisodiyotni va ijtimoiy jarayonlarni samarali boshqarishga imkon beradi.

Iqtisodiy rivojlanishining turli bosqichlarida budjet davlat siyosatini amalga oshirish quroli, mo'ljallangan dasturlar va tadbirlarni amalga oshirish uchun pul mablag'larni asosiy manbasi hisoblanadi. Oxir oqibatda ayni shu davlat hokimiyatining kundalik masalalarini ham, rivojlanish istiqbollari ham hal etishga salohiyatini belgilaydi.

Budjet iqtisodiyotiga ishlab chiqarish jarayoniga, xo'jalik haotiga davlat tomonidan ta'sir o'tkazish vositasidir. U davlat iste'molining moliyaviy asosi sifatida namoyon bo'ladi hamda davlat tomonidan ijtimoiy siyosat olib borish uchun foydalaniladi.

Davlat budjeti davlatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida, hukumat organlariga o'z vakolatlarini amalga oshirish uchun iqtisodiy imkoniyatlar beradi. Budjet davlat uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni aks ettirib, shu bilan birgalikda mamlakat soliq siyosatini belgilaydi.

Soliq siyosatini o'zgartirib, davlat muayyan doiralarda mamlakatni iqtisodiy rivojlantirishni rag'batlantirishi va uning iqtisodiyotda paydo bo'ladigan salbiy ko'rinishlariga yo'l qo'ymasligi mumkin. Soliqlar yordamida tartibga solish har qanday mamlakatning xo'jalik hayotini ya'ni ishlab

chiqarish tarkibi, sarmoya jamg'arish shaxsiy iste'molni qamrab oladi, chunki soliq siyosatining o'zgarishi mamlakat iqtisodiyotining ta'sirchan vositasidir. Bunday tartibga solishning asosiy maqsadi bo'lib, korxonalarining ichki va tashqi faoliyati uchun (ayniqsa, investitsiya faoliyatini jonlantirish uchun) soliq iqlimini yaratish hamda sarmoya harakatini tarmoq va mintaqaviy yo'nalishlarda rivojlantirishni rag'batlantirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash hisoblanadi. Soliq siyosati yordamida tartibga solish har doim ham samarali natijalar beravermaydi, bunga mavjud iqtisodiy vaziyatni to'g'ri baholamaslik uzoq muddatli strategik taxminlash-tirishni noto'g'ri belgilash soliq yukining taqsimlanishida nomutanosiblik sabab bo'lishi mumkin.

Soliq siyosati asosiga byudjetga soliq tushumlari hajmlarini soliq stavkalarini oshirish hisobiga emas, balki ishlab chiqarishni tegishli tarmoqlarini va mahsulotlarning ustuvor turlarini rag'batlantirish vositasida soliq solish bazasini ko'paytirishga imkon yaratadigan choralar hisobiga oshirish zarurligiga asosiy e'tiborni qaratish lozim. Soliq siyosati soliq-larning jamiyatdagi rolini belgilaydi. Soliqlarning ustqurma tartibining subyektiv hodisasi sifatidagi ahamiyati davlat faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Ushbu ahamiyat doimo harakatda bo'lib, butun xalq xo'jaligini manfaatlari va maqsadlarini jamlama ko'rinishda aks ettiradigan holda davlat siyosatini o'zgarishiga bog'liqdir.

Davlatning budjet soliq siyosati samarasiz bo'lishi mumkin, ya'ni uni amalga oshirish quyidagi hollarda maqbul natijalarga olib kelmaydi:

1. Budjet-soliq siyosati vaqt davrlari muammosi bilan to'qnash keladi. Iqtisodiy siyosatni ro'yobga chiqishda vaqt-davralarining ikki turi ajratib ko'rsatiladi.

Ichki davr-iqtisodiy shok gangitish bilan u yoki bu harakatlarni amalga oshirish to'g'risida qaror qabul qilish o'rtasida.

Tashqi davr-choralar ko'rish bilan natijani olish o'rtasida.

Iqtisodiy tanglik yoki inflatsiyani anglash darhol yuz bermaydi. Odatda, iqtisodchilar makroiqtisodiy vaziyatni batafsil ta'riflaydigan statistika ma'lumotlarini yaxshi deganda uch-olti kechikib oladilar.

Tabiiyki, bunday vaziyatda har qanday qarorlar kechikadi.

Budjet-soliq siyosati uzoq davom etadigan ichki davr bilan ta'riflanadi: soliq qonunlaridagi yoki xarajatlari tarkibidagi o'zgarishlar, odatda, hokimiyatning qonun chiqaruvchi organi tomonidan tasdiqlanishi kerak. Bu esa ko'p vaqtni talab qiladigan turli xil ma'muriy rusum-qoidalar: qonun loyahasini tayyorlash, uni muhokama qilish va kelishib olish, parlament tomonidan qabul qilinishi, Prezident tomonidan tasdiqlanishi va boshqalar bilan bog'langan.

Ko'pincha byudjet-soliq siyosatini amalga oshirishda funksional kechikish yuz beradi: qaror qabul qilinishi bilan uning ijrosi ko'p vaqt o'tishiga to'qnash keladi. Shunday qilib, tadbir rejalashtirish va ijro etishdagi muddatlarga to'liq rioya etilmasligi byudjet soliq siyosatining samaradorligini pasaytiradi, ba'zan uni xavfli ham qiladi: Barqarorlashtirish

o'rniga beqarorlikka olib kelishi ham mumkin. Inflatsiya omili pul muomilasining barqarorligi byudjet soliq siyosatini (soliqlarni kamaytirish) natijalarini olish paytida iqtisodiyot tushkunlik bosqichiga o'tsa, ular bir muncha noo'rin bo'lishi mumkin. Buning natijasida quyidagi omillar sababli iqtisodiy tushkunlik yanada kuchayadi.

1. Budjet soliq siyosati amalga oshirish turli xil siyosiy mu'ammolar bilan to'qnash keladi. Hukumat faoliyati, makroiqtisodiy barqarorlashtirishdan tashqari, barqarorlashtirish vazifasiga zid kelishi mumkin bo'lgan boshqa maqsadlarni ham ko'zlaydi. Budjet-soliq siyosatidan juda tez siyosiy natijalarga erishish (hokimiyat tepasiga kelish, hokimiyatni qo'ldan bermaslik) uchun foydalaniladi. Soliq yukining kamayishi davlat xarajatlarning ko'payishi, odatda turli xil saylov oldi tadbirlari boshlanishi bilan muvofiq kelishi avvaldan ko'zga tashlanib keladi. Bundan tashqari, budjet siyosatini doimo hammaning ko'z o'ngida saylovchilar madadiga tayanmoqchi bo'lgan siyosatchilar (hatto, buni iqtisodiy zaruriyat talab qilganda ham) soliqlarni ko'paytirishga yoki ijtimoiy ehtiyojlar uchun zarajatlarni kamaytirishga jur'at eta olmaydilar.

2. Makroiqtisodiy prognozlash muammosi mavjud. Qarorni o'z vaqtida qabul qilishda va ijroning o'z vaqtida amalga oshirish zarurligini e'tiborga olganda, byudjet soliq siyosatining muvaffaqiyati makro darajada bo'lg'usi vaziyatni oldindan bashorat qilish mumkinligiga bog'liqdir. Masalan, 2002-yilda respublikamizda o'tkazilgan «Ichki iste'mol bozorini sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish va savdo ustidan bank nazoratini o'rnatish»ga qaratilgan bozorlarni yopish siyosati pul kredit tizimining nomuvofiqligiga, tovarlar aylanishining sekinlashuviga, byudjetga tushumlar miqdorini kamaytirishga naqd pul massasini chetga chiqishiga, ishsizlik darajasining ortishiga sabab bo'lib budjet-soliq siyosati va makroiqtisodiy barqarorlikka o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Har bir makroiqtisodiy siyosat o'zining natijalarini kamida yarim yildan keyin beradi. Lekin yarim yildan so'ng iqtisodiyot tushkunlik holatida bo'ladimi, rivojlanadimi yoki bizning siyosatimiz inflatsiya to'liqini yanada kuchaytirib yuboradimi? Afsuski, ilm-fanning hozirgi holati makroiqtisodiy siyosat uchun aniqlik bilan uzoq muddatli va o'rta muddatli prognozlar qilish imkonini bermaydi. Odatda, qisqa muddatli (2–3 oyga) prognozlargina muvaffaqiyatli bo'ladi.

3. Faol makroiqtisodiy siyosatning hozirgi ba'zi muholiflari o'z dalil isbotlarida Lukas tanqidi (ratsional kuzatishlar nazariy maktabining asoschisi R.Lukas nomi bilan atalgan) degan konsepsiyadan foydalanadilar. Lukas tanqidi shundan iboratki, iqtisodiy siyosat natijalarini baholash usullarini uning iqtisodiyot subyektlari umidlarini shakllantirishga ta'sirini hisobga olmaydi. Vaholanki, ushbu umidlar ulkan o'rin egallab, makroiqtisodiy siyosatni ko'pincha ma'nosiz qilib qo'yadi. Chunonchi, hukumat tomonidan rag'batlantiruvchi siyosat o'tkazilganda iqtisodiyot subyektlari muayyan vaqt o'tgandan so'ng inflatsiya sakrashi yuz berishini tushunadilar. Shuning uchun ular o'z rejalarini yangi vaziyatni hisobga olib tuzadilar.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Soliq siyosati nima?
2. Soliq siyosatining chet el tajribasi?
3. Soliq siyosatini ishlab chiqishda davlatni roli nimadan iborat?
4. Hozirgi sharoitda soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari nimadan iborat?
5. Soliq mexanzmi nima?
6. Budjet-soliq siyosati yaxlitligi va moliyaviy tartibga solish nimadan iborat?
7. Moliya siyosati nima?

IV bob. SOLIQLARNING IQTISODIYOTNI BOSHQARISHDAGI ROLI VA SOLIQ IMTIYOZLARI

1-§. To'g'ri va egri soliqlar haqida tushuncha va ularni budjet daromadlarini to'ldirishdagi roli

Davlat budjeti daromadlarida to'g'ri va egri soliqlar nisbati deyarli bir xil, ahamiyati esa har xil.

To'g'ri soliqlarda soliqlarning huquqiy va haqiqiy to'lovchisi to'g'ridan-to'g'ri mahsulot ishlab chiqaruvchi, ishlar bajaruvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi korxonaning o'zginasidir. Bu yerda soliq og'irligini boshqalar yelkasiga ortish holati bo'lmaydi. Bu soliqlar to'g'ridan-to'g'ri moddiy ishlab chiqarish va ko'rsatilgan xizmatlar rejasining sifat bo'yicha bajarilishiga bog'liq. Agar respublikamizda mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish oshib borsa hamda uning moddiy va pul xarajatlari kamayib borsa korxonalar va birlashmalar daromadlari oshib boradi. Daromadlarning oshishi ham korxonalar va birlashmalar va ham davlat byudjeti uchun zarur. Daromad solig'i orqali davlat korxonalar va birlashmalarda mahsulot ishlab chiqarish va sotish rejasining bajarilishidan, jami xarajatlarning rejali uslubi asosida amalga oshirishidan va umuman korxonalar moliyaviy ahvolidan xabardor bo'lib turadi. Ularning moliyaviy ahvoli yaxshi bo'lsa, byudjetga soliqlar ko'proq tushadi, aks holda kam tushadi. Yoki mol-mulk solig'ida korxonalar va tashkilotlarda asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatiga qarab soliq hisoblanadi. Asosiy ishlab chiqarish fondlari, ya'ni stanoklar, mashinalar, har xil mexanizmlar, asbob-uskunalar oshiqcha ko'paytirib yuborsa, korxonalar soliq ko'p to'laydi. Oz fondlar ishlatib ko'proq mahsulot ishlab chiqarish va sotishga erishsa, kam soliq to'laydi. Demak, soliq bu yerda korxonalar ixtiyorida asosiy fondlardan unumli foydalanishga va ishlatilmaydigan, keraksiz fondlarni sotib yuborishga undaydi.

Yer solig'i esa korxonalar birlashmalar va tashkilotlar ixtiyorida bo'lgan yerlardan samarali foydalanishni ko'zlaydi.

Umuman to'g'ri soliqlarning respublikamiz iqtisodiyotiga juda katta ijobiy ta'siri mavjud. Ular respublikamiz korxonalar, tashkilot birlashmalaridan moddiy xarajatlarni, mol-mulklarni, yerlarni transport vositalari va pul manbalarini tejash va iqtisod qilishga undaydi. Ulardan budjetga tushgan soliqlar esa respublika ijtimoiy iqtisodiy maqsadlariga yo'naltiriladi.

O'z mablag'laridan mehr-shafqat, ekologiya va boshqa ijtimoiy maqsadlarga ishlatgan korxonalar, birlashmalar va tashkilotlarga esa soliqlardan qator yengilliklar beriladi. Demak, bunda soliqlarning ijtimoiy, insoniylik xarakterdaligi o'z ifodasini topadi.

Soliqlarning ayniqsa kamchi xalq iste'moli mollari yangi va raqobatga bardosh bera oladigan mollar ishlab chiqarishni rag'batlantirish uchun ham ahamiyati kattadir.

Egri soliqlarning bozor iqtisodiyoti talablaridan, uning o'tish davri qiy-inchiliklaridan kelib chiqqanligini aytib o'tgan edik.

Iqtisodiyotni rivojlanishi erkin bozor munosabatlariga asoslanadigan bo'lsa, hokimiyat demokratik yo'ldan rivojlanadigan bo'lsa, davlat bilan bozor munosabatlari sharoitida ishlaydigan korxonalar, birlashmalar va tashkilotlar o'rtasidagi munosabat faqat huquqiy munosabat asosida bo'lishi taqozo etiladi. Shunday munosabatlar soliqlar, shu jumladan, egri soliqlar bilan ham amalga oshiriladi.

Ayniqsa bozor iqtisodiyotiga o'tishning dastlabki davrlarida jamiyat uchun zarur bo'lgan moliyaviy manbalarni faqat to'g'ri soliqlar orqali ta'minlash imkoniyati yetarli bo'lmay qoladi.

Shuning uchun to'g'ri soliqlardan tashqari egri soliqlardan ham foydalaniladi.

Egri soliqlarning ham yurtimiz iqtisodiyotida ahamiyati kattadir. **Birinchidan**, bu soliqlar tovarlar va xizmatlar sotilishi bilan bog'liq bo'lganligidan, ular sotilishi bilanoq byudjetga tushadi. Odatda, kamaytirib berilmaydi. Bu hol budjet daromadini mustahkamlaydi, budjetdan bo'ladigan ijtimoiy zaruriy xarajatlarni uzluksiz, o'z vaqtida, mustahkam moliyalashtirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, bu soliqlar orqali korxonalar va birlashmalarning mahsulot sotish, xizmat ko'rsatish va ishlar bajarish ustidan davlat nazorati o'rnatiladi. Iste'mol tovarlarini uzluksiz ishlab chiqarish nazoratga olinadi. Tovarlar iste'molini boshqarib, kerak bo'lsa cheklab borish imkoniyati yaratiladi.

Uchinchidan, bu soliqlar tovarlar qiymatini ustiga qo'yilganligi sababli tovar bahosi oshib, muomaladagi ortiqcha pullar muomaladan olinadi. Bu esa pul muomalasini mustahkamlashga, pul qadrsizlanishi (inflatsiya)ni jilovlashga imkon beradi.

To'rtinchidan, bu soliqlar obyektini tovar oboroti, bajarilgan ishlar va xizmatlar bajarilishi bilan byudjetga soliqni o'tkazib beradi. Bu yerda to'g'ri soliqlarda bo'lgani kabi moliyaviy faoliyat yakunini kutish zarurati bo'lmaydi. Shuning uchun bu soliqlar byudjetga tamomila tushadi, odatda qaytarib berilmaydi.

2-§. Soliq imtiyozlari haqida tushuncha va soliqqa tortish tamoyillari

O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida soliqlardan imtiyozlar berish ko'rsatib o'tilgan. Imtiyoz deganda boshqa shaxsga nisbatan ustunlik tushuniladi. Imtiyozda odatda, a'lo baholarga o'qigan talabalar boshqalarga nisbatan ko'proq stipendiya oladi va hokazo. Lekin soliqlarda imtiyoz deganda soliq ko'p olinmaydi, balki soliq og'irligi yengillashtiriladi.

(kamaytiriladi). Shuning uchun ham soliqlarda imtiyoz emas balki yengillik so'zi soliq munosabatlarini to'liqroq ifodalaydi.

Soliqlardan yengilliklar degani joriy soliq qonunchiligi bo'yicha xuquqiy va jismoniy shaxslarni soliq to'lashdan to'liq yoki qisman ozod qilish demakdir. Imtiyozlar to'g'ridan-to'g'ri to'lanadigan soliq summasidan berilishi mumkin. Aytaylik, korxonalar bolalar kiyim-kechaklarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'lsa, daromadga (foydaga) soliq bo'yicha imtiyoz beriladi. Bu qisman ozod qilishga ham kiradi. Imtiyozlar vaqtinchalik ham bo'lishi mumkin. Jumladan, dehqon (fermer) xo'jaliklari yangi tashkil etilgan davrdan boshlab ikki yilgacha daromad solig'ini to'lashdan ozod etiladi.

Bizning soliq qonunchiligimizda soliq to'lashdan to'la ozod qilish xollari ko'p uchraydi. Masalan, korxonada jami ishlovchi xodimlar sonidan 75 %dan ko'prog'ini o'rta maktab va maxsus bilim yurti talabalaridan iborat bo'lsa, foyda (daromad) soliqlaridan tamomila ozod etiladi.

Jismoniy shaxslarning daromad solig'i bo'yicha xorijiy mamlakatlarning vakolatxonalarida va elchixonalarida ishlovchi chet xodimlari, mutaxassislar soliqdan mutlaqo ozod etiladi. Bulardan tashqari, soliq bazasini kamaytirish orqali byudjetga to'lanadigan soliq summasini qisqartirish ham imtiyozlar turkumiga kiradi. Masalan, xususiy shaxslar o'z daromadlarini investitsiyaga sarflashsa yoki uning uchun olgan uzoq muddatli kreditlarni qaytarishsa, 50 % soliqqa tortiladigan bazadan kamaytiriladi. Umuman olganda, imtiyozlar turkumiga soliqqa tortilmaydigan daromad guruhlari ham kiradi. Masalan, fuqarolarning daromad solig'i bo'yicha bir qator soliqqa tortilmaydigan daromadi mavjud. Bularga pensiya, nafaqa, aliment, kon topshirgan shaxs oladigan daromad guruhlari ham kiradi. Imtiyozlar dialektikasiga binoan budjetga soliq to'lashdagi imtiyozlar mehnat unumdorligini oshirib, ishlab chiqarishni rivojlantirish hisobiga budjetga tushadigan umumiy daromadlarni, aytaylik, qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz soliqlari orqali bo'lsa ham ko'paytirishi mumkin.

Soliq qonunchiligi amaliyotida imtiyozlar turi juda ko'p bo'lgani bilan ulardan foydalanish ancha murakkab. Ba'zan ular cheklab qo'yiladi. Soliqlar bazasini kamaytirishning 6-7 holatlari mavjud. Soliq to'lovchilar qonun hujjatlarida ko'rsatilgan hamma imtiyozlardan to'liq foydalana olmaydi, chunki shartlari og'ir, ortiqcha rasmiyatchiliklarni talab etadi.

Respublikamizda aholi soliqlaridan xilma-xil yengilliklar berilishi bozor iqtisodiyotining og'ir o'tish davrida aholini ijtimoiy himoya qilishga, shu davrda aholiga eng kam deganda iste'mol savatchasi darajasi atrofida daromad olishga qaratilgan.

Korxonalar, birlashma va tashkilotlarga soliqlardan yengilliklar berilishi ularga o'z korxonalarini kengaytirish, ko'proq xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarish, xorijiy ishbiarmonlar bilan birlashib qo'shma korxonalar tuzish, ijtimoiy va madaniyat shoxobchalariga bozor qiyinchiliklari davrida yordam berish va boshqa mehr-muruvvat jang'armalariga yordamlashish imkonini yaratadi.

Soliqlar kelib chiqishiga ko'ra davlat bilan bog'liqligi, ular davlatniki ekanligini aytib o'tgan edik. Demak soliqlar davlatniki ekan, ularni tashkil etish ya'ni soliqqa tortish tamoyillarini ham davlat ishlab chiqadi. Soliqlarni tashkil qilishda shu tamoyillarga qattiq rioya qilish soliq to'lovchilarni ko'p ranjitmasdan ulardan soliqlarni undirish imkonini beradi.

Soliqqa tortish tamoyillari davlat tomonidan ishlab chiqiladi va Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlarda ifodalanaadi. O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 15-fevral va uni oxirgi marta 1995-yil 22-dekabrda kiritilgan o'zgartirishlar va to'ldirishlar bilan qabul qilingan. Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlar soliqlari to'g'risida Qonunda soliqqa tortishning asosiy tamoyillari ko'rsatib o'tilgan. Bularga quyidagilar kiradi:

1. Manbalardan qat'iy nazar hamma daromadlarni soliqqa tortilish majburiyigi.

2. Umumdavlat soliq siyosati atrofida hamma daromaddagi majburiy hududlarning soliq faoliyatidagi mustaqillikni hisobga olib yagona umumdavlat soliqqa tortish siyosatini yuritish.

3. Faoliyati muhim ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik muammolarga hamda xo'jalik yuritishning ilg'or shakllariga qaratilgan faol ishlovchi korxonalarga imtiyozlar tizimi orqali soliqlarni qiziqtiruvchi rolini ta'minlash.

4. Soliq to'lovchilari bo'yicha deklaratsiyalar, tekshirishlar va reviziyalar o'tkazish qonunchiligini buzganlarga iqtisodiy jazolar qo'llash bilan moliyaviy nazorat o'rnatishdan iboratdir.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning soliq qonunchiligida soliqqa tortish tamoyillari ko'rsatib berilgan. Bu tamoyillar quyidagilardan iborat:

1. Tenglik va samaradorlik.

2. Soliqqa tortishda aniq va osonlik.

3. Soliqqa tortishning xazinaviy samaradorligi va egiluvchanlik.

4. Soliqqa tortishning arzonligi.

5. Soliqqa tortishda ijtimoiy adolat.

Yuqoridagi barcha tamoyillarni e'tiborga olish soliq konsepsiyasini mukammal ishlab chiqishning asosidir. Bunday konsepsiyaning yaratilishi esa soliq siyosati strategiyasi va taktikasining negizidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliq solishda katta ehtiyotkorlik talab etiladi. Bu davrda tovar baholarining keskin oshib ketishi mehnatkashlar turmush darajasini qiyinlashtirib turgan paytda iloji boricha soliqlar yukini yengillashtirib borish talab etiladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. To'g'ri soliqlar nima va unga qanday soliqlar kiradi?

2. Egri soliqlarga qanday soliqlar kiradi?

3. Soliqlar orqali iqtisodiyotni qanday boshqariladi?

4. Soliq imtiyozlari nima?

II QISM UMUMDAVLAT SOLIQLARI

V bob. YURIDIK SHAXSLARDAN OLINADIGAN FOYDA (DAROMAD) SOLIG'I

1-§. Foyda (daromad) solig'ining mohiyati va obyekti

O'zbekiston iqtisodiyotini boshqarishda soliq mexanizmi asosiy o'rinlardan birini egallaydi, chunki soliq mexanizmi budjet daromadlarini shakllantirishning asosiy manbasi hisoblanadi. Budjet daromadlarini tashkil etishda foyda solig'ining roli kattadir. Bozor iqtisodiyotiga o'tishga qadar (1991-yilgacha) davlat budjetini daromadlarini tashkil etishda korxonalarni foydasidan ajratmalar katta o'rin tutar edi. Bunday ajratmalar majburiy hisoblanar edi (bu ajratmalar balans foydasining 85 % gacha yetardi). Turli shakldagi mulkchilikka asoslangan korxonalarni paydo bo'lish natijasida korxonalar imkoniyati oshishi, bozor infrastrukturasi elementlari rivojlanishi bilan majburiy ajratmalarining avvalgi tizimi xo'jalik yuritishga mos kelmay qoldi, ya'ni davlat budjeti uchun yetarli mablag' to'planmadi. Bundan tashqari, u mulkchilikni muqobil shakllaridagi korxonalar butun bir toifasini hamda boshqa tadbirkorlarni qamrab olmas edi. O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish jarayonida foydadan ajratmalar o'rniga foyda solig'ining joriy etilishi maqsadga muvofiq bo'lib qoldi.

Hisobot davrida moliya-xo'jalik faoliyati natijalaridan soliqqa tortiladigan foydaga (daromadga) ega bo'lgan, mulkchilik shaklidan qat'i nazar ushbu soliq turi bo'yicha imtiyozga ega bo'lmagan yuridik shaxslar foyda (daromad) solig'i to'lovchilar deb hisoblanadi.

Yuridik shaxslar foyda solig'i bo'yicha byudjet bilan hisob-kitoblarni mustaqil olib boradilar.

Foyda solig'i subyektlariga (to'lovchilari) O'zbekiston hududida faoliyat ko'rsatayotgan davlat korxonalari, aksiyadorlik jamiyatlari, firmalar, qo'shma korxonalar va boshqalar kiradi. Bu korxonalar uchun foyda solig'ini to'lash tartibi O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida o'z ifodasini topgan.

2-§. Yuridik shaxslarni jami daromadini aniqlash tartibi

Foyda solig'ining aniqlashda dastavval korxonalar jami daromadini aniqlash lozim. Jami daromad uchun jo'natilgan tovar, bajarilgan ishlar,

ko'rsatilgan xizmatlar va boshqa operatsiyalar uchun korxonalar olishi lozim bo'lgan mablag'lar yoki tekinga olingan mablag'lar asosiy manba bo'lib hisoblanadi. Bularga esa quyidagilar kiradi:

- tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishdan keladigan tushum;
- asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, qimmatli qog'ozlar, intellektual mulk obyektlari, materiallar va boshqa aktivlarni realizatsiya qilishdan keladigan daromad;
- foizlardan keladigan daromadlar;
- dividendlar;
- tekinga olingan mol-mulk;
- mol-mulkni ijaraga berishdan keladigan daromad;
- royalti;
- tekin moliyaviy yordam (davlat byudjetidan berilgan subsidiyalar bundan mustasno);
- da'vo muddati o'tkazib yuborilgan kreditorlik va deponent qarzdorlikni hisobdan chiqarishdan olingan daromad;
- ilgari cheginib tashlangan xarajatlar, zararlar yoki shubhali qarzlarning o'rni qoplash tariqasida olingan daromadlar;
- valuta hisob-varaqalaridagi kurs bo'yicha musbat farq;
- favqulodda daromadlar;
- boshqa daromadlar.

Agar o'zaro aloqador korxonalar tijorat va moliyaviy munosabatlarida mustaqil yuridik shaxslar o'rtasida qo'llanishi mumkin bo'lgan narxlardan farq qiladigan narxlarni qo'llasalar, Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda, narxlarda vujudga kelgan farqqa teng miqdorda daromad summasini o'zgartirilishi mumkin.

O'zaro aloqador korxonalar quyidagilardir:

Xorijiy davlatning yuridik shaxslari va ularning O'zbekiston Respublikasida ro'yxatga olingan yuridik shaxslar hamda ularning O'zbekiston Respublikasidan tashqarida joylashgan shu'ba korxonalari;

- ayni bir yuridik yoki jismoniy shaxslar muassislari bo'lgan, O'zbekiston Respublikasida ro'yxatga olingan yuridik shaxslar va xorijiy davlatlarning yuridik shaxslari.

Soliq solinadigan daromadlarni (foydani) belgilashda jami daromaddan quyidagi chegirmalar amalga oshiriladi;

- qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, mol-mulk solig'i, yer solig'i, yer osti boyligidan foydalanganlik uchun soliq, ekologiya solig'i, suv resurslardan foydalanganlik uchun soliq, boj to'lovlari;

- banklarning va boshqa moliya-kredit tashkilotlarning qisqa muddatli kreditlari bo'yicha foiz to'lovlari summalari, to'lov muddati o'tgan va to'lov muddati uzaytirilgan ssudalar bo'yicha foizlar bundan mustasno;

- xodimlarga ish haqi to'lash bo'yicha xarajatlar (banklar, sug'urta tashkilotlari, videosalonlar, videoko'rsatuv, video va audio yozuv punktlari, auksi-onlar, kazino, pul yutuqi qo'yilgan uyin avtomatlari va boshqalar mustasno;

- belgilangan tartibda kiritilgan renta to'lovlarning summasi;
  - ijara haqi (lizing to'lovi);
  - asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari;
  - chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarning moddiy xarajatlari va ko'rsatilgan xizmatlarning qiymati;
  - majburiy sug'urta to'lovlari bo'yicha o'tkazilgan qonun xujjatlarga muvofiq ish haqiga hisoblangan summalar;
  - mahsulotni (xizmatlarni) sertifikatlash ishlariga haq to'lash xarajatlari summasi;
  - qonun hujjatlarga muvofiq normalar bo'yicha xizmat safarlari xarajatlari summasi;
  - qonun hujjatlariga muvofiq normalar bo'yicha vakillik maqsadlaridagi xarajatlar summalari;
  - reklama xarajatlari;
  - belgilangan normalar doirasida kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlash uchun xarajatlar summalari;
  - soliq to'lovchi balansidagi so'glikni saqlash obyektlari, qariyalar va nog'ironlar uylari, maktabgacha tarbiya bolalar muassasalari, bolalarning dam olish lagerlari, madaniyat va sport obyektlari xalq ta'limi muassasalari, uy-joy fondini saqlashga mahalliy davlat hokimiyat organlari tasdiqlangan normativlarga muvofiq keladigan xarajatlar summalari, shuningdek, soliq to'lovchilar sanab o'tilgan muassasalarni saqlashda ulush qo'shib qatnashib, ana shu maqsadlar uchun qilinadigan xarajatlarning summalari;
  - qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan boshqa majburiy to'lovlar.
- Ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan xarajatlar va majburiy to'lovlardan tashqari quyidagi xarajatlar va ajratmalar ham jami daromaddan chegirib tashlanadi.

1) Banklar bo'yicha:

- kredit resurslari uchun to'lovlar, operatsiya xarajatlari, pul mablag'lari va boyliklarni tashish hamda saqlash xarajatlari;
- mijozlarning hisobvaraqlari, shu jumladan, jismoniy shaxslarning omonatlari bo'yicha hisoblangan va to'langan foizlari;
- tavakkalchilik operatsiyalari bo'yicha zaxira hisoblash, uchirilgan umidsiz ssuda summalari;

2) Sug'urta tashkilotlari bo'yicha:

- qayta sug'urta shartnomalari bo'yicha berilgan to'lov summalari;
- amal qilishi hisobot yili oxirigacha to'lanmagan sug'urta va qayta sug'urta shartnomalari bo'yicha berilgan to'lov summalari;
- sug'urta va qayta majburiyatlari bo'yicha amalga oshirilgan va hisoblangan to'lov summalari.
- o'tgan yillardagi sug'urta hodisalari bo'yicha to'lanmagan to'lov summalari, shu jumladan, da'vo muddati doirasidagi majburiyatlar summalari;

– sug'urta tashkiloti sug'urta hodisalari ro'y berishini bartaraf etish va uning oldini olishga doir tadbirlarni moliyalashga sarflaydigan mablag'lar summolari;

– sug'urta tashkilotlarning zaxira fondlari bu tashkilotlar ustav fondining 25 % yetguniga qadar sug'urta tashkilotlari o'z daromadlarining 25 % miqdorida zaxira fondlariga qiladigan ajratmalar.

Jami daromaddan chegirib tashlanadigan xarajatlar, majburiy to'lovlar, chiqimlar va ajratmalarni aniqlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Agar amalga oshirilgan xarajatlar bir necha toifaga kiritilgan bo'lsa, u faqat bir marta jami daromaddan chegirib tashlanadi.

Asosiy vositalar amortizatsiya qilinadi, yer bundan mustasno, asosiy vositalarning soliq solinadigan davr mobaynida belgilangan normalar doirasida hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summolari jami daromaddan chegirib tashlanadi.

Bundan tashqari, nomoddiy aktivlarga qilingan xarajatlar jami daromaddan eskirish tarzida har oyda, korxonaga tomonidan ularning boshlangich qiymati va ulardan unumli foydalanish muddati asosida hisoblab chiqilgan normalar bo'yicha chiqarib tashlanadi.

3-§. Foyda solig'ining stavkalari

Korxonaga, tashkilot va firmalarning soliq solinadigan foydasiga eng yuqori – 35 % stavka O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida 1998-yilda belgilangan edi, 1999-yil 1-yanvardan 33 % 2000-yil 1-yanvardan esa 31 %, 2001-yil 1-yanvardan boshlab stavka 26 % va 2002-yilda esa 24 % 2003-yil 1-yanvardan 20 % 2006-yil 1-yanvardan 12,4 %, 2007-yil 1-yanvardan 10 % belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi quyidagilar uchun foydasiga solinadigan soliqning kamaytirilgan stavkalarini belgilashi mumkin:

– qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun asosiy faoliyati bo'yicha, ya'ni ular yagona yer solig'i to'laydigan bo'ldilar, 1-yanvar 2002-yildan boshlab;

– chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar uchun;

– bolalar bop va badiiy hunurmandchilik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun;

– o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarini eksport qiluvchi korxonalar uchun.

Korxonalariga to'lanadigan dividendlar va foizlarga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan stavka bo'yicha to'lov manbayida soliq solinadi.

O'zbekiston Respublikasidagi to'lov manbayida ilgari soliq undirilgan dividendlar va foizlarni olgan rezident yuridik shaxslar to'lov manbayida soliqning to'langanligini tasdiqlaydigan hujjatlar mavjud bo'lsa, ularni jami daromaddan chegirib tashlash huquqiga egadirlar.

Banklar va boshqa moliya-kredit tashkilotlarga to'lanadigan foizlarga to'lov manbayida soliq solinmaydi, balki bank va boshqa moliya-kredit tashkilotiga belgilangan tartibda soliq solinadi.

Norezidentning O'zbekiston Respublikasidagi to'lov manbayidan olingan, doimiy muassasa bilan bog'liq bo'lmagan foydasiga manbada chegirmalarsiz quyidagi stavkalar bo'yicha soliq solinadi:

Dividendlar va foizlar	15 %
Tavakkalchiliklarni sug'urta qilishga yoki qayta sug'urta qilishga to'langan sug'urta mukofotlari	10 %
O'zbekiston Respublikasi bilan boshqa davlatlar o'rtasida xarajat qilishda xalqaro aloqa uchun telekommunikatsiyalar yoki transport xizmatlari uchun	6 %
Ijaradan olingan daromadlar, xizmatlar ko'rsatish, maslahat berish	20 %

4-§. Foyda solig'i bo'yicha beriladigan imtiyozlar

Korxonalar, tashkilot va firmalarni ishlab chiqarishni rivojlantirishga foyda solig'ini to'lashlarini qiziqtirish va rag'batlantirish uchun ayrim toifadagi korxonalar imtiyozlar belgilangan, ya'ni quyidagi turdagi korxonalar foyda solig'i to'lashdan to'laligicha ozod etiladi. Bular O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida ko'rsatib o'tilgan:

Protez-ortopediya buyumlari, inventar ishlab chiqarishga, shuningdek nogironlarga xizmat ko'rsatishga ixtisoslashgan korxonalar asosiy faoliyati turi bo'yicha.

Ishlovchilarni umumiy sonining kamida 50 %ini nogironlar, 1941-45-yillardagi urush va mehnat fronti faxriylarini tashkil etgan korxonalar (bularga, vositachilik, savdo, ta'minot-sotish va tayyorlov tashkilotlari kirmaydi).

Davolash muassasalari qoshidagi davolash ishlab chiqarish ustaxonalari.

Jazoni ijro etish muassasalari.

Shahar yo'lovchilar transporti (taksidan, shu jumladan yo'nalishi taksidan tashqari) yo'lovchilarni tashish bilan bog'liq xizmatlar bo'yicha.

Yuridik shaxslar tarix va madaniyat yodgorliklarini ta'mirlash va qayta tiklash ishlarini amalga oshirishda olingan daromad bo'yicha.

Yuridik shaxslar umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarini saqlash, ta'mirlashdan olingan foyda.

Yangi tashkil etilgan dehqon va fermer xo'jaliklari va xususiy korxonalar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlashdan, xalq iste'mol tovarlari, binokorlik materiallarini ishlab chiqarib foyda oladigan korxonalar ro'yxatdan o'tgandan keyin ikki yil muddatgacha.

Samarqand, Buxoro, Xiva va Toshkent shaharlarida yangi tashkil etilgan, turizm bilan shug'ullanadigan korxonalar 3 yil muddatgacha.

Quyidagilar olingan foydalari yuzasidan:

patent egasi (litsenziyalar) sanoat mulki obyektlari o'zi ishlab chiqargan faoliyatlaridan shuningdek, ularga litsenziya sotishdan daromadi yuzasidan amal qilish muddati doirasida foydalana boshlangan sanadan e'tiboran:

- ixtirolar va seleksiya yutug'idan patent bo'yicha 5 yil davomida;
- ixtirolardan dastlabki patent bo'yicha 3 yil davomida;
- seleksiya yutug'idan guvohnoma bo'yicha 3 yil davomida;
- sanoat namunasidan dastlabki patent bo'yicha 2 yil davomida.

litsenziat (litsenziya shartnomasidan foydalanish huquqini olgan shaxs) sanoat mulki obyektlaridan foydalanishdan olingan daromad yuzasidan foydalana boshlagan sanadan e'tiboran:

- ixtirolar va seleksiya yutug'idan patent bo'yicha 5 yil davomida;
- ixtirolardan dastlabki patent bo'yicha 3 yil davomida;
- seleksiya yutug'idan guvohnoma bo'yicha 3 yil davomida;
- sanoat namunasidan dastlabki patent bo'yicha 3 yil davomida;
- foydali modeldan guvohnoma bo'yicha 2 yil davomida;
- tovar belgisi va xizmat belgisidan 1 yil davomida.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi yangi tashkil etilib, eksportga yo'naltirilgan va importning o'rnini bosadigan mahsulotlar chiqaradigan korxonalar:

- agar ishlab chiqarilgan hajmning 25 %dan ortig'i bolalarbop mahsulotdan iborat bo'lsa 5 yil muddatga;
- agar chet el sarmoyasining ulushi korxonada ustav fondining 50 % va undan ko'pini tashkil etsa 2 yil muddatga.

Ustav fondida chet el sarmoyasining ulushi 50 % va undan ko'progini tashkil etgan chet el investitsiyasi ishtirokidagi ishlab chiqarish korxonalarini ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishga yo'naltirilgan foydasi bo'yicha.

O'zbekiston Respublikasining investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarga kapital mablag'lar sarflaydigan chet el investitsiyasi ishtirokidagi ishlab chiqarish korxonalarini 7 yil davomida.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish va ularni qayta ishlashga (uzum-mevalari, o'tkir ichimliklar tayyorlagandan tashqari), xalq iste'moli tovarlari, oziq-ovqat, binokorlik materiallari 2 yil muddatga.

Bulardan tashqari quyidagi korxonalariga soliq solinadigan foydasini kamaytiriladi:

- ekologiya, salomatlik, hayriya fondlari, madaniyat, xalq ta'limi, sogliqni saqlash, ijtimoiy ta'minot - 1 %dan ko'p bo'l-magan miqdorda;
- investitsiyalar va olingan kreditlar uchun esa 50 % kamaytiriladi;
- tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini o'tkazishga ketgan xarajatlar 30 % summasiga;

- futbolni rivojlantirishga ko'maklashish, futbol klublari va maktablarining moddiy-texnika bazasini yo'naltirilgan mablag'larning mustahkamlashga 50 % miqdorida.

**5-§. Foyda solig'ini hisoblab chiqish, hisobotini tuzish
va to'lash tartibi**

Tijorat bilan shug'ullanuvchi korxonalar, tashkilot va firmalar ortib boruvchi yakun bilan chiqarilgan foyda solig'i bo'yicha hisob-kitoblarni, agar qonun hujjatlarida boshqa tartib belgilanmagan bo'lsa ro'yxatdan o'tgan joydagi soliq inspeksiyalariga choraklarga oid va yillik moliyaviy hisobotlarni taqdim etish muddatlarida topshiradilar.

2-jadval

**MOLIYAVIY NATIJALAR BO'YICHA HISOBOT
2-chorak 2006-yil ming so'mda**

Ko'rsatkichlar	Qator t/r	o'tgan yilning shu davri uchun		hisobot davri uchun	
		darom. foyda	xaraj. zarar	darom. foyda	xarajat zarar
I	2	3	4	5	6
Mahsulot sotishdan, ish va xizmat ko'rsatishdan tushgan tushum	10	5729	X	6883,6	X
qo'shilgan qiymat solig'i	20	X	799,1	X	834,3
Aksiz	30	X	346,2	X	387,6
	40	—	—		—
Mahsulot sotishdan sof tushum	50	4583	X	5694,5	X
Sotilgan mahsulot, tovar, bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatning ishlab chiqarish tannari	60	X	3951	X	4841,7
Mahsulot sotishdan yalpi moliyaviy natija	70	632,1	85,4	852,8	
Sotish xarajatlari	80	X	67	X	98,3
Ma'muriy xarajatlar	90	X	X	X	80
Asosiy faoliyat bo'yicha boshqa					
operatsion xarajatlar va daromadlar	100	31,3	X	37,2	—
Asosiy ishlab chiqarish faoliyati					
bo'yicha moliyaviy natija (foyda yoki zarar)	110	511			711,7
Shu'ba va assotsiatsiya korxonalaridan olingan dividendlar	120	—	—	—	—

Boshqa olingan dividendlar	125	3,5	X	4,7	X
Shu'ba va assotsiatsiya korxonalariga berilgan va olingan					
qarzlarning bo'yicha foizlar	130	4,2			2,9
Boshqa olingan va berilgan foizlar					
foizlar	135			21,6	27,5
Valuta kursi bo'yicha farqlar	140	5,8			7,1
Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromadlar va xarajatlar	145	79,3			93,2
Umumxo'jalik faoliyati bo'yicha moliyaviy natija (foyda yoki zarar)					
	150	582,2			792,1
Favqulodda foyda yoki zarar	160	11,4			8,3
Foyda solig'i to'lagunga qadar Umumiy moliyaviy natija (foyda yoki zarar)	170	593,6			800,4
Foyda (daromad) solig'i	180	X	200	X	248,5
Yuqoridagi moddalarga kiritilmagan boshqa soliq va ajratmalar	190	X	25,6	X	55,7
Joriy davrning sof foydasi	200	368			496,2

Ushbu hisobotni korxonaning bosh hisobchisi chorak tugagandan so'ng keyingi oyda chorakni moliyaviy hisobotini taqdim etish muddatida 5 kun ichida mahalliy soliq idorasiga topshiradi. Bu hisobot bilan birgalikda foyda solig'i hisob-kitobini ham topshiradilar.

Bular quyidagi jadvalda keltirilgan.

3-jadval

FOYDA (DAROMAD) SOLIG'INING HISOB-KITOBI

Ko'rsatkichlar	Satr	Summa
	kodi	
1	2	3
I. Foyda solig'i to'lagunga qadar umumiy moliyaviy natija (foyda yoki zarar) (Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning 2-shaklidan 170-satr).	10	800,4

2. Soliqqa tortiladigan bazaga kiruvchi xarajat mod-dalari:		
- «harajatlar tarkibi to'g'risida»gi Nizomning 1- ilovasiga muvofiq;	20	
- «harajatlar tarkibi to'g'risida»gi Nizomning 3- ilovasiga muvofiq (bu satrni faqat daromad solig'ining to'lovchilari to'lg'azadilar).	30	
3. Mazkur hisobot davrida soliqqa tortiladigan bazadan chegirilmaydigan (xarajatlar tarkibi to'g'risidagi nizomning 2-ilovasiga muvofiq 26-schyotning 4-subschyotida hisobga olinadigan) xa-rajatlar.	40	
Mazkur hisobot davrida soliqqa tortiladigan bazadan chegiriladigan avvalgi davrlarda amalga oshirilgan xarajatlar (balansdan tashqari 010raqamli schyot bo'yicha maxsus hisob-kitob: - ilova qilinadi).	50	
Soliqqa tortiladigan bazaga qo'shilishi kerak bo'lgan xarajatlar (040 satr - 050 satr).	60	
4. Aksiyalar va boshqa qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha dividendlar (foizlar), shuningdek, boshqa korxonalar faoliyatida hissa qo'shib qatnashishdagi daromadlar.	70	
5. Soliqqa tortiladigan baza (010 satr - 020 satr Q 030 satr - 060 satr - 070 satr).	80	800,4
6. Amaldagi soliq Qonunchiligiga muvofiq soliqqa tortiladigan bazaning kamayishi (imtiyozlar bo'yicha ma'lumotlar ilova qilinadi).	90	
7. Soliqqa tortiladigan foyda (daromad) (080 satr-090 satr).	100	800,4
8. Foyda (daromad) solig'ining belgilangan stav-kasi.	110	12 %
9. Foyda (daromad) solig'ining tuzatilgan stav-kasi (hisob-kitob ilova qilinadi).	120	96
10. Budjetga to'lanishi kerak bo'lgan foyda (daromad) solig'ining summasi: (100 satr x 120 satr -100%).	130	
11. Dividendlar uchun soliq stavkasi	140	15 %
12. Olingan dividendlar bo'yicha soliq summasi (170 saatr x 140 satr x 100 %).	150	
13. Jami budjetga hisoblangan (130 satr-150 satr).	160	
14. Budjetga hisoblandi.	170	
15. Muddati bo'yicha hisoblangungacha.	180	
16. Kamayishiga.	190	
Korxonalar (tashkilotning) rahbari	(imzo)	
Bosh buxgalter	(imzo)	
qabul qildi.	(imzo) sana	

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Foyda solig'i qanday soliq hisoblanadi?
2. Foyda solig'ining obyektini nima?
3. Yuridik shaxsni daromadi qanday aniqlanadi?
4. Foyda solig'ining stavkalari qanday?
5. Foyda solig'i bo'yicha imtiyozlar nimadan iborat?
6. Foyda solig'i bo'yicha hisobotlar qanday tuziladi.

VI bob. SODDALASHTIRILGAN SOLIQ TIZIMI (yagona soliq)

1-§. Soddalashtirilgan soliq tizimi haqida tushuncha va uning iqtisodiy ahamiyati

O'zbekiston Respublikasi oldida turgan qator iqtisodiy-ijtimoiy masalalarni yechishda, shu jumladan, bozorlarni tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlashda, aholini ish bilan bandligini tashkil etishda bozor iqtisodiyoti sharoitida xojalik tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lmish kichik biznesning ahamiyati beqiyosdir. Hozirga kelib, kichik korxonalar yalpi ichki mahsulotning to'rtidan bir qismini bermoqdalar.

O'zbekistonda kichik biznesni rivojlantirishda davlatning kafolatlari va yordami tufayli iqtisodiyotda katta imkoniyatlarni ishga solish mumkin. Ularga davlat yordamini berish, kafolatlardan tashqari ixchamlashgan soliq tizimiga o'tishga ruxsat berishlik ularni tashkil qilish va moliya xo'jalik faoliyatini boshqarishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Ixchamlashgan soliq tizimining ahamiyati kattadir.

Bular *birinchidan*, bozorni tezda tovarlar va xizmatlar bilan boyitish imkonini beradi, *ikkinchidan*, ishsizlikni kamaytirish, yangi ish o'rinlari ochishga yordam beradi, *uchinchidan*, ular faoliyatini tashkil qilishni ixchamlashtiradi, *to'rtinchidan*, soliq hisoblari va hisobotlari sonini kamaytiradi, soliq hisoblash xodimlari ishini osonlashtiradi, chunki ilgari ko'p soliq hisoblari va dalolatnomalari o'rmiga yagona soliq (aksiz osti tovarlari bo'ladi aksiz) soliq to'laydi. Ko'p martali bo'nak to'lovlar umuman bo'lmaydi. Demak, boqimanda ham bo'lmasligi lozim.

Agar kichik korxonalar aksiz osti tovarlari ishlab chiqarsalar, unda aksiz solig'ini ham tulaydilar.

Soliq hisobi oddiy bo'ladi, atigi 6 ko'rsatkichdan iborat.

Kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lashga o'tishlik ixtiyoriydir. Bunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Kichik korxonalar uchun ixchamlashtirilgan soliqqa tortish tizimiga o'tishni qo'llash» to'g'risidagi qaroridan kelib chiqiladi. (1998-yil 15-aprel 159-son).

Ixchamlashtirilgan soliq to'lashga o'tgan kichik korxonalar uchun quyidagi to'lovlarni to'lash tartibi saqlanib qolgan:

Aksiz solig'i.

Bojxona to'lovlari.

Davlat boji.

Budjetdan tashqari fondlarga to'lovlar: pensiya fondi, bandlik, yo'l fondlari va b.

Birja bitimlari yig'imi.

Maxsus tovarlarni sotish huquqini olish litsenziya yig'imi.

Savdo qilish huquqini olish yig'imi.

Kichik biznes korxonalariga qatoriga o'tishning yagona mezonini bor. U ham bo'ladi ulardagi ishlovchilar sonidir. 2002-yildan boshlab, filial va bo'linmalarda ishlovchilar ham ishlovchilar soniga qo'shiladigan bo'ldi.

Kichik biznes maqomini olishning quyidagi me'yorlari belgilangan:

Mikrofirmalarda:

ishlab chiqarish sohalari uchun – 10 kishigacha;

xarid qilish, ta'minlash sotish korxonalarini, xizmat ko'rsatish va noishlab chiqarish sohalari uchun – 5 kishigacha.

Kichik korxonalarda:

sanoatda – 40 kishigacha;

qurilish, qishloq xo'jaligi va boshqa ishlab chiqarish sohasida – 20 kishigacha;

fan, ilmiy xizmat qilish, chakana savdo va boshqa noishlab chiqarish sohasida – 10 kishigacha ishlovchisi bo'lishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 30-avgustdagi Farmoniga asosan 2004-yilning 1-yanvaridan kichik tad-birkorlik (biznes) subyektlari toifasiga quyidagilar kirishi belgilandi:

yakka tartibdagi tadbirkorlar;

ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni 20 kishidan, xizmat ko'rsatish sohasi va boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan tarmoqlarda 10 kishidan, ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishidan oshmagan mikrofirmalar;

quyidagi tarmoqlarning o'rtacha yillik xodimlar soni:

yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik, yoq'ochni qayta ishlash, mebel sanoati va qurilish materiallari sanoati-100 kishidan;

mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish va qayta ishlash, qurilish hamda boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohalari – 50 kishidan;

fan, ilmiy xizmat ko'rsatish, transport, aloqa, xizmat ko'rsatish sohasi (sugurta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan sohalari – 25 kishidan.

Soddalashtirilgan soliq, O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga muvofiq ishlab chiqilgan va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalar (keyingi o'rinlarda – mikrofirmalar va korxonalar deyiladi) uchun soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimini qo'llash tartibini belgilaydi.

Soddalashtirilgan soliqning amal qilishi dasturiy vositalar ishlab chiqarishga, kompyuter texnikasi va dasturiy vositalarga servis xizmati ko'rsatishga, kompyuter texnikasida va axborot texnologiyalari bilan ishlashga o'qitishga ixtisoslashayotgan tashkilotlarga (xodimlar sonidan qat'i nazar) ham tatbiq etiladi.

Mikrofimlar va kichik korxonalar uchun soliqlar tortishning soddalashtirilgan tizimi O'zbekiston Respublikasining Soliqlar kodeksida nazarda tutilgan amaldagi soliqlar tortish tizimi bilan bir qatorda qo'llaniladi.

Soliqlar tortish tizimini tanlash huquqi ixtiyoriy ravishda mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun mazkur tartibga muvofiq taqdim etiladi, soliq solishning alohida tartibi belgilangan tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlarini amalga oshiruvchi mikrofirmalar va kichik korxonalar bundan mustasno.

Soliqlar tortishning soddalashtirilgan tizimi umumdavlat soliqlari yig'indisi, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlari joriy etadigan, quyida ko'rsatilgan yig'implardan tashqari, mahalliy soliqlar va yig'implar o'miga yagona soliqning to'lanishini nazarda tutadi:

savdo-sotiq qilish huquqini berganlik uchun yig'im, shu jumladan, tovarlarning alohida turlari bilan savdo-sotiq qilish huquqini berganlik uchun litsenziya yig'implari;

yuridik shaxslarni ro'yxatdan o'tkazganlik uchun yig'im;

avtotransportni qo'rganlik uchun yig'im.

Yagona soliqni to'lovchi bo'lgan korxonalar sotib olingan tovar qiymatida to'langan ko'shilgan qiymat solig'i summasini ishlab chiqarish xarajatlari (muomala chiqimlari)ga hisobdan chiqaradi.

Soliqlar tortishning soddalashtirilgan tizimini ko'llaydigan mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun bojxona bojlari, qo'shilgan qiymat solig'i va import qilinadigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun aksiz solig'i, davlat poshlinalari, litsenziya yig'implari, budjetdan tashqari fondlarga ajratmalarni to'lashning amaldagi tartibi saqlab qolinadi.

Soliqlar tortishning soddalashtirilgan tizimiga o'tgan korxonalar umumiy belgilangan tartibda yoki soddalashtirilgan shakl bo'yicha hisob yuritish huquqiga ega. Buxgalteriya hisobotlarining boshlanich hujjatlari va daromadlar hamda xarajatlarni hisobga olish daftari yuritilishining soddalashtirilgan shakli O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi va O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagona hisoblanadi.

2-§. Yagona soliqning soliq tizimiga tatbiq etilishi va amal qilish jarayoni

Korxonalar soliqlar tortishning soddalashtirilgan tizimiga o'tishi uchun ular ro'yxatdan o'tgan joyidagi davlat soliq xizmati organlariga yil choragi boshlanguniga qadar bir oy qolishidan kechiktirmasdan yozma ariza berishi zarur. Bunda yuqorida nazarda tutilgan shartlarga rioya qilinishi lozim.

Soliqlar tortishning soddalashtirilgan tizimiga o'tishda korxonalar bundan oldingi davr uchun o'sha davrda amal qilib turgan soliqlar tortish tizimi asosida soliqlarni to'lashga doir majburiyatlari saqlab qolinadi.

Korxonaning soliqlar tortish soddalashtirilgan tizimiga o'tishi haqidagi qaror yoki dalillangan raddiya davlat soliq xizmati organi tomonidan korxonaning ariza bergan kundan boshlab o'n kun davomida chiqariladi.

Hisobni soddalashtirilgan shakl bo'yicha yuritishga o'tishga qaror qilgan korxonalar arizasi qondirilganidan so'ng davlat soliq xizmati organiga belgilangan shaklga ko'ra xo'jalik operatsiyalarini hisobga olish daftarini ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim etadi.

Davlat soliq xizmati organi xo'jalik operatsiyalarini hisobga olish daftarining birinchi sahifasida ariza imzolangan sanani qayd qiladi.

Xo'jalik operatsiyalarini hisobga olish daftariga O'zbekiston Respublikasining amaldagi me'yoriy hujjatlariga binoan belgilangan hisobot bilan muomala qilish qoidalari tegishli bo'ladi.

Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimini qo'llanishdan, voz kechish va soliqqa tortishning belgilanmagan tizimiga qaytish navbatdagi taqvimiy yil boshidan boshlab davlat soliq xizmati organiga tegishli arizani takvimiy yil tugallanishiga 15 kun qolishidan kechiktirmasdan berilgani holda amalga oshirilishi mumkin.

Davlat soliq xizmati organining soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimiga o'tishni rad qilish haqidagi qarori ustidan belgilangan tartibda shikoyat qilinishi mumkin.

Yagona soliqni to'lashdan soliqqa tortishning bundan oldingi tizimiga o'tish yil davomida amalga oshirilmaydi.

3-§. Yagona soliq to'lovchilarining tarkibi va uning obyekti

Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimi qonunlarda belgilangan mezonlarga binoan mikrofirmalar va kichik korxonalar kiradigan yuridik shaxslarga tegishli bo'ladi.

Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimi uchun faoliyat turi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi belgilagan kod bo'yicha aniqlanadi.

Mikrofirmalar va kichik korxonalar xodimlari sonini belgilashda, shuningdek, pudrat shartnomasi va fuqarolik-huquqiy tuzdagi boshqa shartnomalar bo'yicha ishlovchilar ham hisobga olinadi.

Soliq solishning soddalashtirilgan tizimini qo'llovchi va nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroniy» jamg'armasi va «O'zbekiston Chernobilchilari» uyushmasining mulki bo'lgan, ishlovchilar umumiy sonining kamida ellik foizini nogironlar, 1941–1945-yillardagi urush va mehnat fronti faxriylari tashkil etgan mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliq to'lashdan ozod etiladi.

Mazkur imtiyoz savdo, vositachilik, ta'minotsotish va tayyorlov faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar joriy etilmaydi.

Bir necha faoliyat turlarini amalga oshiradigan yagona soliqni to'lovchilar faoliyatning har bir turi bo'yicha soliqqa tortish obyektining alohida hisobini yuritishi va muayyan faoliyat turining soliq solinadigan obyekti va unga muvofiq keladigan yagona soliq stavkasi asosida yagona soliqning hisob-kitobini amalga oshirishi kerak.

Aksiz to'lanadigan mahsulot ishlab chiqarayotgan Mikrofirmalar va kichik korxonalar aksiz solig'ini O'zbekiston Respublikasining Soliq ko-

deksida belgilangan tartibda to'laganlari taqdirda soddalashtirilgan soliq solish tizimiga o'tishlari mumkin.

Quyidagilar yagona soliqqa tortish obyektlari (soliq solinadigan oborot) hisoblanadi:

savdo (xarid qilish, vositachilik, ulgurji-sotish, ta'minot) korxonalarini uchun – yalpi daromad;

xarid qiluvchi, ta'minot-sotish korxonalarini uchun yalpi tushum.

Bunda, qurilish, qurilish-montaj, tuzatish-qurilish, ishga tushirish-sozlash, loyiha-qidiruv va ilmiy-tadqiqot tashkilotlari uchun o'z kuchlari bilan bajarilgan ishlar hajmidan kelib chiqib hisoblab chiqarilgan yalpi tushum soliq solish obyekti hisoblanadi.

Yalpi tushum tarkibiga quyidagilar kiradi:

– tovar (ish, xizmat)larni, mol-mulkni sotishdan olingan tushum summasi;

– sotilgan mol-mulk qiymati va boshqa aktivlar o'zi ishlab chiqargan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni erkin almashtiriladigan valutaga eksport qilishdan olingan tushum summalarini yalpi tushum tarkibiga kiritilmaydi. Mazkur koida savdo-vositachilik faoliyati bilan shug'ullanayotgan yoxud xomashyo tovarlarni paxta tolasi, paxta kalavasi, lint, neft, neft mahsulotlari, rangli va kqora metallarni erkin almashtiriladigan valutaga eksport qilayotgan mikrofirmalar va kichik-korxonalariga joriy qilinmaydi

Yalpi daromad tarkibiga quyidagilar kiradi:

– tovarning xarid qiymati bilan sotish qiymati o'rtasidagi farq;

– moliyaviy faoliyatdan daromadlar va O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga muvofiq belgilanadigan boshqa daromadlar.

4-§. Yagona soliqning stavkalari, soliqni hisoblash muddatlari

Soliqni joriy etish afzalliklari. Yagona soliq to'lovchilar tomonidan mustaqil ravishda soliq solinadigan oborot va tasdiqlangan stavkalar asosida hisoblab chiqiladi.

Yagona soliq bo'yicha hisob-kitoblar davlat soliq xizmati organlariga yil choragilik va yillik hisobotlarni topshirish uchun belgilangan muddatlarda taqdim etiladi.

Yagona soliq budjetga yilning har choragida o'sib boruvchi yakun bo'yicha hisob-kitobni taqdim etish muddatidan kechiktirmasdan to'lanadi.

Yagona soliq summasi mahalliy budjetga o'tkaziladi.

To'lovchilar O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

Yagona soliq to'lovchilari bo'ladi, korxonada ishlovchilar soni cheklangan me'yordan oshmagan yuridik shaxslar hisoblanadi. Bunga hamma sohalarda faoliyat ko'rsatuvchi har xil mulk shaklidagi korxonalar kiradi. Demak, kichik korxonalar me'yori faqat ishlovchilar sonigagina qaralib, ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori va daromad olish darajasi e'tiborga

olinmagan. Shu yerdan ko'rinib turibdiki, davlat ko'p mahsulot ishlab chiqaruvchi, ishlar, xizmatlar bajaruvchi kichik korxonalarni har tomonlama rag'batlantirishni muljallaydi. Faoliyat turi xilma-xil bo'ladi ham yagona soliq to'laydilar.

Yagona soliq to'lovchi korxonalar sotib olingan tovarlar va xomashyolar tarkibida to'langan KKS summasini shu tovarlar va xomashyo tarkibiga kiritadi (konsignatsion tovarlar bo'yicha davr xarajatiga olib boradi). Mahsulot yetkazuvchilarga ish va xizmat bilan birga to'langan KKS summasi shu ishlar, xizmatlar qiymatiga kiritiladi.

Yagona soliq to'lovchilar, bordiyu asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarini ijaraga bersalar, unda shu aktivlar qiymatidan mol-mulk solig'ini umumiy tartibda to'laydilar.

Korxonada ishlovchilar soniga shartnoma bo'yicha ishlovchilar, fuqaro-huquqiy shartnomalar bo'yicha ishlovchilar hamda yuridik shaxs maqomini olmagan filial va vakolatxonalarida ishlovchilar soni ham qo'shiladi.

Ro'yxatdan o'tgan kundan boshlab, ixchamlashtirilgan soliqqa tortish tizimiga o'tishni qaror qilgan yangi korxonalar ro'yxatdan o'tgan joydagi soliq inspeksiyasiga yozma ariza beradilar. Bu yerda ixchamlashtirilgan soliqqa o'tishga ruxsat olish kerak bo'lmaydi.

Korxonada ishlovchilar sonidan 50 %ni 1941–1945 yillardagi urush va mehnat fronti faxriylari, invalitlar birlashmasi «Nuroniya» va O'zbekiston Chernobilchilar assotsiyatsiyasi mulkida bo'lgan nogironlar tashkil etsa yagona soliq to'lashdan ozod etiladilar.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 13-noyabrda 390-son qaroriga asosan mikrofirmalar va kichik korxonalar tushumi:

– iste'mol tovarlari ishlab chiqarishdan olinsa soliq stavkasi yigirma besh foiz kamaytiriladi;

– iste'mol tovarlari ishlab chiqarish fizik hajmi o'sish hisobiga olinsa yagona soliqdan ozod etiladi.

Mikrofirmalar va kichik korxonalar, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan faoliyatning ayrim turlarini amalga oshirganlari taqdirda, soliqning qat'iy belgilangan summasini oldindan to'lab boradilar.

2007-yil uchun mikrofirmalar va kichik korxonalarga quyidagi yagona soliq stavkalari belgilangan

Ko'rsatkichlar	Tovarlar (ishlar, xizmatlar) sotish hajmiga nisbatan foizlarda
xarid, ta'minot-sotuv korxonalari, brokerlik firmalari	33 (yalpi daromaddan)

Xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi, notariuslar	50
Gastrol-konsert bilan shug'ullanish uchun litsenziyaga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, norezidentlarni jalb etish yo'li bilan ommaviy tomasha tadbirlarini tashkil etishdan daromad oluvchi korxonalar	30
Yagona yer solig'i to'lashga o'tmagan qishloq xo'jaligi korxonalari	6
Iqtisodiyotning boshqa sohalaridagi korxonalar	10
Loteriyalar, totalizatirlar va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni tashkil etuvchi yuridik shaxslar	30 % yalpi tushumdan

1. Lizing kompaniyalari lizing beruvchining daromadiga (marjasiga) nisbatan foizda soliq to'laydilar.

Yagona soliq to'lashga o'tishni istagan korxonalar chorak boshlanishidan bir oy oldin ro'yxatdan o'tgan soliq idoralariga yozma ravishda ariza berishlari kerak.

Korxonalarni yagona soliqqa o'tkazish to'grisida yoki asoslangan tarzda uni rad etish to'g'risidagi qaror soliq idoralari tomonidan ariza berilgan kundan e'tiboran 15 kun ichida amalga oshiriladi. Yangi tuzilgan korxonalar uchun ruxsat olish talab etilmaydi.

Yagona soliqni hisoblash va budjetga to'lash tartibi

Kichik korxonalarining yagona solig'i yuridik shaxslar tomonidan har chorakda quyidagi oddiy shaklda tuziladi.

Masalan, 2006-yil I va II chorak soliq hisobi

Ko'rstkichlar	Yalpi tushum	
	I chorak	II chorak
Yalpi tushum jami (m.so'm)	900	1400
Yagona soliq stavkasi (%)	12	12
Yagona soliq summasi (m.so'm)	108	164
Ilgarigi davr uchun hisoblangan (m.so'm)	-	108
Qo'ushimcha hisoblandi	108	56
Kamaytirishga tegishli	-	-

Mikrofimlar va kichik korxonalarining yagona solig'i har chorakda choraklik moliyaviy hisobotlar topshirish uchun belgilangan muddatda to'lanadi. Bo'nak to'lovlar bo'lmaydi.

Soliq to'lovchilar yagona soliqni to'g'ri, to'liq hisoblash va budjetga o'tkazish javobgarligini soliq qonunchiligi bo'yicha oladilar.

Yalpi daromadni yoki tushumni kamaytirish soliq obyektini yashirish (kamaytirish) deb qaraladi va tegishli moliyaviy jazolarga tortiladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Yagona soliqqa o'tishning ahamiyatlari qanday?
2. Qanday korxonalar yagona soliq to'lashga o'tishlari mumkin?
3. Qanday korxonalar yagona soliq to'lovchilari bo'la oladi?
4. Soliqqa tortish obyektini nimalardan iborat?
5. Soliq stavkalarini kim belgilaydi, nimalarga bog'liq?
6. Soliq qaysi budjetga to'shadi?
7. Yagona soliqni hisoblash uchun qanday ko'rsatkichlar kerak?
8. Soliq qaysi davr uchun hisoblanadi?
9. Yagona soliq qaysi muddatda budjetga o'tkaziladi?

VII bob. JISMONIY SHAXSLARNING DAROMADIGA SOLINADIGAN SOLIQNING MOHIYATI VA HISOBLASH TARTIBI

1-§. Jismoniy shaxslardan daromad solig'ining mohiyati, soliq to'lovchilari va soliq solish obyekti

Fuqarolardan undiriladigan daromad solig'i—amalda Jahonning barcha mamlakatlarida ayniqsa keng tarqalgan soliq turi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday olinadigan daromad, tekinga olingan narsa va foyda soliqqa tortilishi lozim. Hozirgi vaqtda mazkur soliq aholining deyarli hamma qatlamlarini qamrab oluvchi, eng yahshi ishlab chiqilgan va barqaror soliqdir.

O'zbekiston Respublikasida jismoniy shaxslarning daromadlari «O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi»ga muvofiq soliqqa tortiladi.

«O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi»ga binoan moliya yili davrida O'zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan yoki moliya yilida boshlanadigan 12 oygacha bo'lgan istalgan davr mobaynida 183 kun yoki undan ko'proq muddatga O'zbekistonda yashagan jismoniy shaxs O'zbekiston Respublikasining rezidenti deb hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining rezidenti bo'lgan jismoniy shaxslarga O'zbekiston Respublikasidagi shuningdek, bundan tashqaridagi faoliyat manbalaridan olingan daromadlari bo'yicha soliq solinadi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida to'langan jismoniy shaxslarning daromad solig'i summalari O'zbekiston Respublikasidagi soliqni to'lashda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq hisobga olinadi. Hisobga olinadigan summalar miqdori jismoniy shaxslarning O'zbekiston Respublikasida amal qilayotgan stavkalar bo'yicha hisoblab chiqarilgan daromad solig'i summasidan oshmasligi lozim.

Daromad solig'i fuqarolar barcha toifalarining manfaatlari bilan bog'liq bo'lib, soliqqa tortishning asosiy qoidalarining o'zida ayniqsa to'la ifodalanadi.

Chunonchi, soliqqa tortish chog'ida ijtimoiy adolatni saqlash maqsadida amaldagi soliq qonunlarida istisno tariqasida bir qancha imtiyozlar ko'zda to'tilgan. Xususan, ishsizlik nafaqasi (O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan hajmlarida), davlat ijtimoiy sug'urtasi davlat ijtimoiy ta'minotiga doir nafaqalar, alimentlar oliy o'quv yurtlari, o'rta maxsus va hunar-texnika o'quv yurtlari talabalarining stipendiyalari, hunar-texnika bilim yurtlari stipendiyalari, shuningdek, pensiyaga qo'shimcha to'langan pullar, fuqarolarning xususiy mulkini sotishdan tushgan summalar, tabiiy ofatlar, boshqa favqulodda hodisalar munosabati bilan beriladi-

gan moddiy yordam summalari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatlarining qarorlari aso-sida shunday yordam ko'rsatilganda va boshqa xollarda to'lanadigan pullar daromad solishga tortilmaydi.

Bundan tashqari, soliqqa tortiladigan daromad fuqarolarga to'lanishi kerak bo'lgan, lekin ularning arizalariga ko'ra korxonalar, muassasalar va tashkilotlar tomonidan xayriya hamda ekologiya fondlariga, shuningdek, qisman yoki to'la-to'kis budjetdan moliyalashtiruvchi madaniyat, xalq ta'limi, sog'liqni saqlash hamda ijtimoiy ta'minot korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga o'tkaziladigan summa miqdorida kamaytiriladi.

2-§. Jismoniy shaxslarning jami yillik daromadi ni aniqlash tartibi

Jismoniy shaxslarning jami yillik daromadini soliqqa tortishda asosiy ish joyidan hamda asosiy bo'lmagan ish joyidan, yakka tartibdagi tadbirkorlik faoliyatidi va boshqa daromadlari soliqqa tortiladi. Bunday daromadlarga quyidagilar kiradi:

- mehnatga haq to'lash shaklida olingan daromadlar;
- jismoniy shaxslarning mulkiy daromadi;
- jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan kelgan yalpi daromadi.

Mehnatga haq to'lash shaklida olinadigan daromadlariga jismoniy shaxslarning mehnat shartnomasi bo'yicha qilingan ishlaridan va fuqarolik-huquqiy shartnomalar bo'yicha olingan daromadlari kiradi. Mehnatga haq to'lash shaklida olinadigan daromadlariga quyidagilar kiradi:

- xodimlarga sotiladigan tovar (ishlar, xizmatlar) qiymati bilan bunday tovarlarni (ishlar, xizmatlar) xarid qilish narxi yoki ularning tannarxi o'rtasidagi manfiy farq;
- ish beruvchi tomonidan xodimlarning chiqimlarini qoplash uchun qilingan, ularning faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar;
- xodim ish beruvchiga to'lashi kerak bo'lgan, ammo ish beruvchining qarori bilan hisobdan chiqarilgan qarz summalari;
- ish beruvchi o'z xodimlarining hayoti va sog'lig'ini ixtiyoriy sug'urtalash badallarini to'lash uchun qilgan xarajatlar;
- ish beruvchining jismoniy shaxsdan ushlab qolishi kerak bo'lgan to'lovlar yuzasidan to'langan summasi;
- ish beruvchining o'z xodimlarining bevosita yoki bilvosita daromadlarini tashkil etadigan boshqa xarajatlari.

Xodimlarga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilangan me'yorlar doirasida beriladigan xizmat safari to'lovlarining summalari jami yillik daromadga kiritilmaydi.

Jismoniy shaxslarning mulkiy daromadiga foizlar, dividendlar bo'yicha olingan daromad, mol-mulkni ijaraga berishdan keladigan daromad kiradi.

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan keladigan yalpi daromadiga tovarlar (ishlar, xizmatlar) realizatsiyasidan, daromad olish maq-

sadida tavakkal qilib, o'z mulkiy javobgarligi ostida yakka tartibda amalga oshiriladigan, qonun hujjatlarida tasdiqlangan boshqa faoliyatdan keladigan barcha tushumlar kiradi.

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan keladigan yalpi daromaddan soliq solinadigan daromadlarni aniqlash vaqtida mazkur yalpi daromadni olish (topish) uchun qilingan xarajatlar, majburiy to'lovlar, chiqimlar va ajratmalar chegirib tashlanadi.

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan keladigan yalpi daromaddan chegirib tashlashi lozim bo'lgan xarajatlar, majburiy to'lovlar, chiqimlar va ajratmalarni aniqlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Jismoniy shaxslarning shaxsiy iste'mol bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari tadbirkorlik faoliyatidan keladigan yalpi daromaddan chegirib tashlanmaydi.

3-§. Soliq stavkalari

Jismoniy shaxslarning ish haqlari, mukofot pullari va boshqa daromadlari summalaridan soliq quyidagi miqdorda undiriladi (2007-yil 1-yanvardan boshlab).

t/r	Soliq solinadigan daromad miqdori	Soliq summasi
1.	Eng kam ish haqining 5 barobar miqdorigacha	Daromad summasining 13 %
2.	Eng kam ish haqining 5 barobaridan 10 barobargacha	18 %
3.	Eng kam ish haqining 10 barobaridan ortiq summadan	25 %

Bunda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 21-dekabrda «Fuqarolarning jamg'arib boriladigan pensiya ta'minoti to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni amalga oshirish chora-tadbirlari haqidagi 595-sonli qarori 2-bandiga ko'ra budjetga to'lanadigan, amaldagi stavkalar bo'yicha hisoblab chiqarilgan soliq summasi fuqarolarning shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya hisob raqamlariga yo'naltiriladigan majburiy har oylik badallar (xodimning hisoblangan ish haqi (daromad)ning 1 % miqdorida) summasiga kamaytiriladi.

Soliq solish maqsadlari uchun eng kam ish haqining miqdori yil boshidan e'tiboran ortib beruvchi yakun tarzida hisoblanadi (yil boshidan e'tiboran tegishli davr uchun eng kam ish haqining oylik miqdori sumasi).

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi zararli va og'ir sharoitli ishlarda band bo'lgan jismoniy shaxslarning ayrim toifalari uchun, shuningdek, tabiiy iqlim sharoitlari yomon joylarda ishlash bilan bog'liq bo'lgan qo'shimcha to'lovlar bo'yicha imtiyozli daromad solig'i stavkalarini belgilashga haqli.

Jismoniy shaxslarga to'lanadigan dividendlar va foizlarga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan stavkalar bo'yicha to'lov manbasida soliq solinadi.

Norezident jismoniy shaxslarning doimiy muassasa bilan bog'liq bo'lmagan holda O'zbekiston Respublikasidagi manbada olingan daromadlariga ularni to'lash manbasida chegirmalarsiz quyidagi tartibdagi soliq stavkalari asosida soliq solinadi:

– dividend va foizlar – 15 %

– O'zbekiston Respublikasi bilan boshqa davlatlar o'rtasida harakat qilishda xalqaro aloqa uchun telekommunikatsiyalar yoki transport xizmatlari (fraxtdan daromadlar) – 6 %

– royalti, ijaradan olingan daromadlar, xizmatlar ko'rsatish shu jumladan, boshqaruv, maslahat xizmatlari ko'rsatishdan keladigan daromadlar va boshqa daromadlar, daromad solig'i solingan daromadlar (foйда) bunga kirmaydi – 20 %.

4-§. Jismoniy shaxslarni daromad solig'i bo'yicha imtiyozlari

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga binoan quyidagi jismoniy shaxslar daromad solig'idan ozod etiladi.

I. To'laligacha:

– xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalarining boshliqlari va a'zolari hamda konsullik muasssalarning mansabdor shaxslari, ularning o'zlari bilan birga yashaydigan oila a'zolari, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasi, O'zbekiston Respublikasidagi mansablaridan olinadigan diplomatik va konsullik xizmati bilan bog'liq bo'lmagan daromadlaridan tashqari barcha daromadlari bo'yicha;

– xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalari va konsullik muasssalarning ma'muriy-texnik xodimlari va ularning o'zlari bilan birga yashaydigan oila a'zolari, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa yoki O'zbekiston Respublikasida doimiy yashamasa, – O'zbekiston Respublikasidagi manbalardan olinadigan, diplomatik va konsullik xizmati bilan bog'liq bo'lmagan daromadlaridan tashqari barcha daromadlari bo'yicha;

– xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalariga, konsullik muasssalariga xizmat ko'rsatadigan xodimlar tarkibiga kirgan shaxslar, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa yoki – O'zbekiston Respublikasida doimiy yashamasa, o'z xizmati yuzasidan olingan barcha daromadlari bo'yicha;

– hukumatga qarashli bo'lmagan xalqaro tashkilotlarning mansabdor shaxslari, agar ular – O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa, ushbu tashkilotlarda olgan daromadlar bo'yicha;

– xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalari va konsulning muassasalari xodimlarining uylarida ishlovchilar agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa yoki O'zbekiston Respublikasida doimiy yashamasa, o'z xizmati yuzasidan oladigan barcha daromadlar bo'yicha;

– mudofaa, ichki ishlar va favqulodda vaziyatlar vazirliklarining, milliy xavfsizlik xizmatining harbiy xizmatchilari, ichki ishlar organlari va bojxona organlarning oddiy xizmatchilari va boshliqlari tarkibiga mansub shaxslar, shuningdek o‘quv yoki sinov yig‘inlariga chaqirilgan harbiy xizmatga majburlar-xizmatni o‘tash (xizmat vazifasini bajarish) munosabati bilan olgan pul ta‘minoti, pul mukofotlari va boshqa to‘lov summalari bo‘yicha;

– gastrol-konsert faoliyati bilan shug‘ullanish huquqini beruvchi litsenziyasi bo‘lgan shaxslar, gastrol-konsert faoliyatidan olingan daromadlar bo‘yicha;

– prokuratura organlarining daraja unvonlariga ega bo‘lgan hodimlar.

II. Har bir to‘liq oy uchun eng kam ish haqining turt barobari miqdorida:

– «O‘zbekiston Qahramoni», «Sovet Ittifoqi qahramoni», «Mehnat Qahramoni» unvonlariga sazovor bo‘lgan shaxslar, uchchala darajali Shuhrat ordeni bilan taqdirlangan shaxslar, urush nogironlari yoxud 1941-45-yillardagi urush davrida yoki harbiy xizmatning boshqa majburiyatlarini bajarish chog‘ida yaralanish, kontuziya bo‘lish yoki shikastlanish oqibatida yoxud frontda bo‘lish bilan bog‘liq kasallik tufayli nogiron bo‘lib qolgan harbiy xizmatchilar jumlasidan bo‘lgan boshqa nog‘ironlar, sobiq partizanlar jumlasidan bo‘lgan nogironlar, shuningdek, pensiya ta‘minoti bo‘yicha mazkur toifadagi harbiy xizmatchilarga tenglashtiriladigan boshqa nogironlar;

– xizmatni harakatdagi armiya tarkibiga kirgan harbiy qismlar, shtablar va muassasalarda o‘tagan harbiy xizmatchilar, sobiq partizanlar jumlasidan bo‘lib, fuqarolar urushi va 1941-45-yillardagi urush, sobiq SSSRni himoya qilish bo‘yicha boshqa jangovor operatsiyalarning qatnashchilari, 1941-45-yillardagi urush davri mehnat frontining faxriylari va konsentratsion lagerlarning sobiq yosh tutqunlari;

– Leningrad qamali paytida 1941-yil 8-sentabrdan 1944-yil 27-yanvargacha bo‘lgan davrda Leningrad shahrida ishlagan fuqarolar;

– ichki ishlar organlarining boshliqlari va oddiy xizmatchilari jumlasidan bo‘lib, xizmat vazifalarini bajarish chog‘ida yaralanish, kontuziya bo‘lish va shikastlanish oqibatida nogiron bo‘lib qolganlar;

– bolalikdan nogiron bo‘lib qolganlar, shuningdek, I va II guruh nogironlari;

– qahramon onalar, o‘n va undan ortiq bolalari bo‘lgan ayollar;

– sobiq SSSRni himoya qilish yoxud harbiy xizmatning boshqa majburiyatlarini bajarish chog‘ida yaralanish, kontuziya bo‘lish yoxud shikastlanish oqibatida yoki frontda bo‘lish bilan bog‘liq kasallik tufayli halok bo‘lgan harbiy xizmatchilarning ota-onalari va rafiqalari;

– xizmatni Afg‘oniston Respublikasida va jangovor harakatlar olib borilgan boshqa mamlakatlarda vaqtincha bo‘lgan qo‘shinlarning cheklangan kontingenti tarkibida o‘tagan harbiy xizmatchilar hamda o‘quv va sinov yig‘inlariga chaqirilgan harbiy xizmatga majburlar;

- Chernobil AESdagi falokat oqibatida jabr ko'rgan shaxslar;
- ikki va undan ortiq o'n olti yoshga to'lmagan bolalari bor yolg'iz onalar;
- ikki va undan ortiq bolasi bor va boquvchisining yo'qotganlik uchun pensiya olmaydigan beva ayol va beva erkaklar;
- bolalikdan nogiron bo'lgan va doimiy parvarishni talab qiladigan farzandi bilan birga yashab, uni tarbiyalayotgan ota-onasidan biri;
- korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va o'quv yurtlari tomonidan qishloq xo'jaligi ishlariga yuborilgan fuqarolar – ushbu ishlarini bajaraganlik uchun olgan daromadlari bo'yicha. Bu imtiyozlarni olish uchun jismoniy shaxslar-ning imtiyozlariga bo'lgan huquqlarini hujjat orqali tasdiqlashlari lozim.

5-§. Daromad solig'ining hisoblab chiqarilishi

Soliq kodeksiga muvofiq, asosiy bo'lmagan ish joyidan (O'zbekiston Respublikasidagi, shuningdek uning hududidan tashqaridagi manbalardan) daromad olgan rezident-jismoniy shaxs doimiy istiqomat joyidagi soliq organlariga hisobot yilidan keyingi yilning 1-aprelidan kechiktirmay jami yillik daromad haqida deklaratsiya taqdim etadi. Tamom bo'lgan taqvimiy yilda faqat asosiy ish (xizmat, o'qish) joyda mehnat vazifasini bajarishdan daromad olgan jismoniy shaxslar shu yil uchun olingan daromadlar haqida deklaratsiya taqdim etmaydilar. Chet ellik jismoniy shaxslar O'zbekiston Respublikasiga kelgan kundan e'tiboran bir oy mobaynida mo'l-jallangan daromadlar haqida deklaratsiya topshiradilar. Chet ellik jismoniy shaxslarning faoliyati taqvimiy yil mobaynida to'xtagan va u O'zbekiston Respublikasidan chiqib ketadigan bo'lsa, amalda olingan daromadlar haqida jo'nab ketishdan kamida bir oy oldin deklaratsiyani topshirishi lozim.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxs olingan daromadlar va qilingan xarajatlar to'g'risidagi deklaratsiyani belgilangan tartibda quyidagi muddatlarda taqdim etiladi:

- shunday daromadlar paydo bo'lgan kundan e'tiboran birinchi oy o'tgandan keyingi besh kun ichida;
- hisobot yilidan keyingi yilning 15-yanvarigacha.

O'zbekiston Respublikasidagi jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyati to'xtatilgan taqdirda soliq organi soliq to'lovchidan kamroq bo'lgan davr uchun hisobotlar, soliq bo'yicha hisob-kitoblar hamda daromadlar to'g'risidagi deklaratsiyani taqdim etishni yozma xabarnoma topshirish yo'li bilan talab qilishi mumkin bo'lib, xabarnomada buning sababi va hisobotlar, soliq bo'yicha hisob-kitoblar hamda jami yillik daromad va qilingan chegirmalar to'g'risidagi deklaratsiya qachon va qaysi davr uchun taqdim etilishi lozirligi ko'rsatiladi. Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini to'xtatish haqida belgilangan tartibda qaror qabul qilingan taqdirda soliq to'lovchi 5 kunlik muddatga bu haqida soliq organini yozma

ravishda xabardor qiladi. Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini to'xtatish haqida qaror qabul qilingandan so'ng soliq to'lovchi 15 kun ichida soliq organiga hisobotlar, soliq bo'yicha hisob-kitoblar hamda daromadlar haqidagi deklaratsiyani taqdim etishi shart. Hisobotlar, soliq bo'yicha hisob-kitoblar va daromadlar haqidagi deklaratsiyalar Qonun hujjatlarida belgilangan shakl va tartibda topshirish shart.

Jismoniy shaxslar daromadlar to'lash manbayida soliqni ushlab qolishni:

- ishlaydigan jismoniy shaxslarga mehnat shartnomalari yoki fuqarolik huquqiy shartnomalar bo'yicha to'lovlarni amalga oshiruvchi;
- nodavlat pensiyalarini to'lovchi;
- jismoniy shaxslarga dividend va foizlar to'lovchi amalga oshiradi.

Jismoniy shaxslar daromad solig'ini ushlab qolish va budjetga o'tkazish uchun daromad to'lovchi yuridik shaxs javobgardir va soliq summasi ushlab qolinadi. Mazkur yuridik shaxs soliq summasi ushlab qolinmagan soliq summasini hamda u bilan bog'liq jarima va pensiyalarni budjetga to'lashi shart.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Jismoniy shaxslarning daromadining tarkibiga qanday daromadlar kiradi?
2. Jismoniy shaxslarni jami yillik daromadi qanday aniqlanadi?
3. Jismoniy shaxslarni soliq stavkalari qanday?
4. Jismoniy shaxslarga beriladigan imtiyozlarga nima kiradi?
5. Daromad solig'i qanday hisoblab chiqariladi?

VIII bob. QO'SHILGAN QIYMAT SOLIG'INING MOHIYATI VA UNING TO'LOVCHILARI

1-§. Qo'shilgan qiymat solig'ining soliq tizimiga joriy qilinishi hamda iqtisodiy ahamiyati

Qo'shilgan qiymat solig'i tovarlar, ishlar va xizmatlar ustiga qo'yilganligi uchun egn soliqlar qatoriga kiradi. Bunday qaraganda uning to'lovchilari mahsulot ishlab chiqaruvchi, ish va xizmatlarni bajaruvchi korxonalar, tashkilot, birlashmadek tuyuladi. Ana shu korxonalar soliqni huquqiy to'lovchilari bo'ladilar. Soliq idoralari soliqni o'z vaqtida va to'liq byudjetga o'tkazishni ulardan talab qiladilar. Aslida esa mazkur korxonalar, tashkilot va birlashmalar qo'shilgan qiymat solig'ini mahsulot, ish, xizmatni sotib oluvchi korxonalar, tashkilot va birlashmalar sotib olgan mahsulot, ish, xizmat ustiga qo'yib yuboradilar. Demak, soliqni haqiqiy to'lovchilari shu mahsulot, ish va xizmatni iste'mol qiluvchi korxonalaridir. Ularning oxirgi qiymati chakana savdo orqali aholiga yetib boradi va oxirgi iste'molchilar bo'ladi.

Amaliyotda O'zbekiston Respublikasining soliqlar haqidagi qonunlariga binoan, hisobot davri (oyi) uchun realizatsiya qilingan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun hisoblab chiqarilgan qo'shilgan qiymat solig'i summasi bilan qiymati ishlab chiqarish va muomala xarajatlari (masalan, materiallar, xomashyo, butlovchi buyumlar, yoqilg'ini yetkazib bergan ta'minotchilarga to'langan haq)ga qo'shiladigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun to'lanishi lozim bo'lgan qo'shilgan qiymat solig'i summasi o'rtasidagi farq sifatida hisoblab chiqariladi.

Bu umumiy tartib mazkur soliqning qo'shilgan qiymatga solinadigan soliq sifatidagi mohiyatini ochib beradi. Bu o'rinda korxonalar bir vaqtning o'zida ta'minotchiga soliq to'lovchi sifatida ham, tovarlarni sotib oluvchi, ishlar va xizmatlarni iste'mol qiluvchilardan soliq oluvchi sifatida ham maydonga chiqadi.

Bunday ahvolda tovarlar (ishlar, xizmatlar) yetishmovchiligi yoxud ularga talab oshgan sharoitlarda, QQS korxonaning moliyaviy natijasi (foydasi)ga nisbatan haqiqatdan neytral soliqqa ham, mulkchilik shakllaridan va xo'jaliklarning tarmoqidan qat'iy nazar, barcha korxonalar va birlashmalar tomonidan to'lanadigan universal soliqqa ham aylanadi.

Qo'shilgan qiymat solig'i bilvosita ko'p bosqichli soliq bo'ladi, ishlab chiqarish va taqsimlash siklidan boshlanib, iste'molchiga sotilishgacha bo'lgan har bir aktdan undiriladi. Uning obyekt bo'ladi, ushbu jarayonlarda qo'shilgan qiymat hisoblanadi ya'ni, mahsulot ishlab chiqaruvchi,

ishlarni bajaruvchi va xizmatlarni ko'rsatuvchi tomonidan yangidan mahsulot ishlab chiqarish uchun yoki ishlar va xizmatlarni amalga oshirish uchun sotib olingan xomashyo, materiallar yoki tovarlar va mahsulotlar ustiga qo'shilgan qiymatdir. Ushbu soliq tovarlar, ishlar va xizmatlar narxining barcha elementlarini cheklaydi hamda ishlab chiqaruvchining ishlab chiqarish tannarxini kamaytirishga undaydi.

Qo'shilgan qiymat solig'i hisobotlari asosida davlat sanoat va savdo kapitalining aylanishi to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'ladi va bu makro-darajada tartibga solishni yengillashtiradi. Bundan tashqari, davlat tovarlar hali haqiqiy va oxirgi iste'molchi hisoblangan hamda soliqning haqiqiy to'lovchisi bo'lmish aholiga sotilishidan oldin daromad olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Jahon amaliyoti qo'shilgan qiymat solig'ini hisoblashning deyarli bir xil tizimiga ega. Soliq to'lovchi sotilgan mahsulot, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun xaridorlardan olingan soliq bilan ushbu mahsulotlarni ishlab chiqarish, ishlar va xizmatlarni amalga oshirish uchun to'langan soliq summasi orasidagi farkni budjetga to'laydi. Agarda xaridorlardan olingan soliq summasidan chegirib tashlanadigan mahsulot, ishlar va xizmatlarni yetkazib beruvchiga to'langan soliq summasi olingan soliq summasidan ortiq bo'ladi, u holda manfiy qoldiq keyingi davr soliq to'lovlari hisobiga o'tkaziladi, yoki rivojlangan davlatlarda qo'llanilib kelina yotganidek, soliq to'lovchiga qaytarib beriladi.

Soliqlarni qismlarga ajratib undirishga imkoniyat beradi, chunki soliqqa tortish miqyosiga firmalarning barcha sotuvlari kiradi, ammo oraliq sotib olishlarda to'langan soliq summasi kelgusida jami summadan chiqarib tashlanadi. «Soliq krediti» nomi bilan atalgan ushbu usul soliq tizimiga o'zini o'zi tartibga solish elementini kiritadi va soliqlarni undirilishi yuzasidan tartibni yaxshilaydi.

Qo'shilgan qiymat solig'ining asosiy ustunligi shundaki, ishlab chiqarishning har bir bo'g'inida to'langan soliqning hajmini aniqlash mumkin. Bu esa, masalan, eksportga berilgan chegirmalarni aniq hisoblashga yordam beradi va eksport subsidiyalari berilgan vaqtdagi qonun buzilishlarning oldini oladi.

Budjetni muvofiqlashtirish muammolari bozor iqtisodiyotga asoslangan iqtisod uchun davlat tomonidan bozor iqtisodini tartibga solishda juda muhimdir. Ushbu muammolar orasida soliqlar yordamida qoplanib turiladigan budjetning daromad qismini shakllantirish alohida o'ringa ega. Bunda ko'pgina mamlakatlarda asosiy o'rin bilvosita soliqlarga qaratiladi. Xalqaro amaliyotga asosan bu soliqlar ga iste'moldan soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, savdo va oborotdan olinadigan soliqlar), aksizlar va bojxona to'lovlari kiradi.

O'zbekiston Respublikasida bilvosita soliqlar davlat budjeti daromadlarining deyarli yarmini tashkil qiladi. Bundan tashqari, ushbu soliqlar narxning asosiy qismini tashkil qila turib, mamlakat ichidagi ishlab chiqarish va iste'molga hamda xalqaro savdoda yetarli darajada ta'sir ko'rsatadi.

Shu sababli, qo'shilgan qiymat solig'ining asosiy imkoniyatlari va turli mamlakatlarda ularning ishlatilishining tahlili O'zbekiston uchun katta ahamiyatga egadir.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan davlatlarda iqtisodiy o'sish darajasiga bog'liq holda soliqlarning bevosita va bilvosita soliqlarga bo'linishi o'rtasida aniq bog'liqlik ko'zga tashlanadi. Davlatning va undagi aholining iqtisodiy rivojlanishining pastligi asosan har bir aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM bilan o'lchanadi hamda bu hol jismoniy va yuridik shaxslar daromadlaridan olinadigan to'g'ri soliqlar hajmining pastligiga olib keladi. Shu sababli, ko'pgina endigina rivojlanayotgan davlatlarda soliqqa tortishda bilvosita soliqlar asosiy o'rinni egallaydi. Rivojlanishning eng past ko'rsatkichlariga ega bo'lgan davlatlarda bilvosita soliqlarning barcha soliqlar tushumi orasidagi o'rni 68 %ni, to'g'ri soliqlar esa atigi 32 %ni tashkil qiladi. Rivojlangan davlatlarda esa, buning aksi, ya'ni 32 %ini to'g'ri soliqlar, 68 %ni esa egri soliqlarni tashkil qiladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida bilvosita soliqlarning ahamiyati va kerak bo'lganda ularning rolini oshishi muqarrarligini inkor qilmagan holda, quyidagi hollarga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi.

Bilvosita soliqlarning yangisini kiritish yoki mavjudlarining soliq stavkalarini oshirishda ularning ishlab chiqaruvchilarga salbiy ta'sirini o'rgangan holda amalga oshirish lozim. Ushbu xollarda bu salbiy holatlarni oldini olish uchun barcha choralarni amalga oshirish kerak, hattoki, bilvosita soliqlar, ayniqsa, salbiy holati iste'molni juda tez qisqarishiga olib kelib, ishlab chiqaruvchilarga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatuvchi QQSni qisqartirish choralarni ko'rish lozim.

Bunday xollarda ba'zi etaplarda bilvosita soliqlarning o'mini oshirishga majbur bo'lgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan davlatlarning amaliyotini ham hisobga olish zarur. Bu amaliyot shuni ko'rsatadiki, bilvosita soliqlarning rolini, soliq solish bazasini, soliq stavkasini oshirish faqatgina ushbu choralar natijasida olingan qo'shimcha mablag'larni soliq sohasidagi aniq bir o'zgarishlar uchungina ishlatilganda uzoq muddatli yaxshi natijalar berishi mumkin. Bunday choralar sifatida foyda solig'ini kamaytirishni taklif qilish mumkin.

QQS ko'pgina mamlakatlarda davlat daromadining 12–30 %gacha qismini ta'minlab beradi va bu YaMMning 5–10 %ga tengdir. Ushbu soliq soliq tushumlari orasidagi ishonarli manbadir va bu ayniqsa daromadlar (foйда) cheklangan mamlakatlar uchun tegishlidir.

O'zbekistonda 1992-yildan beri qo'llanilib kelinayotgan QQS (aksiz soliqlari bilan birgalikda) oldin amal qilib kelgan bilvosita soliqlar – savdo va oborotdan olinadigan soliqlarning o'mini to'liq almashtirdi. Ammo QQS o'zining o'mi bo'yicha byudjetning daromad qismini shakllantirishda, respublika va korxonalar iqtisodiga ta'siri, narxlar proporsiyasini aniqlashda ulardan o'tib ketdi.

QQS qo'llanilib boshlangan vaqtdan hozirgi kungacha bo'lgan davrda O'zbekiston davlati budjetining asosiy manbalaridan biri bo'ladi qoldi.

O'tgan davrlar ichida QQS stavkasi 1992-yilda amal qilgan 30 %dan 1997-yilga kelib 18 %gacha tushirildi va 1998-yildan boshlab 20 % qilib belgilanib, ushbu stavka bugungi kungacha saqlanib qolindi.

Soliqning ushbu stavkasi deyarli barcha MDH davlatlarida amal qilib keladi va bu davlatlararo savdoda amalga oshirishda ancha samarali hisoblanadi. Bundan tashqari, soliqning ushbu stavkasida davlat budjetining daromad qismi 30 %ligacha saqlanib qoladi va bu bozor iqtisodiga mo'ljallangan davlatlardagi ushbu manbadan keladigan tushumlar hajmi bilan mos keladi. Soliqning bu stavkasi yiliga 1–2 %dan kamayib borayotgan foyda solig'i stavkasining pasayishi natijasida olinmay qolinayotgan budjet daromadi o'rmini qoplash imkoniyatini beradi.

2-§. Qo'shilgan qiymat solig'ining shakllanish va rivojlanish bosqichlari

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan vaqtdan unchalik ko'p vaqt o'tmagan bo'ladida, bugungi kunda davlatimiz har qanday mustaqil davlatning asosiy xarakteristikasi sifatida o'zining soliq tizimiga, soliq regulatorlariga ega. Mamlakatimizning yangi qomusi qabul qilinishida davlatimiz rahbari so'zlagan nutqida bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida soliqning prinsiplari o'rni aniqlanib berildi va quyidagilarni aytib o'tdi: – «Endigina Respublikamizda shakllanayotgan soliq tizimi o'ziga juda katta jalbni va uni takomillashtirishni talab qiladi. Barchamizga ayonki, soliqlar – bu davlat va mahalliy budjetlarning daromad qismini to'ldirishida asosiy manba hisoblanadi. Shu bilan birga, soliqlar barcha xo'jalik faoliyatlarini qamrab olmoqda, ular har bir tarmoq, korxonalar uchun alohida xususiyatlarni hisobga olishi lozim».

Bizning fikrimizcha, shuni to'liq his qilish kerakki, rejali ravishda soliqning oshib borishi davlatga va jamiyatga foyda keltirmaydi. Bundan tashqari, soliqlar daromadlarning bir qismini o'z ichiga olmoqda, ular hamma sharoitda xalq xo'jaligi va aholi uchun yanada ko'p va yanada yaxshiroq mahsulotlar va tovarlar ishlab chiqarishga harakat qilayotgan korxonalar va fuqarolarni rag'batlantirishi lozim.

Soliq to'g'risidagi qonunlar takomillashgan sari budjet tushumlarini to'ldirish vositasi sifatida umumiy iste'molga doir qo'shilgan qiymat solig'ining ahamiyati ortib borishiga shubha yo'q. Davlat byudjetining daromad qismini qo'shilgan qiymat solig'i bilan to'ldirish g'oyasi XX asr boshlarida paydo bo'lgan edi. Ushbu soliq birinchi marta Germaniyada 1919-yilda Vilgelm fon Simens tomonidan «Veredelte Umsatzsteuer» (облороженный налог с оборота) nomi bilan kiritilgan edi. Keyinchalik ushbu soliq birinchi marta 1954-yilda fransuz iqtisodchisi M.Lore tomonidan qo'shilgan qiymat solig'i sifatida taklif qilingan bo'ladi, bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'pgina davlatlarda muvaffaqiyatli qo'llanib kelinmoqda. Masalan, Sharkiy Yevropa mamlakatlari (Germaniya, Daniya, Niderlandiya, Fransiya, Shvetsariya)da 60-yillarning oxirida, (Belgiya,

Velikobritaniya, Italiya, Lyuksemburg, Norvegiyada) 70-yillarning boshlarida QQS joriy etilgan va hozirgi kungacha amal qilib kelinmoqda hamda u asosiy iste'mol solig'i hisoblanib kelinmoqda. QQS Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi 35 dan ortiq davlatlarda joriy etilgan va undirilib kelinmoqda. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga (MDH) kirgan barcha davlatlarda 1992-yildan boshlab QQS joriy etilgan.

Qo'shilgan qiymat solig'i Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT)ga a'zo bo'lgan barcha mamlakatlarda joriy etilgan Avstraliya va AQSH bundan mustasnodir. QQSni chiqarib tashlash usulidan foydalaniladigan Yaponiyadan tashqari mazkur mamlakatlarning hammasi QQS kredit hisob-kitobi usulidan foydalanadi. Bu usul korxonalar – shaxslardan ta'minotning barcha bo'g'inlari bo'yicha soliqqa tortiladigan xomashyo va materiallarning barcha turlari uchun tegishli stavka bo'yicha QQS hisobini yuritishni talab qiladi. Soliq to'lovchilar xomashyo va materiallar yetkazib beruvchilardan olinadigan QQS miqdori kreditdan chiqarib tashlanishiga haqlidir. Buning tasdiqi sifatida bunday xomashyo va materiallarga ma'lum talablarga mos keladigan soliq hisob-kitobi yoziladi. IHTTga a'zo bo'lgan mamlakatlarning deyarli hammasida yillik aylanmaning eng yuqori miqdori (soliq busayosi) belgilab qo'yilgan va shu tufayli ular QQS bo'yicha ro'yxatdan o'tmaslikka haqlidir.

1960-yillarning o'rtalariga qadar deyarli biror mamlakat ham hozirgi shakldagiga o'xshash qo'shilgan qiymat solig'idan foydalangan emas. U davrda IHTTda ishlab chiqarish va taqsimot bo'g'inlarining aniq bosqichida, keyinchalik boshqa hech qanday soliq solinmaydigan bir bosqichli soliq keng iste'mol solig'ining oddiy turi edi. Odatda, ulgurji yoki chakana savdoga bunday soliq solinardi. Xaridordan qat'iy nazar va iste'mol omiliga soliq krediti bermagan holda tovarni har qanday sotishdan soliq undirishni o'z ichiga oladigan ko'p bosqichli soliqdan ham foydalanilgan. Ya'ni tovar narxiga qo'shilgan soliq miqdori ishlab chiqarish bilan oxirgi chakana savdo o'rtasidagi ko'p bosqichlar orqali ko'tarilib borishi lozim edi. 1967-yilda bosqichli soliq to'qqiz mamlakatda mavjud edi.

QQS tizimi ikki bosqichda joriy etildi; avvalo, Shimoliy Yevropa mamlakatlarining ko'pchiligida va Yevropa Ittifoqiga eng birinchi kirgan mamlakatlarda qo'llanilgan, so'ngra 1986-yilda IHTT mamlakatlarida umumiy soliq islohotlarining amalga oshirilishi QQSning Yevropadan tashqarida ham tarqalishiga olib keldi. Natijada, IHTTga a'zo bo'lgan 25 mamlakatdan 23 tasida QQS juda qisqa muddatda joriy etildiki, bu o'zaro bog'liq bo'lgan bir qancha ta'sir va sabablarning in'ikosi edi. Shunday sabablardan biri, masalan, QQS ishlab chiqarish va iste'molni kamroq darajada o'zgartirib, narx-navoga ancha xolis ta'sir o'tkazishidir. Bundan tashqari, u mahsulot yetkazib beruvchilar orqali kuzatib turish imkoniyati bo'lgani uchun aldash imkoniyatlarini kamaytiradi. Bu esa QQSning ancha yuqori stavkalarini belgilashga, binobarin iste'molga umumlashtirilgan soliqlarning boshqa turlariga nisbatan ko'proq daromad olishga imkon beradi. QQSning faktura usulidan foydalanib, ma'lum tovarlardan yig'ilgan

QQS miqdorini aniq bilish imkonini berishi ham juda muhimdir. Bu usul bojxona orqali tartibga solishga yanada aniqroq tus beradi. Ayni shu maqsadda Yevropa Ittifoqi (YEI)ga kirish istagini bildirgan mamlakatlarda QQSni joriy etish zarurdir.

QQSga o'tish bosqichli turdagi soliqdan va ulgurji savdo solig'idan voz kechishga asosiy sabab bo'ldi. Chakana savdo solig'iga kelganda esa, QQS bilan bir qatorda u boshqa keng iste'mol soliqlariga nisbatan bir qancha afzalliklarga egadir. Qo'shma Shtatlarda u QQSni joriy etish xususidagi tazyiqni kamaytirib yetarli ijobiy ta'sir qiladi. Aslini olganda chakana savdo solig'i to'xtatib turuvchi tizimdir, chunki mahsulot ishlab chiqaruvchilar, ulgurji va chakana savdo bilan shug'ullanuvchilar ro'yxatdan o'tishi va tovarlarni ro'yxatdan o'tmagan shaxslarga, ya'ni odatda, iste'molchilarga sotishdan soliq tulash uchun hisobga olinishlari shart bo'ladi. Ammo tovar shaxsiy foydalanishi uchun xarid qilinmayotgan bo'ladi, tovarlarni bir-birlariga sotishlari va sotib olishlari va bundan soliq to'lamasliklari mumkin. Binobarin, soliq to'lash ro'yxatga olingan savdogarlar tomonidan tovar iste'molchiga sotilgunga qadar to'xtatiladi. QQSning faktura usuli esa, aksincha, soliq miqdorini qoplash tizimi bo'yicha amal qiladi, bunda sotish uchun tovar xarid qiluvchilarning hammasi o'zi xarid qilgan tovar uchun soliq to'lashga majbur bo'ladi. Biroq ular ro'yxatdan o'tgan bo'ladi (asosan, barcha savdogarlar belgilangan aylanmadan oshirib yuborishadi), bu holda QQSni qaytarib berishni talab qilishlari mumkin.

QQS va chakana savdo solig'i stavkalari va soliqqa tortiladigan baza baravar bo'ladi, ularning tovarlar narxiga ta'siri ham bir xil bo'ladi. Bu ikki soliq o'rtasida muhim iqtisodiy tafovut yo'q. Lekin QQSning chakana savdo solig'iga karaganda ma'muriy jihatdan ikki afzalligi borligi aniklangan. Birinchidan, QQSda tovar solig'ini uni ishlab chiqaruvchiga o'tkazish oson kechadi, ikkinchidan, faktura bazasidagi QQS chakana savdo solig'iga qaraganda, soliq to'lashdan bo'yin tovlashdan ishonchliroq himoya qilishni ta'minlaydi.

Birinchi afzalligini ko'rib chiqaylik. Pirovard iste'molchilarga ham, oraliqdagi korxonalariga ham sotiladigan tovarlar, ishlar va xizmatlar nisbatan QQSga osonroq moslashadi. Ishlab chiqaruvchi bunday tovarlarni sotib olayotganda to'langan har qanday soliqning o'rnini qoplashga harakat qiladi, chakana savdo solig'ida esa, soliq o'rnini qoplash og'irligi, agar soliq idoralari tijoratchi deklaratsiyasidan qonikmasa, shu idoralar zimmasiga tushadi. Bundan tashqari, chakana savdo solig'ida tovardan so'nggi marta foydalanishni tekshirish mahsulot yetkazib beruvchining zimmasiga tushadi, tovar yetkazib beruvchi esa xaridor maqomini bilmaydi, demak, pirovard foydalanuvchini ham bilmaydi. QQSda esa buni biladigan xaridor tekshiriladi.

QQSni to'lash chog'ida tovardan pirovardida qanday foydalanilishini tekshirishga zarurat bo'lmaganligi sababli mahsulot ishlab chiqaruvchining binokorlik materiallari, yonilg'i va energiya hamda shu kabi tovarlarini

oldin ular to'lab kelgan soliqlardan ozod qilish oson bo'ladi. Mahsulot yetkazib beruvchi chakana savdo solig'ini to'layotganda tovardan shaxsiy yoki tijorat maqsadlarida foydalanishiga ishonch hosil qilishi kerak.

QQS tovar yoki xizmat nimaga mo'ljallanganidan qat'i nazar to'lanaveradi, xaridor esa QQSni qaytarib olish uchun soliq idoralarga bunga haqli ekanligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishi lozim. QQSning bu afzalligi ko'pincha shaxsiy foydalanish uchun, biznesda yoki eksport uchun darhol foydalanish maqsadida ko'rsatiladigan xizmatlarga soliq solish cho'g'ida, ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi afzalligi quyidagi qoidalar bilan mustahkamlanadi:

a) QQSdan bo'yin tovlash oson emas, chunki hisob-varaqlarga qarab tovar harakatini aniqlash oson, nega deganda sotuvchi o'z xarajatlarini qoplash maqsadida soliq qaytarib berilishi uchun buni tasdiqlovchi hujjatni taqdim etishi kerak. Chakana savdo solig'ida mumkin bo'lmagan tovar harakatini bunday qo'zg'atish soliq inspektorlariga muqobil tekshirish uchun QQS hujjatlaridan daromad solig'ini tekshirishda foydalanish imkonini beradi;

b) QQS qo'llanilishi narxni soxtalashtirish maqsadida xaridor bilan sotuvchi o'rtasida til birlashtirish imkoniyatini yo'qqa chiqaradi, chunki agar xaridor soliq xususida ko'proq chegirmaga ega bo'lish uchun hisobvaraqda narx yuqori darajada ko'rsatilishidan manfaatdor bo'ladi, sotuvchi o'z soliq majburiyatini kamaytirish uchun narx mumkin qadar arzon ko'rsatilishidan, demak, kamroq soliq to'lashdan manfaatdordir;

d) chakana savdo solig'i kam to'langanini isbotlovchi dalillarni ko'rsatish majburiyati soliq idoralari zimmasiga yuklatilgan bo'ladi, xaridorning xarajatlari bo'yicha QQS yuzasidan soliq chegirmasiga ega bo'lish uchun dalillarni taqdim etish majburiyati soliq to'lovchining zimmasiga tushadi.

Qo'shilgan qiymat solig'ining bunchalik tez va keng tarqalishi zamonaviy texnika va yo'lga quyilgan hujjatlar aylanishida soliq operatsiyalarini tez va aniq amalga oshirish imkonini berishi muayyan tovarlar va xizmatlarga soliq solishning imtiyozli shartlari borasida chakana savdodagi sotuvlardan olinadigan soliqqa nisbatan samaraliroq ekanligi bilan izohlanadi.

QQS – ishlab chiqarish va taqsimlashdan tortib iste'molchiga sotish-gacha bo'lgan jarayonda har bir sotish hujjatidan olinadigan bilvosita ko'p pog'onali soliq. Uning obyeksi qo'shilgan qiymat, ya'ni tovarlar ishlab chiqaruvchi yoki xizmatlar bajaruvchi tomonidan yangi buyum yoki xizmatni bajarish uchun sotib olingan xomashyo, materiallar yoki tovarlar va mahsulotlar qiymatiga qo'shilgan qiymat hisoblanadi. Ushbu soliq tovar narxining barcha unsurlarini cheklaydi va ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish chiqimlarini kamaytirishga undaydi.

QQS bo'yicha hisob-kitoblar jarayonida davlat sanoat va savdo sar-moyasi aylanishi sur'atlari haqida ma'lumot oladi, bu esa makroiqtisodiy tartibga solinishini yengillashtiradi. Bundan tashqari, davlat tovarning aholi – soliqning mazkur turining yagona va oxirgi to'lovchisiga sotilishiga qadardaromad olish imkoniga ega bo'ladi.

Jahon amaliyoti QQSni hisoblashning deyarli bir xil tizimini nazarda tutadi. To'lovchi xaridordan sotilgan tovarlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar uchun soliq summasi va yetkazib beruvchi tomonidan moddiy resurslar, yoqilg'i, ishlar uchun to'langan va ular qiymati ishlab chiqarish va aylanma xarajatlarga kiritilgan soliq summasi orasidagi farkni to'laydi. To'lanishi kerak bo'lgan soliq manfiy bo'ladi, ya'ni bu soliq ko'payib ketsa, qoldiq bo'lajak to'lovlar hisobiga kiritiladi yoki rivojlangan mamlakatlarda, shu jumladan, Buyuk Britaniyada qabul qilinganidek, budjetdan boshqa summalar hisobiga qoplanadi.

QQSga asoslangan soliq to'lash tizimi soliqlarni qismlarga ajratib olish imkonini beradi, chunki firmaning barcha sotuvlaridan soliq olinadi, biroq oraliqdagi xaridlar uchun to'langan soliqlar keyinchalik umumiy summadan qoplanadi. «Soliq krediti» sifatida tanish bo'lgan bu usul soliq tizimiga o'zini-o'zi tartibga solish imkonini beradi, bu esa soliqlar olish tartibini yaxshilaydi.

QQSning asosiy afzalligi shundaki, ishlab chiqarishning har bir bosqichida to'langan soliq miqdorini hisoblash mumkin. Bu misol uchun, eksport uchun soliq chegirmalarini hisoblash va eksport subsidiyalari berilishida buzilishlarning oldini olish imkonini beradi. Bundan tashqari, bunday ko'p bosqichli soliqlardan foydalanish yagona firma tuzilmasi yoki korxonalar uyushmasi doirasida tovarlar ishlab chiqarishda soliq summasini kamaytiradi va shu tariqa firmalarning vertikal integratsiyasiga turtki bo'ladi.

3-§. Qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha imtiyozlar va nol darajali stavka bo'yicha soliq solish

Qo'shilgan qiymat solig'idan ozod qilish. Qo'shilgan qiymat solig'idan quyidagilar ozod qilinadi:

1. Sug'urta bo'yicha vositachilar va agentlar amalga oshiradigan sug'urta qilish va qayta sug'urta qilish operatsiyalari, shu jumladan, bunday operatsiyalar bilan bog'liq xizmatlar.

2. Ssudalar berish va o'tkazish.

3. Pul omonatlari, joriy hisob varaqalar, to'lovlar, o'tkazmalar cheklar va boshqa qimmatli qog'ozlarga daxldor operatsiyalar.

4. Qonuniy to'lov vositasi bo'lgan chet el valutasini va pullar muomalasiga daxldor operatsiyalar, numizmatika maqsadlarga foydalaniladiganlari bundan mustasno.

5. Qimmatli qog'ozlar muomalasiga daxldor operatsiyalar. Ularni tayyorlash va saqlash operatsiyalari bundan mustasno.

6. Maxsus vakil qilingan organlar tomonidan bajariladigan va davlat boji, yig'imlar undiriladigan harakatlar.

7. Bolalarni maktabgacha tarbiya muassasalarida boqishga, bemorlar va qariyalarni parvarish qilishga doir xizmatlar.

8. Dafn etish byurolari va qabristonlarning marosim xizmatlari.

9. Intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni olganlik uchun patent bojlari, ro'yxatga olish yig'irlari va litsenziya to'lovlari.

10. Protez-ortopediya buyumlari, nogironlar uchun inventarlar ishlab chiqarish va nogironlarga ortopedik protezlash xizmati ko'rsatishga ixtisoslashgan korxonalarining mahsulotlari, davolash muassasalari huzuridagi davolash ishlab chiqarish ustaxonalarining mahsulotlari.

11. Pochta markalari (kolleksiya qilinadiganlardan tashqari), markali otkritkalar va konvertlar sotish.

12. Aloqa tashkilotlarining pensiya va nafaqalar to'lash bo'yicha xizmatlari.

13. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi ilmiy texnika taraqqiyotining muvofiqlashtirish kengashi qoshidagi fan va texnikalar Markazining ilmiy texnika dasturlari doirasidagi davlat shartnomalari asosida bajarilgan ilmiy-tadqiqot innovatsiya ishlari.

14. Shahar yo'lovchilar transporti xizmatlari (taksi, shu jumladan, yo'nalishi taksidan tashqari) shuningdek, umumiy foydalanishdagi temir yo'l va avtomobil transportida (taksi, shu jumladan, yo'nalishdagi yo'lovchilar tashish xizmatlari).

15. Xalq ta'limi sohasidagi o'quv ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq xizmatlar, shuningdek Oliy va O'rta maxsus o'quv yurtlaridagi ta'lim uchun haq.

16. Saqlab turish bo'yicha vakolatli davlat organlariga qimmatbaho metallarni realizatsiya qilish oborotlari.

17. Diniy tashkilotlar hamda birlashmalarning udumlar va marosimlar o'tkazishga doir xizmatlar.

18. Tibbiy, sanatoriy-kurort va sog'lomlashtirish, turistikeks-kursiya xizmatlari, jismoniy tarbiya va sport muassasalarining asosiy (soha) faoliyati bo'yicha ko'rsatiladigan xizmatlari, bolalar dam olish lagerlarining xizmatlari.

19. Xususiylashtirilayotgan davlat mulkining qiymati.

20. Gidrometeorologiya va aerologiya ishlari.

21. Geologiya va topografiya ishlari.

22. Nashiriyotlarning, gazeta va jurnallar tahririyatlarining, matbaa va kitob savdosi korxonalarining, O'zbekiston Teleradiokompaniyasining O'zbekiston Milliy axborot agentligining asosiy faoliyatiga doir mahsulotlari va xizmatlari.

23. Vakolatli davlat tashkilotlari o'tkazadigan ekologiya ekspertizasi xizmatlari.

24. Davlat tilini va davlat tilida ish yuritishni o'rgatish xizmatlari.

25. Nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroni» jang'armasi va O'zbekiston chernobilchilar assotsiatsiyasi mulkida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida ellik foizini nogironlar tashkil etuvchi yuridik shaxslar ishlab chiqarayotgan tovarlar, bajarayotgan ishlar va ko'rsatayotgan xizmatlar (savdo, vositachilik, ta'minot-sotish va tayyorlov faoliyati bilan bog'liq ishlar va xizmatlar bunda mustasno).

26. Ichki ishlar organlari huzuridagi soqchilik bo'linmalarining xizmatlari.

27. Faoliyatining gastrol-konsert turi bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyaga ega bo'lgan yurildik shaxslarning gastro-konsert faoliyati.

28. Kitob mahsulotlarini, maktab o'quv ashyolari va ko'rgazmali qurollarini, dori-darmon vositalari va tibbiy buyumlarni ulgurji realizatsiya qilish.

29. Mol-mulkni lizingga berganlik uchun lizing to'lovlari.

Faoliyatining tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) import qilishga doir qismi bo'yicha quyidagilar qo'shimcha qiymat solig'ida ozod qilinadi.

1. Tovarlarni bojsiz olib kirishning bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlari bilan tasdiqlangan normalari doirasidagi jismoniy shaxslar tomonidan import qilinadigan tovarlar.

2. Tabiiy ofatlar, qurolli mojarolar, baxtsiz hodisalar yoki falokatlar yuz berganda yordam ko'rsatish uchun insonparvarlik yordami va beg'araz texnik ko'mak sifatida O'zbekiston Respublika hududiga olib kirilayotgan tovarlar, shuningdek, davlatlar, hukumatlar, xalqaro tashkilotlar tomonidan xayriya maqsadida olib kirilayotgan tovarlar.

3. O'zbekiston Respublika tuzgan shartnomalar (bitimlar) bo'yicha xalqaro va hukumatga qarashli bo'lgan chet el moliyaviy va iqtisodiy tashkilotlari bergan qarzlar va grantlar hisobiga O'zbekiston Respublika yuridik shaxslari, shu jumladan, norezendlari tomonidan olib kirilayotgan asbob-uskunalar, materiallar (ishlar va xizmatlar).

4. Import bo'yicha keltirilayotgan dori-darmon vositalari va tibbiy buyumlar.

5. O'zbekiston Respublikasi hududiga:

– chet el kreditlari hisobidan hukumat kafolati ostida moliyalashtiriladigan investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun olib kirilayotgan texnologik jihozlar;

– xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarishga ixtisoslashayotgan yangi qurilayotgan va qayta qurilayotgan korxonalar uchun olib kirilayotgan texnologik jihozlar.

– chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarining ustav kapitaliga chet ellik investorlar tomonidan ulush sifatida olib kirilayotgan texnologik jihozlar.

– vakolatli bankning tegishli tasdig'i bo'lgan taqdirda, belgilangan tartibda tasdiqlangan loyihalarga muvofiq yangi ishlab chiqarishlarni barpo etish, shuningdek, ishlab turgan ishlab chiqarishlarni zamonaviylashtirish va texnik jihatdan qayta jihozlash uchun olib kirilayotgan texnologik jihozlar.

– vakolatli bankning tegishli tasdig'i bo'lgan taqdirda, lizingga topshirish uchun olib kirilayotgan texnologik jihozlar.

– xususiylashtirilayotgan korxonalar uchun chet ellik investorming investitsiya majburiyatlari hisobidan olib kirilayotgan texnologik jihozlar.

6. Chet el investitsiyalari ishtirokida, bolalar poyabzali ishlab chiqarishga ixtisoslashayotgan korxonalar tomonidan o'z ishlab chiqarishlarida foydalanish uchun olib kirilayotgan xomashyo, materiallar va yarim tayyor mahsulotlar.

Ushbu moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan imtiyozlar yuridik shaxslar tomonidan olib kirilayotgan iste'mol tovarlariga nisbatan tatbiq etilmaydi, ushbu modda ikkinchi qismining 2, 3, 5, 6, 7 bandlarida nazarda tutilgan tovarlar bundan mustasno. Tovarlarni iste'mol tovarlari jumlasiga kiritish qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

(O'zRning 12.12.2003-yildagi Qonuniga asosan 71-moddaning yangi tahriri).

Nol darajali stavka bo'yicha soliq solish

Quyidagilarga nol darajali stavka bo'yicha soliq solinadi:

– agar hukumatlararo tuzilgan shartnomalarda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) erkin konvertatsiya qilinadigan valutatdagi eksportiga, shu jumladan, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlariga yetkazib berilishiga;

– qishloq ho'jaligi ishlab chiqarishi ehtiyojlari uchun qishloq ho'jaligi korxonalariga yetkazib beriladigan mineral o'g'itlar va yonilg'imoylash materiallariga;

– chet el tarafi tomonidan o'zaro do'stlik prinsipi qo'llangan taqdirda, chet el diplomatik vakolatxonalari hamda ularga tenglashtirilgan vakolatxonalarning rasmiy foydalanishi uchun, shuningdek, bu vakolatxonalar diplomatik va ma'muriy texnik xodimlarning, shu jumladan, ular bilan birgalikda yashayotgan oila a'zolarining agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasalar, hamda respublikada doimiy yashayotgan bo'lmasalar, shaxsiy foydalanish uchun realizatsiya qilinayotgan tovarlarga (ishlarga, xizmatlarga).

4-§. Qo'shilgan qiymat solig'ini stavkalari, uni hisoblab chiqarish va to'lash tartibi

Qo'shilgan qiymat solig'ining stavkalari.

Qo'shilgan qiymat solig'i 20 % stavka bo'yicha to'lanadi.

Qo'shilgan qiymat solig'ining budjetga to'lanishi lozim bo'lgan summasini belgilash tartibi.

Budjetga to'lanishi lozim bo'lgan qo'shilgan qiymat solig'i summasi bilan qiymati ishlab chiqarish va muomala xarajatlariga qo'shiladigan tovarlar uchun to'lanishi lozim bo'lgan (to'langan) qo'shilgan qiymat solig'i summasi ularning soliq solinadigan oborotidan hamda O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 70 va 73-moddalarida nazarda tutilgan soliq stavkalaridan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Hisob-varaq-fakturalar.

Qo'shilgan qiymat solig'i solinadigan tovarlarni yuklab jo'natayotgan ishlar bajarayotgan va xizmatlar ko'rsatayotgan soliq to'lovchi ushbu tovarlarni olayotgan (ishlardan va xizmatlardan) shaxsga Qonun hujjatlarida belgilangan shaklda tayyorlangan hisob-varaq-fakturani taqdim etishi shart.

Qo'shilgan qiymat solig'ini to'lovchi bo'lmagan xaridorlar tovarlarni chakana savdodan sotib olgan taqdirda hisob-varaq-fakturaning qonun hujjatlarida belgilangan soddalashtirilgan shaklidan foydalanish mumkin.

Qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha hisobga turmagan shaxs «qo'shilgan qiymatisiz» degan belgi qo'yilgan hisob-varaq-fakturani yozishi shart. Hisob-varaq-faktura tovarlar yuklab jo'natilgan, ishlar bajarilgan va xizmatlar ko'rsatilgan sanadan kechiktirmay yoziladi.

Hisob-varaq-fakturani to'ldirish quyidagi tartibda olib boriladi.

Hisob-varaq-fakturada hisob-varaq faktura ilova qilinadigan tovarni yuklab jo'natish hujjatlarining raqami va sanasi ko'rsatilishi lozim.

Jadval shaklini to'ldirayotganda quyidagilarni qayd etish kerak:

1-katakda – tovar (ishlar, xizmatlar) nomi;

2-katakda – mazkur tovar bo'yicha qabul qilingan o'lchov birligi;

3-katakda – unga doir qabul qilingan o'lchov birliklari;

4-katakda – tovar o'lchov birligining shartnoma bo'yicha QQS siz narxi;

5-katakda – mazkur nomdagi tovar bo'yicha miqdori uchun QQS siz qiymati;

6-katakda – QQS stavkasi (20, %);

7-katakda – QQS summasi;

8-katakda – har bir turdagi tovarning QQS bilan birgalikdagi qiymati.

Qo'shilgan qiymat solig'ining hisob-kitobi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Qo'shilgan qiymat solig'i qanday soliq hisoblanadi?
2. Qo'shilgan qiymat solig'ini obykti nima?
3. Qo'shilgan qiymat solig'ini stavkasi nima?
4. Q.Q.S. bo'yicha imtiyozlar.
5. Q.Q.S. qanday hisoblab chiqariladi?

IX bob. AKSIZ SOLIG'INING MOHIYATI VA HISOBLASH TARTIBI

1-§. Aksiz solig'ining mohiyati va uning obyekti

Aksiz solig'i bilvosita soliq turi bo'lib, tovar yoki xizmat narxiga ustama ko'rinishda undiriladi va pirovardida iste'molchi tomonidan to'lanadi. Aksizlar davlatning soliqqa doir umumiy siyosati tarkibiy qismi hisoblanadi hamda budjet daromadini ko'paytirish, ba'zi tovarlar iste'mol qilinishi (tamaki, spirtli ichimliklar), ishlab chiqarish ayrim turlarining ko'paytirish tabiatni muhofaza qilishga salbiy ta'siri oqibatida yuzaga keladigan ijtimoiy xarajatlar o'rmini qoplashda, shuningdek, avtomobil yo'llari qurish va saqlash xarajatlarini, boshqa xarajatlarni, himoyalash manbayi sifatida, vatanimizdagi ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlashda va hokozalar uchun qo'llaniladi.

Aksiz hajmi qoida tariqasida, tovar qiymati bilan ham, uni ishlab chiqarish uchun qilingan mehnat sarfi bilan ham bog'liq emas, balki davlatning soliq siyosatiga qarab belgilanadi. Ba'zi mamlakatlarda iste'mol solig'i, ya'ni chakana savdodagi har bir xarid uchun soliq, xizmat ko'rsatish sohasida oborot solig'i, tomoshaxonalardan undiriladigan soliq va boshqalar tobora ko'proq rivojlanmoqda.

O'zbekiston Respublikasida aksiz solig'i O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan «Korxonalar, birlashmalar, tashkilotlardan undiriladigan soliqlar to'g'risida» gi Qonuniga muvofiq qabul qilingan, lekin respublikamizda birinchi marotaba 1992-yildan boshlab joriy etilgan.

«O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida» aksiz solig'ining yangi umumiy qoidalari, aksiz stavkalari va to'lash tartibini ko'rsatib o'tilgan.

Aksiz solig'i tovar qiymatining bilvosita soliq ko'rinishida budjetga to'lanadigan bir qismi bo'lib, u qo'shilgan qiymat solig'i solinadigan bazada hisobga olinadi. O'zlari ishlab chiqargan va aksiz solig'i solinadigan tovarlarni sotuvchi, mulkchilikning har qanday shaklidagi korxonalar, birlashmalar va tashkilotlar aksiz solig'i to'lovchilar hisoblanadi. Aksiz to'lanadigan tovarlarning eksportiga aksiz solig'i solinmaydi, O'zbekiston Respublikasiga tovarlar eksportiga nisbatan soliq solish rejimini qo'llaydigan davlatlarga tovarlar realizatsiya qilinadigan hollar bundan mustasno.

O'zbekiston Respublikasida aksiz to'lanadigan tovarlar ishlab chiqarayotgan yoki bunday tovarlarni import qilayotgan yuridik va jismoniy shaxslar budjetga aksiz solig'i to'laydilar.

O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan aksiz to'lanadigan tovarlar uchun ularning qo'shilgan qiymat solig'i hisobga olinmagan holdagi (aksiz solig'i summasini o'z ichiga olgan) qiymati yoki tovarning fizik hajmi soliq solish obyekti hisoblanadi.

Agar tovar ishlab chiqaruvchi aksiz to'lanadigan tovarni natural haq yoki sovg'a sifatida bersa, soliq to'lovchidan tovarni topshirish paytida tarkib topgan, lekin amal qilingan xarajatlardan kam bo'lmagan narxlar darajasidan kelib chiqib hisoblangan qiymat soliq solish obyekti hisoblanadi.

Ushbu qoidalar, tovarlar o'z xomashyosidan yoki berilgan xomashyodan ishlab chiqarilgandan qat'i nazar qo'llaniladi.

Berilgan xomashyodan ishlab chiqarilgan tovarlar bo'yicha aksiz solig'i va uni buyurtmachiga berish paytida ushbu qoidalarga muvofiq belgilangan narxda hisoblab chiqarilishi lozim.

Tadqiqot obyektidan kelib chiqib, asosiy egri soliqlardan biri bo'lgan aksiz solig'ining kelib chiqishi va rivojlanishi tarixi xususida to'xtalamiz. Dastlab egri soliqlar ayrim tovar turlari (tuz, tamaki, aroq mahsulotlari, gurgut, shakar va boshqa keng iste'mol mollari)ga aynan aksiz solig'i ko'rinishida namoyon bo'lgan. Baqt o'tishi bilan aksiz osti tovarlari ro'yxati kengayib borgan. O'z-o'zidan ma'lum bo'ladiki, soliqqa tortishning aksizli shakli keng xalq ommasi iste'molidagi ommaviy tovarlarni soliqqa tortish jarayonidagina samara berishi mumkin bo'lgan.

Qadimda aksizlarni boshqa nomlar bilan boj, to'lov, yig'im yoki sodda qilib soliq deb atashganlar. Aksizlarning o'sha davrda amal qilgan soliqqa tortish mexanizmi to'g'risida taxminiy ma'lumotlar mavjudligi uning ilk paydo bo'lgan davrini aniqlashga imkon bermaydi. Masalan, xalq tribunlari Tiberiy va Gay Graxov (er. av. 162–133 va 153–121-yy.) davrlarida Rim g'aznasiga qo'llarni ozod etishdan, shu bilan birga o'z shaxsiy iste'moli uchun zarur bulmagan tovarlarni dengiz orqali Rimga olib kelinishdan yig'implar tushib turgan.

Qadimgi Misrda XII–XIII chi sulolalar davrida (er. av. ikkinchi ming yillik) pivoga soliq solingan. Albatta, bu to'lovlar hozirgi talqindagi aksizlar bo'lmasligi mumkin, lekin ularni aksizlarning dastlabki namunalarini sifatida e'tiborga olish lozimdir.

Tarixiy manbalarga ko'ra, Angliyada Kromvel davrida respublikaning yigirma yil amal qilishi davomida aksizlarning ikki yuzga yaqin turi joriy etilgan. Bunda har xil turdagi obyektlar soliqqa tortilgan, masalan, poxol kukuni yoki yog' uchun quti idishlar shular jumlasidandir. XXI asrda Gollandiyada egri soliq turlari shunchalik ko'p ediki, tarixchi de-Bitta so'zlariga qaraganda, mehmonxonada tortiq qilingan baliq bo'lagiga 34 xil aksiz to'g'ri kelgan.

Demak, aksizlar, bojlarni hisobga olmaganda soliqqa tortishning eng qadimgi shaklidir.

«Aksiz» franso'zcha—accise, lotincha—accidere so'zlaridan olingan bo'ladi, tarjima qilinganda «kesib olish» ma'nosini anglatadi. O'zbekiston

Pespublikasi soliq qonunchiligida aksiz solig'iga quyidagicha izoh berilgan: «aksiz solig'i sof daromadning narxda va qo'shilgan qiymat solig'iga tortiladigan bazada hisobga olinadigan, egri soliq sifatida budjetga o'tkazilgan (undiriladigan) bir qismidan iboratdir. Bizning fikrimizcha, aksiz solig'i sof daromadning emas, balki yuklab jo'natilgan tovarlar qiymatining bir qismini egri soliq sifatida budjetga yo'naltirish shaklidir.

Egri soliq sifatida aksiz solig'ining qo'shilgan qiymat solig'idan farqlanuvchi xususiyatli jihatlari aytib o'tish maqsadga muvofiqdir, ya'ni:

– aksiz solig'ida cheklangan turdagi aksiz osti mahsulotlarini sotish oboroti soliqqa tortiladigan obyekt bo'ladi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, qo'shilgan qiymat solig'idagi soliqqa tortish obyekt bo'lgan ish va xizmatlar aksiz solig'iga tortilmaydi;

– agar qo'shilgan qiymat solig'i tovar ishlab chiqarish va ayirboshashning barcha bosqichlarida vujudga kelsa va undirilsa, aksizlar esa faqat ishlab chiqarish sohasidagina amal qiladi. Ushbu qoidadan O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kelinayotgan aksiz osti mahsulotlari va tovarlari istisnodir.

Madomiki, ushbu holatda aksiz solig'ini to'lovchilar bo'ladi, aksiz osti mahsulotlarini sotib oluvchi va qayta sotuvchi tashkilotlar hisoblanadi.

Aksiz solig'i o'z mohiyatiga ko'ra tovar bahosiga kiritiluvchi va oxirgi iste'molchi tomonidan to'lanadigan egri soliqdir. Uning ijtimoiy – iqtisodiy mohiyati faqat taqsimot darajasiga qarab ifodalanadi va takomillashtiriladi.

Aksiz solig'ining iqtisodiy mohiyati budjet tushumini ta'minlash orqali xalq xo'jaligi manfaatlarini qondirishga, ko'proq mablag'larni jalb ettirishi orqali namoyon bo'lsa, uning ijtimoiy mohiyati aholining, ya'ni asosiy iste'olchilarning to'lov qobiliyatlarini oshishida o'z ifodasini topadi. Bu esa aksiz solig'i obyektlari (aksiz osti tovarlari)ni qisqartirilishida, soliq stavkalari pasayishida, aholi to'lov qobiliyatini o'sishida namoyon bo'ladi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, subyektlar aksiz solig'i iste'molchilari sifatida o'zaga kelishi tabiiydir.

Ammo aksiz solig'i yengiliklari tovarlarni xarid qilish uchun olinadigan kredit resurslarini qisqartirilishiga, bu esa o'z vaqtida xarajatlarning pasayishiga olib keladi. Xarajatlarning pasayishi esa daromad (foyda)ni oshirish omillaridan biridir.

Aksiz solig'ini mohiyatini ochishda u bajaradigan vazifalarni bilish muhimdir. Shu jihatdan uning quyidagi vazifalarini alohida ta'kidlab o'tmoqchimiz:

birinchidan, mamlakat budjetining muhim daromad manbalaridan biri sanaladi. Soliq tizimi rivojlanish bosqichini boshdan kechirayotgan barcha davlatlar singari, mamlakatimizda ham aksiz orqali daromadlarni tez va oson yigish imkoniyatlari yuzaga keladi. Fransuz iqtisodchisi F.Demezoni ta'бири bilan aytganda «aksizning o'zi barcha boshqa soliq tushumlari va undan ham ko'proqni berishga qodirdir»

ikkinchidan, aksiz osti tovarlari iste'molini cheklash (asosan, ijtimoiy zararli tovarlar) orqali muayyan bozor doirasida talab va taklifni tartibga

solish. Iqtisodiy o'sish doirasini boshqarishda aksizosti tovarlar ro'yxatini belgilash orqali davlat yalpi talab va taklifni egiluvchanligi ta'minlaydi;

uchinchidan, davlatning milliy bozorni himoya qilish vazifasi aksiz solig'i orqali ta'minlanadiki, bunda yuqori soliq stavkalaridan foydalaniadi;

to'rtinchidan, aksiz solig'i monopol mavqedagi tovar ishlab chiqaruvchi yoki aniq mahsulot turini progressiv soliqqa tortish vazifasini o'taydi;

beshinchidan, aksiz solig'i aholini boy badavlat qatlamlari daromadlarini qayta soliqqa tortish usuli hisoblanadi. Chunki aksiz solig'i asosan nuuzli (qiymati yuqori) tovarlarga qo'llaniladiki, bunday tovarlarni asosiy iste'molchilari boy-badavlat shaxslar hisoblanadi.

Shunday qilib, aksiz solig'i ijtimoiy muhitni ham yaxshilash imkoyiyatarini moliyaviy natijalarning o'sishi orqali taminlab berishi mumkindir. Shu bois aksiz solig'ining takomillashtirilishi ijtimoiy-iqtisodiy muhitni yaxshilanishi bilan chambarchas bogliqdir.

2-§. Aksiz solig'ining stavkalari

Aksiz to'lanadigan tovarlar ro'yxati va aksiz solig'i stavkalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi va tasdiqlanadi. 1-yanvar 2007-yilgi aksiz tovarlarni ro'yxati va uning stavkalarini O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2006-yil 18-dekabrda gi «O'zbekiston Respublikasining 2007-yilgi makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat budjeti parametrlari to'g'risida» gi PQ-532 sonli qaroriga asosan quyidagicha belgilangan.

1. Ishlab chiqarish korxonalariga:

- benzin 28 %;
- dizel yoqilg'isi 25 %;
- avtokerasin 8 %;
- pivo 30 %;
- tabiiy gaz 25 %.

2. O'simlik « paxta» yog'i :

- Oziq-ovqat yog'I (salomas va «O'zbekiston» yog'ini ishlab chiqarishda foydalaniladigan yog'dan tashqari) 1 tonna uchun 495000 so'm;
- texnik moy (oziq-ovqat mahsulotlari tarkibiga kiruvchi yaroqsiz, kislota soni 0,3 MG. Kon-G-dan ortiq) 1 tonna uchun 392000 so'm.

3. Tamaki mahsulotlari yumshoq o'ramdagi filtrli sigaretlar 1 ming donasi uchun 4175 so'm.

- qattiq o'ramdagi filtrli sigaretalar 1 ming dona uchun 5206 so'm;
- filtsiz sigaretlar, popiroslar 1 ming dona uchun 1476 so'm.

4. Spirtga soliqning stavkasi 1-dan spirt uchun 1410 so'm.

3-§. Aksiz solig'ining to'lash tartibi

O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan, aksizga tortiladigan tovarlar uchun ularning qo'shilgan qiymat solig'i hisobga olinmagan hol-

dagi (aksiz solig'i summasini o'z ichiga olgan) qiymati yoki tovarning fizik hajmi soliq solish obyekti hisoblanadi. Agar tovar ishlab chiqaruvchi aksizga tortiladigan tovarni natural haq yoki sovg'a sifatida bersa, soliq to'lovchi tovarni topshirish paytida tarkib topgan taqdirda hisoblab chiqariladi.

Aksiz solig'i summasini quyidagi formula bo'yicha belgilanadi:

$(O \times A) / 100$ bunda:

O – o'z ichiga QQS - siz, aksiz solig'ini o'z ichiga olgan shartnomaviy (erkin) narxi;

A – aksiz solig'i stavkasi.

Daval xomashyosidan ishlab chiqaradigan mahsulotlarga aksiz solig'ini hisoblashda, aksiz solig'i solinadigan mahsulotni sotish oboroti ushbu tovarni ishlab chiqarishga doir ishlar qiymati va berilgan xom ashyo qiymatidan kelib chiqib aniqlanadi. Daval xomashyosini balansdan tashqari mahsulot ishlab chiqarayotgan korxonaga hisobga oladi.

Agar Qonunda boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, aksiz solig'i aksizga tortiladigan tovar sotilgan oyning o'n kuni tugaganidan so'ng uchinchi kundan qoldirmay budjetga o'tkazilishi kerak. Soliq to'lovchi soliq ro'yxatidan o'tgan joydagi tegishli soliq inspeksiyasiga har oyda, hisobot oyidan keyingi oyning 20-kundan qoldirmay aksiz solig'i bo'yicha hisob-kitobni taqdim etadi.

To'lovchilar sotishning haqiqiy hajmidan kelib chiqib va O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi hamda Davlat soliq qo'mitasining 1997-yil 19-noyabrdagi 36/97-96-son yo'riqnomasiga muvofiq hisoblab chiqqan aksiz solig'i summasi budjetga quyidagi muddatlarda to'lanadi:

– joriy oyning 13–kunigacha – joriy oyning birinchi un kuni uchun;

– joriy oyning 23–kunigacha – joriy oyning ikkinchi o'n kuni uchun;

– keyingi oyning – 3 – kunigacha – hisobot oyning qolgan kunlari uchun.

Tovarga ilova qilinuvchi hujjatlarda ko'rsatilgan mahsulotni yuklab junatish kuni sotish sanasi hisoblanadi.

O'n kunlik to'lovlar bo'yicha kelib tushgan aksiz solig'i summasi davlat soliq xizmati organlari tomonidan soliq to'lovchilarning shaxsiy hisob varaqlarida «Soliq hisoblab yozish» va «Soliq to'lash» kataklarida bir vaqtning o'zida aks ettirildi.

Aksiz to'lanadigan tovar O'zbekiston Respublikasi hududida aksiz solig'i to'langan xomashyodan ishlab chiqarilgan holda mazkur xomashyo bo'yicha to'langan aksiz solig'i summasini hisoblab yozish paytida hisobga olinishi kerak. Iste'mol idishiga quyish (qadoqlash) uchun aksizga tortiladigan tayyor mahsulot oladigan korxonalariga ham ana shunday tartib tadbiq etiladi.

Masalan, keyin qadoqlash uchun paxta moyi oladigan korxonada budjetga to'lanadigan aksiz solig'i iste'mol idishiga qadoqlangan paxta moyi va transport idishida olingan paxta moyi bo'yicha hisoblab chiqarilgan aksiz soliqlari summalari o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Hisobga olingan aksiz solig'i summasi ustidan nazoratni amalga oshirish uchun xomashyo (mahsulot) yetkazib beruvchilar tovarga ilova qilin-

gan hujjatlarda yuklab jo'natilgan mahsulot (xomashyo) bo'yicha budjetga to'lanadigan aksiz solig'i summasini alohida satrda ajratib ko'rsatilishi kerak. Agar harid qilinayotgan aksizga tortiladigan xomashyo (mahsulot) bo'yicha aksiz solig'i summasi tovarga ilova qilinadigan hujjatlarda ajratib ko'rsatilmasa, u hisob-kitob yo'li bilan hisoblab chiqarilmaydi va tayyor mahsulot bo'yicha hisobga qabul qilinmaydi.

Hisobga olingan aksiz solig'i summasi alohida tahliliy hisob varaqada hisobga olinadi va tegishli ulush bilan ishlab chiqarishga xomashyoni hisobdan chiqarish darajasiga qarab, 68-«Budjet bilan hisob-kitoblar» hisob varag'i debitiga hisobdan chiqariladi.

Aksizga tortiladigan import tovarlar uchun bojxona haqidagi qonun hujjatlariga muvofiq belgilangan boj qiymati soliq solish obyekti hisoblanadi.

Aksizga tortiladigan import tovarlar uchun aksiz solig'i bojxonada rasmiylashtirilganiga qadar yoki rasmiylashtirish paytida to'lanadi.

Aksiz solig'i bo'yicha budjet bilan hisob-kitoblar hisobi 68-«Budjet bilan hisob-kitoblar» hisob varag'ining «Aksiz solig'i bo'yicha hisob-kitoblar» ilova hisob-varag'ida yuritiladi.

Aksiz solig'ining budjetga to'lanadigan summasi 46-«Mahsulot sotilishi» hisob-varag'i debeti va 68-schyotning krediti bo'yicha aks ettiriladi. Aksiz solig'i summasini budjetga o'tkazish 68-schyotni debiti bo'yicha tegishli hisob varaqalar bilan korrespondensiyada aks ettiriladi.

Aksiz markalari olinganda 56-«Pul hujjatlari» schyotini debeti va 51-«Hisob-kitob» schyoti krediti bo'yicha buxgalteriya yozuvi yoziladi. Markazlashgan mahsulot yuklab jo'natilishiga qarab quyidagicha buxgalteriya yozuvi yoziladi: 68-«Budjet bilan hisob-kitoblar» schyoti debeti va 56-schyot krediti.

Aksiz solig'ini hisoblash tartibi quyidagi tartibda olib boriladi. Aksiz solig'ini hisoblashda biz quyidagi formuladan foydalanamiz.

Oq-(Sx100)100-A

bunda: 0 – QQS-siz, aksiz solig'ini o'z ichiga olgan shartnomaviy (erkin) narx;

S – korxonaning hisob-kitob narxi (normativ xarajatlar va foyda me'yori);

A – aksiz solig'i stavkasi.

Aksiz solig'i summasini quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$O \cdot A / 100$$

Aksiz markalari nominal qiymatini hisobga olishni aniqlash tartibi quyidagi jadval misolida aniqlandi.

Mahsulot nomi	Sotishning soliq solinadigan hajmi	Belgilangan stavka bo'yicha aksiz solig'i summasi	Soliq solinadigan hajim	Bitta aksiz markaning qiymati	Aksiz markalar uchun hisobga olish summasi 4/5	To'langan aksiz solig'i summasi 3/6
Aroq	700000	455000	455000	0,14	1400	453600

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Aksiz solig'i qanday soliqlar tarkibiga kiradi?
2. Aksiz solig'ining mohiyati nimadan iborat?
3. Aksiz solig'ining obyekt?
4. Aksiz solig'i stavkalari?
5. Aksiz solig'ining to'lash tartibi nimadan iborat?

**X bob. YER OSTI BOYLIKLARIDAN FOYDALANGANLIK
UCHUN VA SUV RESURLARDAN FOYDALANGANLIK UCHUN
SOLIQNING MOHIYATI VA UNI HISOBLASH TARTIBI**

**1-§. Yer osti boyliklaridan foydalanganligi uchun soliqning
mohiyati va ahamiyati**

Yer ostidan foydalanganlik uchun soliqni O'zbekiston Respublikasi hududida foydali qazilmalar qazib olishni, shuningdek, foydali qazilmalar qazib olish bilan bog'lik bo'lmagan yer osti inshootlari qurish va ulardan foydalanishni amalga oshiruvchi korxonalar, tashkilot, firmalar va fuqarolar to'laydilar.

Yer ostidan foydalanganlik uchun soliq solish obyektlari quyidagilardan iborat:

- foydali qazilmalar (shu jumladan, qo'shib chiqadigan qazilmalar va qimmatli komponentlar) qazib olish hajmi;
- texnogen hosilalarning (mineral xomashyo qazib olish va ularni qayta ishlash chiqindilarning) hajmi;
- foydali qazilmalar qazib olish bilan bog'lik bo'lmagan yer osti inshootlari hajmi;
- to'plangan rangli toshlar xomashyosi, paleontologiya qoldiqlari va boshqa geologik kolleksiya materiallari, namunalarini hisobga olingan qiymati.

Yer ostidan foydalanganlik uchun soliqdan quyidagilar ozod qilinadi:

- yer qazirini geologik jihatdan o'rganuvchi shaxslar;
- geologiya, mineralogiya va boshqa alohida qo'riqlanadigan tabiiy hududlarda ilmiy ishlar olib boruvchi shaxslar;
- xo'jalik va maishiy ehtiyojlari uchun o'zlariga berilgan yer uchastkalari doirasida belgilangan tartibda keng tarqalgan foydali qazilmalar, qazib olishni hamda yer ostidan foydalanuvchilar.

Soliq to'lovchilar yer ostidan foydalanganlik uchun soliq bo'yicha hisob-kitoblarini soliq organlariga quyidagi tartibda taqdim etadilar:

- foydali qazilmalar qazib olganlik va texnogen hosilalaridan foydalanganlik uchun-yilning har choragida, yil choragi bo'yicha moliyaviy hisobotlarni taqdim etish uchun belgilangan muddatdan kechiktirmay;
- mineral xomashyo qazib olish va uni qayta ishlash bilan bog'lik bo'lmagan holda yer qaziridan foydalanganlik uchun - bir yilda bir marotaba, yillik moliyaviy hisobotlarni taqdim etish uchun belgilangan muddatdan kechiktirmay.

Yer ostidan foydalanganlik uchun soliq:

– foydali qazilmalar qazib olganlik va texnogen xosilalardan foydalanlik uchun har oyda hisobot oydan keyingi oyning 20 - kuniga;
– qolgan hollarda-yilning har choragida, yil choraklari bo'yicha va yillik hisobotlarini topshirish muddatlarida to'lanadi.

2-§. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqning mohiyati, soliq to'lovchilar va uning obyekti

O'z faoliyatida bevosita suvdan foydalanuvchi yuridik shaxslar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lovchilaridir. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, suv manbalarining joylashgan joyidan qat'i nazar, suvdan foydalanuvchilar tomonidan o'zlarining davlat soliq xizmati organlarida ro'yxatdan o'tgan joylarida to'lanadi. Aholi punktlarini suv bilan ta'minlash uchun suvni yetkazib beruvchi korxonalar faqat o'z faoliyatida foydalanadigan suv uchun soliq to'lovchilar hisoblanadi.

Ishlab chiqarish va texnika ehtiyojlari uchun yer usti va yer osti manbalaridan foydalanilgan suv resurslarining hajmi suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq solish obyekti hisoblanadi.

Yer usti suv manbalariga: daryolar, ko'llar, suv omborlari, yer ustidagi boshqa suv havzalari va suv manbalari, kanallar va hovuzlar turlari kiradi.

Yer osti manbalariga: artezian quduqlari, vertikal va gorizontaal drenaj tarmog'i kiradi.

3-§. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkalari va soliq bo'yicha imtiyozlar

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Yordamchi xo'jaliklari bo'lgan korxonalar, shuningdek, ilmiy-tadqiqot tashkilotlari va o'quv yurtlarining suvdan qishloq xo'jaligi ekinlari va dovdaraxtlarni suq'orishda foydalanadigan o'quv tajriba xo'jaliklari soliqni qishloq xo'jaligi korxonalarini uchun belgilangan stavkalari asosida to'laydilar.

Quyidagilar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to'lashdan ozod qilinadi:

1. Tijorat bilan shugullanmaydigan yuridik shaxslar, tadbirkorlik faoliyati uchun suv resurslaridan foydalanuvchilar bundan mustasno;

2. Yer osti ma'danli suvlaridan davolash maqsadida foydalanuvchi sog'liqni saqlash muassasalari, ular ma'danli suvdan savdo tarmog'ida realizatsiya qilish uchun foydalangan hollar bundan mustasno.

3. Farmatsevtika faoliyati bilan shugullanuvchi va suvdan dori vositalari tayyorlash uchun foydalanuvchi yuridik shaxslar.

4. Atrof-muhitga zararli ta'sir ko'rsatishning oldini olish maqsadida yer osti suvlarini chiqazib olayotgan yuridik shaxslar – ana shu yer osti suvlari uchun, ishlab chiqarish va texnika ehtiyojlari uchun foydalanadigan suv hajmlari bundan mustasno.

5. Suv uchun byudjetga haq o'tkazgan yuridik shaxslardan suv olgan iste'molchilar;

6. Foydali qazilmalar qazib olish va shaxtadan suvlarni qochirish vaqtida yer osti suvlarni chiqazib olgan yuridik shaxslar—ana shu yer osti suvlari uchun, ishlab chiqarish va texnika ehtiyojlari uchun foydalaniladigan suv hajmlari bundan mustasno.

7. Gidroelektrostansiyalar-agregatlarni ishlatishda suvdan foydalanganlik uchun.

8. Birlamchi tarzda foydalanganlik uchun haqqi to'langan suvdan ikkilamchi tarzda foydalanuvchi yuridik shaxslar.

9. Asosiy faoliyat turi bo'yicha qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchi yuridik shaxslar—sho'rlangan yerlarni yuvish maqsadida suvdan foydalanganlik uchun bo'shatib olinayotgan mablag'lardan jamg'armalar va jamiyatning ustavda belgilangan vazifalarni bajarish uchun foydalanish sharti bilan.

4-§. Suv resurslardan foydalanganlik uchun soliq hisoblab chiqarish tartibi va to'lash muddati

Yuridik shaxslar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni olingan suv hajmi doirasida hisoblab chiqadilar. Bu soliq bo'yicha hisob-kitoblar yil choraklari bo'yicha va yillik moliyaviy hisobotlarni topshirish uchun belgilangan muddatlarda soliq organlariga taqdim etiladi.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to'lovchi hisoblanadigan xorijiy investitsiyali korxonalar ushbu soliq bo'yicha hisob-kitobni bir yilda bir marta, yillik moliyaviy hisobotlarni topshirish uchun belgilangan muddatlarda taqdim etadilar.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq amalda olingan suvning hajmidan kelib chiqib, har oyda, hisobot oyidan keyingi oyning 15-kuniga qadar to'lanadi.

Yilning choragi davomida suv resurslaridan foydalanganlik uchun to'laydigan solig'ining umumiy summasi eng kam ish haqining ellik barobaridan kam bo'lgan korxonalar soliqni yilning har choragida bir marta, yil choraklari bo'yicha moliyaviy hisobotlarni topshirish uchun belgilangan muddatlarda to'laydilar.

Qishloq xo'jaligi korxonalari suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni bir yilda bir marta joriy yilning 15-dekabrigacha to'laydilar. Yil yakunlari bo'yicha hamma soliq to'lovchilar yillik moliyaviy hisobotni topshirish uchun belgilangan muddatlarda davlat soliq xizmati organlariga suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni summasini hisob-kitobini taqdim etadilar.

Soliq to'liq to'lanmagani holda to'lanmay qolgan soliq summasi hisob-kitob taqdim qilinganidan so'ng besh kunlik muddatda budjetga o'tkaziladi.

Ortiqcha to'langan soliq summalari to'lovchining yozma arizasi olingan kundan boshlab soliqlar va yig'imlar bo'yicha qarz bo'lmagani holda

30 kun muddatda soliq idorasi tomonidan soliq to'lovchiga qaytariladi yoki navbatdagi to'lovlar hisobiga o'tkaziladi.

Yuridik shaxslarning suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq bo'yicha budjet hisob-kitoblarning buxgalterlik hisobi 68-«Budjet bilan hisob-kitoblar» hisobvarag'i, «Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq bo'yicha hisob-kitoblar» hisobvarag'ida amalga oshiriladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Suv resurslardan foydalanganlik uchun soliqning roli va ahamiyati nimadan iborat?
2. Soliqning obykti va uni stavkasi qanday?
3. Yer osti boyliklaridan foydalanganligi uchun soliqning mohiyati.
4. Yer osti boyliklaridan foydalanganligi uchun soliq stavkasi.

III QISM MAHALLIY SOLIQLAR VA YIQIMLAR

XI bob. YURIDIK SHAXSLARDAN OLINADIGAN MOL-MULK SOLIG'I

1-§. O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida mol-mulk solig'ini joriy etish sabablari

Mol-mulk solig'ining shakllanish jarayoni va tarixiy bosqichlari. Korxonalarining mol-mulkiga solinadigan soliq, asosan, joylardagi mahalliy budjetlarning daromad qismini shakllantiradi. Undirilgan ana shu soliq summasi teng ulushlarda mahalliy budjetlarga o'tkaziladi. Hozir mutaxassislar mol-mulk solig'i va shu kabi resurs to'lovlarini anchagina oshirish va foyda (daromad)ga soliq yukini kamaytirish maqsadga muvofiq deb ta'kidlashmoqda.

Mol-mulk solig'i soliqlar tizimida qanday maqsadlarda joriy etiladi, degan savol tug'ilishi tabiiy. Mamlakatimizda mazkur soliqni joriy etishdan quyidagi maqsadlar ko'zda tutilgan edi:

Birinchidan, korxonalar o'zlarining xo'jalik faoliyatini yuritishda ortiqcha va foydalanilmayotgan mol-mulkini sotishga qiziqishni uyg'otish.

Ikkinchidan, xujalik yurituvchi subyektlar balansidagi mol-mulkdan samarali foydalanishni rag'batlantirish.

Mol-mulk solig'i moliyaviy nuktayi nazardan rag'batlantiruvchilik va nazorat qilish mahalliy byudjetlarni to'ldirish nuktayi nazridan esa fiskal vazifalarini bajaradi.

Mol-mulk solig'i yuqorida bayon qilinganlaridan tashqari, mavjud ishlab chiqarishni ekstensiv kengaytirishni jilovlash vazifalarini hal qilishga ham samarali ta'sir qiladi. Turli sabablarga ko'ra, daromadlarning bir qismi har doim daromad solig'iga tortilishdan «qochib qoladi». Ammo moddiy boylikka aylangach, mol-mulk solig'iga tortilmasdan iloji yo'q. Sarmoyalarni soliqqa tortish ulardan faol foydalanishni rag'batlantiradi, ortiqcha zaxiralardan holi bo'lishga rag'bat bo'ladi, xizmat qiladi va o'z navbatida, ishlab chiqarish vositalari bozorining tashkil topishini jadallashtiradi. Bundan soliqning rag'batlantiruvchilik vazifasi kelib chiqib, u ishlab chiqarishda mol-mulkdan samarali foydalanish, asosiy fondlarning foydalanilmaydigan hajmini va ulardan samarali foydalanish imkonini beradi.

Hozirgi paytda mulk soliqlaridan keladigan daromad yetakchi salmoqqa ega bo'lmasa-da, bu soliqlar soliq tizimida o'ziga xos o'rin tutadi. Shuningdek, mol-mulk solig'i davlat budjetiga daromadni ta'minlash bilan

birga, daromad va mulk taqsimotidagi nomutanosiblikni bartaraf etishning muhim vositasi hisoblanadi. Mulk soliqlarining asl maqsadi davlat budjeti manfaatlariga va korxonalar manfaatlariga xizmat qilishdan iborat.

Korxonalar mol-mulkini soliqqa tortish mexnizmi bu-yuridik shaxslar mol-mulkiga soliq solish bilan bog'liq bo'lgan, soliqni tashkil qilishda bevosita ishtirok etuvchi elementlar majmui hisoblanadi. Bu majmua: soliq subyekti, soliq obykti, soliqqa tortish birligi, soliq stavkasi, soliqqa tortiladigan baza, soliq imtiyozlari, soliqni to'lash muddatlari va boshqa elementlardan iborat.

Hozirgi paytda yuridik shaxslarning mol-mulklarini soliqqa tortish mexanizmidan mavjud bo'lgan muammolar, avvalo, soliqqa tortish obykti-ni aniqlash tartibi va soliq stavkasi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, 2001-yil 1-yanvar holati bo'yicha asosiy vositalarni qayta baholashning amalga oshirilishi bu muammolarni yanada murakkablashtiradi. Shuningdek, huquqiy-me'yoriy hujjatlarda bayon qilingan qoidalar amaldagi holatlarga unchalik mos kelmayapti. Shu boisdan, birinchi muammo soliqqa tortiladigan obyekt tarixini aniqlash bilan bog'liq bo'ladi u soliq kodeksida ham 381-sonli «Yuridik shaxslarning mol-mulkidan olinadigan soliqni hisoblash va budjetga to'lash tartibi to'g'risida»gi yo'riqnomaga asosan, soliqqa tortiladigan obyekt deyilganda korxonalar balansida bo'lgan asosiy vositalar shu jumladan, lizing shartnomasiga ko'ra sotib olingan vositalar va nomoddiy aktivlarning o'rtacha yillik qoldiq qiymati, shuningdek, belgilangan muddatlarda tugallanmagan qurilish obyektining qiymati nazarda tutiladi. Soliqqa tortiladigan obyekt korxonalar mol-mulklarining qiymatdagi ifodasi bo'ladi, shu korxonaning balansida bo'lgan asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, lizing shartnomasi bo'yicha olingan mol-mulklarining majmuyini tashkil etuvchi balans qiymatidan iboratdir.

Agar ushbu huquqiy-me'yoriy hujjatlardagi qoidalarga e'tibor beradigan bo'lsak, ularda soliqqa tortishdagi kamchiliklarni kuzatish mumkin. Fikrimizcha, yuridik shaxslar mol-mulki soliqqa tortiladigan obyekt sifatida, asosiy vositalarning o'rtacha yillik balansi qiymatini hisoblash jarayonida asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatidan eskirish summasi chegirilganidan keyin qolgan qoldiq qiymati bo'yicha hisoblanishi lozim. Chunki korxonalar asosiy vositalari ekspluatatsiya jarayonida o'zining boshlang'ich sifatini yo'qotib ham jismoniy, ham ma'naviy tomondan eskiradi. Shu tufayli, ularning amaldagi haqiqiy qiymati eskirish darajasiga muvofiq uning miqdoriga nisbatan kamayadi. Rossiyalik iqtisodchi olimlar ko'pgina korxonalarda asosiy fondlarning eskirish darajasi 70-90 %ni tashkil etmoqda deb, ta'kidlamogdalar.

Darhaqiqat, amaliyotda korxonalar mol-mulkini boshlang'ich qiymat bo'yicha soliqqa tortish, avvalo, soliqqa tortishning adolatlilik tamoyiliga ziddir. Bu usulda soliqqa tortish, bir tomondan, fond sig'imi yuqori bo'lgan korxonalar uchun mulk solig'i bo'yicha soliq og'irligini oshirsa, ikkinchi tomondan, asosiy vositalarga ega bo'lmagan korxonalar uchun ijobiy bo'lib qolmoqda. Natijada, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish korxo-

nalari o'rtasida mulk solig'i bo'yicha soliqqa tortishning noteng hollari yuzaga kelmoqda. Xususan, soliqqa tortish maqsadida asosiy vositalarni o'rtacha yillik balans qiymatini boshlang'ich qiymati bo'yicha soliqqa tortish hozirgi paytda bozor iqtisodiyoti talablariga mos kelmasligi hamda xo'jalik yurituvchi subyektlar balansida mavjud asosiy vositalardan samarali foydalanishni amalga oshira olmayotganini alohida ta'kidlash mumkin.

Soliqni hisoblashda eskirish summasini soliqqa tortiladigan mol-mulk obyekti qiymatidan chegirish lozim. Chunki asosiy fondlarni yangilash va qayta rekonstruksiya qilishga safarbar qilinadigan mablag'lar soliqqa tortiladigan doiradan tashqarida bo'lishi lozim. Aks holda, korxonalarda asosiy fondlarning texnologik yangilanish sikli buzilishi va oqibatida asosiy fondlarning to'liq yemirilishiga olib kelishi mumkin.

Hozirgi paytda xalq xo'jaligi tarmoqlaridagi asosiy fondlarni yangilash kerak. Chunki xo'jalik yurituvchi subyektlarning xo'jalik faoliyatida yangi ilg'or texnologiyalardan foydalanish jahon andozalariga mos mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi. Shu munosabat bilan korxonalarda eskirish miqdorini soliqqa tortish doirasidan chiqarib, asosiy fondlarni yangilash yoki texnologik yangilanish siklini to'g'ri amalga oshirishni tashkil etish zarur. Fikrimizcha, soliqni asosiy vositalar dastlabki qiymatiga ko'ra hisoblash korxonalarini modernizatsiyalash va eskirgan uskunalarni almash-tirish uchun rag'bat bo'la olmaydi. Boshqacha aytganda, mol-mulk solig'ini asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatidan undirish tartibini saqlab, bozor munosabatlarini shakllantirib bo'lmaydi.

Albatta, amalda soliqqa tortish maqsadida asosiy vositalarning o'rtacha yillik balansni qiymati aniqlash uchun qoldiq qiymati bo'yicha soliqni hisoblash ma'lum darajada davlat budjetiga tushishi lozim bo'lgan soliq miqdorining kamayishiga olib keladi. Bunday holat budjet daromadlarini shakllantirishda budjet yo'qotishlariga olib kelishi mumkin. Fikrimizcha, ushbu budjet kamomadi masalasini yechish uchun respublikamiz soliq siyosatining konseptual yo'nalishlariga tayanishi kerak. Ayniqsa, bozor munosabatlarida iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida, soliqqa tortish maqsadida, korxonalar mulkchilik huquqi asosida bo'lgan uzoq muddatli aktivlar bilan birga ularning balansida mavjud bo'lgan qoldiqlar yoki mulk deb inkor etib bo'lmaydigan buxgalteriya hisobi balans aktivida aks ettirilgan ma'lum aylanma aktivlar koldiqlarini mol-mulk solig'i bo'yicha soliqqa tortiladigan baza tarkibiga qo'shimcha element qilib kiritish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur metodologik xulosa mamlakatimiz xo'jalik yurituvchi subyektlari mol-mulklaridan samarali foydalanish uchun ahamiyatli bo'lishi barobarida budjet daromadlarini shakllantirish uchun amaliy asoslarni yaratish va belgilashda ham muhimdir. Shunday qilib, soliqqa tortiladigan obyektning o'zgarishi natijasida mol-mulk solig'ini maqbullashtirish soliq to'lovlarini rejalashtirishning asosiy prinsipi bo'ladi, u soliqqa tortiladigan baza quyidagilar hisobiga oshib ketishiga yo'l qo'ymasligi kerak:

⇒ Korxonalar aylanma mablag'larini vaqtincha to'xtatib qo'yadigan ortiqcha moddiy zaxiralarini qisqartirish.

- ⇒ Tayyor mahsulotlarni oldi-sotdi jarayonlarini jadallashtirish.
- ⇒ Ishlab chiqarish texnologik sikllari vaqtini qisqartirish va tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini kamaytirish.
- ⇒ Ishlab chiqarish zaxiralarining maqbul miqdorini belgilash.

Korxonada mavjud tovar zaxiralarini soliqqa tortishning afzalligi to'g'risida fikr yuritar ekanmiz, tovar zaxiralari mol-mulk solig'i obyektiga kiritilganda qaysi bahoda hisobga olinishi kerak, degan savol tug'iladi. Tovarlarini soliqqa tortiladigan bazada hisobga olishda ular qiymatidan qo'shilgan qiymat solig'ini chegirish zarur. Boshqacha aytganda, korxonalarining soliqqa tortiladigan bazasidan tovarlar bo'yicha KKS bo'yicha chegirmalarni to'g'ri va asoslangan bo'lishi uchun birlamchi hisob hujjatlari va schyot-fakturalarda aks ettirilgan qo'shilgan qiymat solig'i summalaridan foydalanish mumkin.

Soliq solinadigan mol-mulkka ega bo'lgan yuridik shaxslar mol-mulk solig'i to'lovchilardir.

Soliq solish maqsadida yuridik shaxslar deganda, xo'jalik yuritishida yoki tezkor boshqaruvida mol-mulkka ega bo'lgan va o'z majburiyatlari bo'yicha mol-mulki bilan javob beradigan, shu jumladan, mustaqil hisob-kitobvarag'iga ega alohida bo'limlar tushuniladi.

Soliq solishning alohida tartibi o'rnatilgan ayrim toifadagi to'lovchilarga yuridik shaxslardan undiriladigan mol-mulk solig'i tatbiq etilmaydi.

Bunda, agar soliq solishning alohida tartibi o'rnatilgan yuridik shaxslar faoliyatning asosiy turi bilan bir qatorda boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullansalar, ular alohida hisob yuritishlari va qonun hujjatlariga muvofiq mol-mulk solig'ini to'lashlari zarur.

2-§. Yuridik shaxslardan mol-mulk solig'ini undirishda mol-mulkning yillik o'rtacha qoldiq qiymatini aniqlash tartibi

Yuridik shaxslar uchun soliq solish obyektiga bo'lib asosiy vositalarning (qonun hujjatlariga muvofiq mulk qilib olingan yerning qiymati bundan mustasno) va nomoddiy aktivlarning o'rtacha yillik qoldiq qiymati, shuningdek belgilangan muddatlarda tugallanmagan qurilish obyektining qiymati hisoblanadi. Soliq solish obyektiga bo'ladi, shuningdek, me'yordagi muddatlarida o'rnatilmagan uskunalarining qiymati hisoblanadi.

Agar u quyidagi shartlardan biriga javob bersa, amortizatsiyalanadigan asosiy vositalarning ijarasi lizing hisoblanadi:

a) ijara muddati asosiy vositalar xizmat muddatining sakson foizidan oshsa;

b) ijarachi asosiy vositalarni qat'iy narxda yoki ijara tugashi bo'yicha belgilanadigan narxda sotib olish huquqiga ega bo'ladi;

d) ijaraga olinadigan asosiy vositalarning qoldiq qiymati ijaraning tugashida ularning ijara boshlanishidagi qiymatining yigirma %dan kamni tashkil etsa;

e) to'lovlarning joriy summasi butun ijara davri uchun ijaraga olinadigan vositalar qiymatining to'qson f %dan oshsa.

Soliqni hisoblab chiqarish uchun mol-mulkning o'rtacha qoldiq qiymati	745 : 2 Q 735 Q 715 : 2	-	-	122,08
				12

d) hisobot yilining I choragi uchun:

Ichorak uchun soliqni hisoblab chiqarishga mol-mulkning o'rtacha qoldiq qiymati	1 yanvarga	+	1 fevralga	-	+	1 martga	+	1 aprelga
	2							2
						12		

3) 13 martdan mol-mulk solig'ini to'lovchi bo'lgan yuridik shaxs uchun:

I chorak uchun soliqni hisoblab chiqarishga mol-mulkning o'rtacha qoldiq qiymati	=	1 martga	+	1 aprelga
		2		2

		12		

Soliq solinadigan bazani aniqlash uchun, balans aktivida aks ettiriladigan eskirishni chegirgan holda, buxgalteriya hisobining quyidagi hisobvaraqlari bo'yicha summalar qabul qilinadi:

- asosiy vositalarni hisobga olish hisob varaqlari;
- uzoq muddatga ijaraga olinadigan asosiy vositalarni hisobga olish hisob varaqlari;
- nomoddiy aktivlarni hisobga olish hisob varaqlari;
- tugallanmagan qurilishni (belgilangan muddatlarda qurilishi tugallanmagan obyekt qismida) hisobga olish hisobvaraqlari;
- o'rnatishga mo'ljallangan uskunani (me'yor muddatlarida o'rnatilmagan uskuna qismida) hisobga olish hisob varaqlari.

4-§. Korxonalarda mol-mulkni qayta baholanishi va uning soliq obyektiga ta'siri

Mol-mulk solig'i stavkasi. Soliq stavkalari quyidagicha:

Yuridik shaxslarning mol-mulkiga 3 % stavkasi bo'yicha soliq solinadi.

Me'yordagi muddatlarda o'rnatilmagan uskuna uchun mol-mulk solig'i ikki baravar ko'paytirilgan stavka bo'yicha to'lanadi.

Eksport mahsuloti ishlab chiqaradigan va uni mustaqil ravishda yoki ixtisoslashgan tashqi savdo birlashmalari va firmalari orqali sotadigan, vazirliklar, idoralar, korporatsiyalar, konsernlar, uyushmalar va kompaniyalarning tarkibiy bo'linmalari hisoblangan korxonalar uchun quyidagi miqdorlarda sotishning umumiy hajmida o'zi ishlab chiqargan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning eksportdagi ulushiga bog'liq holda mol-mulk solig'ining tabaqalashtirilgan stavkalari belgilanadi:

Yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i STAVKALARI

t/r	To'lovchilar	Soliq solinadigan bazaga nisbatan % larda soliq stavkalari
1	Yuridik shaxslar	3,5
2	o'zi ishlab chiqargan tovarlar (ishlar, xizmatlar) eksportining erkin almashtiriladigan valutadagi hissasi quyidagi miqdorlarni tashkil etadigan eksportchi korxonalar uchun:	
	sotishning umumiy hajmida 15 %dan 30 %gacha bo'lganda	belgilangan stavka 30 %ga pasaytiriladi
	sotishning umumiy hajmida 30 %dan 50 %acha ortish bo'lganda	belgilangan stavka 50 %ga pasaytiriladi

Izoh: Me'yoriy muddatlarda o'rnatilmagan uskunalar (foydalanilmagan uskunalar) uchun mol-mulk solig'i ikki baravar stavka bo'yicha to'lanadi.

Ko'rsatilgan imtiyoz savdo-vositachi korxonalarga, shuningdek, erkin almashtiriladigan valutaga xomashyo tovarlari-paxta tolasi, ip gazlama, lint, neft, neft mahsulotlari, gaz kondensati, tabiiy gaz, elektr energiyasi, qimmatbaho, rangli va qora metallarni eksport qiladigan ishlab chiqarish korxonalariga tatbiq etilmaydi.

Soliq bo'yicha imtiyozlar.

Quyidagi yuridik shaxslarning mol-mulkiga soliq solinmaydi:

a) notijorat tashkilotlarning mol-mulkiga, tadbirkorlik faoliyati uchun foydalaniladigan mol-mulkdan tashqari;

soliq solish maqsadida notijorat tashkilotlar deganda quyidagilar tushuniladi:

faqat davlat byudjeti mablag'lari hisobiga moliyalanadigan, tasdiqlangan smetalar doirasida xarajatlarni qoplashga budjetdan dotatsiyalar oladigan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar;

xayriya birlashmalar, uyushmalar va jamg'armalar, xalqaro tashkilotlar, diniy birlashmalar va boshqa tashkilotlar:

1) ijtimoiy-xayriya yoki boshqa maqsadlar uchun barpo etilgan, tadbirkorlik faoliyati uchun daromad olishni ko'zlamasligi ta'sis hujjatlarida qayd etilganlari;

2) moliyaviy va boshqa mablag'larni mazkur tashkilotning xodimlari, muassislari yoki a'zolarining shaxsiy manfaatlari uchun taqsimlamaydigan va investitsiyalamaydiganlari (mehnat uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda taqdirlashlardan tashqari);

b) xalq ta'limi va madaniyat muassasalari ehtiyojlari uchun foydalaniladigan mol-mulkka;

d) uy-joy-kommunal xo'jaligi va boshqa umumfuqaroviy ahamiyatga molik shahar xo'jaligining mol-mulkiga;

e) nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroniy» jamg'armasi va «O'zbekiston chernobilchilari» uyushmasining mulkida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida ellik foizini nogironlar tashkil qilgan yuridik shaxslarning mol-mulkiga, savdo, vositachilik, ta'minot-sotish va tayyorlov faoliyati bilan shug'ullanadiganlari bundan mustasno;

f) yangi tashkil etilgan yuridik shaxslarning mol-mulkiga, ro'yxatdan o'tgan paytidan e'tiboran ikki yil mobaynida. Mazkur imtiyoz tugatilgan (qayta tashkil etilgan) korxonalar, ularning filiallari va tarkibiy bo'linmalarining ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlari negizida tashkil etilgan korxonalar, shuningdek, korxonalar huzurida tashkil etilgan yuridik shaxslarga nisbatan, basharti ular ana shu korxonalardan ijaraga olingan asbob-uskunalarda ishlayotgan bo'lib, qo'llanilmaydi;

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va mahalliy hokimiyat organlari (o'z hududida mol-mulk joylashgan soliq to'lovchilarga nisbatan) tomonidan qo'shimcha imtiyozlar berilishi mumkin.

Mol-mulk solig'i hisoblab chiqarilayotganida soliq solinadigan baza quyidagilarning qiymatiga kamaytiriladi:

a) soliq to'lovchining balansida bo'lgan uy-joy-kommunal va ijtimoiy-madaniy soha obyektlarining;

b) tabiatni muhofaza qilish, sanitariya-tozalash maqsadida va yong'inga qarshi xavfsizlik uchun foydalaniladigan obyektlarning;

Obyektlarni tabiatni muhofaza qilish maqsadlari uchun foydalanilayotganlar toifasiga kiritish tabiatni muhofaza qilish organlarining muayyan obyektlardan tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida foydalanilishi to'g'risidagi ma'lumotnomasiga muvofiq amalga oshiriladi.

Sanitariya-tozalash maqsadida foydalaniladigan obyektlar qatoriga tozalagich inshootlari kiradi.

Yong'indan saqlash obyektlariga o't o'chirish depolari, o't o'chirish uchun maxsus qurilgan suv havzalari, o't o'chirish jihozlari o'rnatilgan taxtalar kiradi.

g) mahsulot o'tkazgichlar, aloqa yo'llari (shu jumladan, avtomobil yo'llari), aloqa va energiya uzatish liniyalarining, shuningdek, ularni foydalanishga yaroqli holda saqlab turish maqsadida ko'rilgan inshootlarning.

Mahsulot o'tkazgichlarga quyidagilar kiradi:

neft, neft mahsulotlari, kondensat quvurlari va quvur transportining boshqa turlari, nasos, kompressor hamda taqsimlash stansiyalari bilan birga;

uy-joy-kommunal obyektlari bo'lmagan mintaqaviy gaz, bug kuvurlari, issiqlik trassalari, suv quvurlari, kanalizatsiya kollektorlari;

buxgalteriya hisobotida alohida obyektlar sifatida hisobga olinadigan alohida joylashgan sexlar, konlar va karerlarning ayrim uchastkalari orasidagi mahsulotlarni harakatlantirish uchun ishlatiladigan yer osti, yer usti va havoda joylashtirilgan har xil ko'rinishdagi kuvurlar va transportyorlar.

Aloqa liniyalariga havo aloqa liniyalari, ularga ilib qo'yilgan simlar va aloqa kabellari, ustunli radiofikatsiya aloqa liniyalari, ularni belgilaydigan signal va o'lchov ustunlari (qoziqlari), radiorele aloqa liniyalari, kabelli telefon kanalizatsiyasi, yer usti va yer ostidagi ularga xizmat qilinmaydigan kuchaytirish (regeneratsiya qilish) punktlari, taqsimlovchi shkaflar, qutilar, yerga ulangan sim konturlari va boshqa aloqa inshootlari kiradi.

Energiya uzatish liniyalariga havo va kabelli elektr uzatish liniyalari kiradi.

Soliq solish maqsadida ularni foydalanishga yaroqli holda saqlab turish maqsadida qurilgan inshootlarga ustunlar, tabiiy va sun'iy to'siqlardan o'tishlar va boshqa muhofaza inshootlari kiradi.

d) aloqa yo'ldoshlarining;

e) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga ko'ra to'xtatib qo'yilgan asosiy ishlab chiqarish fondlarining;

f) shahar yo'lovchilar transportining (taksidan, shu jumladan, yo'nalishli taksidan tashqari), shahar atrofidagi yo'nalishlarda yo'lovchilar tashiydigan umumiy foydalanishdagi avtomobil transportining (taksi, shu jumladan, yo'nalishli taksidan tashqari);

d) yo'l hujaligi korxonalarining yo'llarni ta'mirlash va saqlash ishlarida band bo'lgan transport vositalarining;

h) davlat dasturlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi qurolli kuchlari uchun kadrlar tayyorlashda foydalaniladigan transport vositalarining.

i) lizingga olingan mol-mulkning, lizing shartnomasining amal qilish muddatiga.

Soliq to'lovchining balansida bo'lgan tadbirkorlik faoliyatida foydalanilayotgan fuqaroni himoyasi va safarbarlik ahamiyatiga molik obyektlarning;

Chet el krediti hisobiga olingan uskunalarining, shu kreditni qoplash muddatiga, lekin besh yildan ortiq bo'lmagan muddatga.

Soliq to'lovchilarga O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi amalga kiritilishiga qadar qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari bilan taqdim etilgan soliq imtiyozlari ular taqdim etilgan muddat tugashiga qadar saqlanadi.

Soliq to'lash tartibi.

Yuridik shaxslar budgetga joriy to'lovlar summasini hisobot yili mol-mulkining o'rtacha yillik qoldiq qiymatidan va soliq stavkasidan kelib chiqib mustaqil ravishda belgilaydilar.

Budgetga joriy to'lovlarni to'lash har oyning 20-kunidan kechiktirmay, yillik soliq summasining 1/12 qismi miqdorida to'lanadi. Budgetga joriy

to'lovlarni hisoblab chiqarish va to'lash uchun soliq to'lovchilar mol-mulkning tegishli yilga o'rtacha yillik qoldiq qiymatidan va belgilangan soliq stavkasidan kelib chiqadilar va joriy yilning 10 (o'ninchi) yanvarigacha davlat soliq xizmati organlariga yuridik shaxslardan undiriladigan mol-mulk solig'ini hisoblash to'grisidagi Yo'riqnomaning 6-ilovasiga binoan shaklda ma'lumotnoma taqdim etadilar.

Birinchi chorak, yarim yillik, 9 oy va yil tugashi bilan to'lovchi hisobot davri uchun mol-mulkning haqiqatda o'rtacha qoldiq qiymatidan kelib chiqib yil boshidan o'sib boruvchi yakun bilan mol-mulk solig'i hisob-kitobini mustaqil ravishda amalga oshiradi va uni davlat soliq xizmati organlariga moliyaviy hisobotlarni taqdim etish uchun belgilangan muddatlarda taqdim etadi. Taqdim qilingan hisob-kitobdan kelib chiqib hisoblangan mol-mulk solig'ining summasi choraklik va yillik moliyaviy hisobotlarni topshirish uchun belgilangan muddatdan keyin besh kun ichida o'tkaziladi.

Mol-mulkning qoldiq qiymati va imtiyoz taqdim etish muddatini ko'rsatgan holda korxonalar mol-mulki o'rtacha qoldiq qiymatining hisob-kitobi va soliq undirilmaydigan mol-mulk ro'yxati mol-mulk soligining hisob-kitobiga majburiy ilovalar hisoblanadi.

Mahsulot eksportini amalga oshiradigan eksportchi korxonalar mol-mulk solig'i hisob-kitobini taqdim etayotganlarida mazkur yuriqnomaning 5-ilovasiga binoan eksport qilinadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ga doir ma'lumotnomani taqdim etadilar.

Eksportchi korxonalar eksport ulushi 15 dan 25 %gacha bo'lganda hisob-kitob shaklida 2-satrning 3-ustunida soliq stavkasini kasr chizig'i orqali ko'rsatadilar (2 %; 0,6 %).

Ortiqcha to'langan soliq summalari, agar soliqlar va yig'imlar bo'yicha qarz mavjud bo'lmasa, to'lovchining yozma arizasiga ko'ra bo'lg'usi to'lovlar hisobiga qayd etiladi yoki 30 kun ichida qaytariladi.

Budjet bilan hisob-kitoblarning buxgalteriya hisobi budjetga to'lovlar bo'yicha qarzni hisobga olish hisobvarag'i bo'yicha yuritiladi.

Hisoblab yozilgan soliq summasi quyidagicha aks ettiriladi:

davr xarajatlarini hisobga olish hisobvaragi debeti;

budjetga to'lovlar bo'yicha qarzlarni hisobga olish hisobvarag'i krediti.

Budjetga o'tkazilgan soliq summalari quyidagicha aks ettiriladi:

budjetga to'lovlar bo'yicha qarzlarni hisobga olish hisobvaragi debeti;

pul mablag'larini hisobga olish hisob varag'i krediti.

Belgilangan muddatlarda tugallanmagan qurilish obyektlari va me'yoriy muddatlarda o'rnatilmagan uskuna uchun mol-mulk solig'ini to'lash tartibi:

1. Belgilangan muddatlarda tugallanmagan qurilish obyekti uchun mol-mulk solig'ini to'lovchilar bo'ladi qurilishni amalga oshiruvchi yuridik shaxslar-buyurtmachilar hisoblanadi.

Soliq solish obyekti bo'ladigan belgilangan muddatlarda tugallanmagan qurilish obyektining qiymati (smetalar, smeta-moliya hisob-kitoblari va kapital qurilish titullari ro'yxatida ko'zda tutilgan bino va inshootlarni ko'-

rish, uskunalar, asboblar, asbob-uskunalarini va boshqa predmetlarni sotib olish xarajatlari (qurilish pudrat yoki xo'jalik usuli bilan qurilishidan qat'i nazar), ya'ni buyurtmachi tomonidan f-3 shaklida (bajarilgan ishlar va xarajatlar hajmi to'g'risida ma'lumotnoma) rasmiylashtirilgan statistika hisobiga obyekt bo'yicha kiritilgan va tugallanmagan qurilish hisobvarag'ida hisoblanadigan hamma ishlar va xarajatlar (belgilangan muddatlarda tugallanmagan qurilish obyektlari qismida) hajmi hisoblanadi.

Qurilishning belgilangan muddati deb qurilishni tashkil qilish loyihasi (KTKL) tarkibida 1.04.03–85-son KMK «Korxonalar, binolar va inshootlarni qurish muddati me'yorlari»ga muvofiq loyihalash tashkiloti tomonidan aniqlanadigan obyekt qurilishining me'yoriy muddati hisoblanadi.

Loyihalash tashkilotlari loyiha-smeta hujjatlarida tayyorlash muddatlarini ajratgan holda qurilish muddati me'yorini ko'rsatishlari shart. Loyiha-smeta hujjatlarida qurilish muddati me'yori ko'rsatilmagan taqdirda, buyurtmachi loyihalash tashkilotidan muayyan obyekt bo'yicha qurilish muddatining me'yori to'g'risida xulosa olishga majbur.

2. Me'yordagi muddatda o'rnatilmagan uskunalar uchun mol-mulk solig'ini to'lovchilar bo'ladi kapital mablag'lar hisobiga qayta jihozlana-digan obyektlarda montaj qilish talab qilinadigan va o'rnatishga belgilangan texnologik, energetik va ishlab chiqarish uskunalari bo'lgan (ustaxonalar, tajriba qurilmalari va laboratoriyalar uchun uskunalarni qo'shib) yuridik shaxslar hisoblanadi.

Me'yordagi muddatda o'rnatilmagan uskunalar uchun soliq solish obyekti bo'ladi o'rnatishga belgilangan uskunalar qiymati hisoblanadi, ular qatoriga montaj qilishni talab qiladigan, faqat qismlarini yig'ish va poydevorga yoki ustunlarga, polga, qavatlararo to'siqlarga va boshqa bino va inshootlarni ko'tarib turuvchi konstruksiyalarga o'rnatiladigan uskunalar hamda uskunalarni hisobga olish hisobvarag'ida hisoblanadigan shunday uskunalarning ehtiyot qismlar to'plami (me'yordagi muddatda o'rnatilmagan uskunalar qismida) hisoblanadi. Ushbu uskunalar tarkibiga o'rnatiladigan uskunalar qatorida montaj qilish uchun belgilangan nazorat-o'lchov apparaturasi yoki boshqa asboblar ham kiradi.

Korxonalar, binolar va inshootlar qurilishida tasdiqlangan qurilish muddati va tayyorlab qo'yilgan zaxiralar me'yoriga muvofiq har bir obyekt bo'yicha texnologik yoki boshqa uskunalarni yetkazib berish va montaj qilish jadvali belgilangan bo'lishi lozim.

Mamlakatimizda ishlab chiqarilgan va import qilingan uskunalarni yetkazib berish va montaj qilish jadvalida quyidagi muddatlarda topshirish hisobga olinadi:

– yirik texnologiya va energetika uskunalari – ularni nomma-nom ro'yxatlari bo'yicha montaj qilish va yetkazib berish jadvallarining rejadagi muddati o'tib ketgandan keyin;

– texnologiya uskunalari, texnologiya liniyalari, qurilmalar va boshqa umumzavod uskunalari – uskunalarni montajga topshirishining rejadagi muddati o'tgandan keyin, lekin olti oydan ortiq bo'lmagan muddatda;

– komplekt import uskunalari – ularni montajga topshirishning rejadagi muddati o'tib ketgandan keyin, lekin bir yildan ortiq bo'lmagan muddatga, agar texnik shart-sharoitlariga ko'ra uskunani qismlar bo'yicha montaj qilish mumkin bo'lmasa, ularni montajga topshirish muddati uskunalar butun komplektining kelib tushishi paytidan hisoblanadi;

– qismlarga ajratilgan import uskunalari, shuningdek, kabel mahsulotlari, simlar va trosalar – ularni montajga topshirishning rejadagi muddati o'tgandan keyin, lekin olti oydan ortiq bo'lmagan muddatda.

Uskunalarni montaj qilish va o'rnatish uchun me'yorlar va jadvallar bulmaganida soliq quyidagi muddatlarda to'lanadi:

– ishlab chiqarish maqsadlaridagi obyektlar bo'yicha mamlakatimizda ishlab chiqarilgan va import qilingan uskunalarining o'rnatilmaganligi uchun – sotib olinganiga bir yillik muddat to'lganidan keyingi oydan boshlab;

– noishlab chiqarish maqsadlaridagi obyektlar bo'yicha - sotib olinganiga olti oy tugagandan keyin;

– montajni talab qilmaydigan xo'jalik inventarlari va uskunalari bo'yicha – sotib olingan kundan boshlab.

Uskunalarni yetkazib berish va montaj qilishning yuqorida ko'rsatilgan muddatlarini buzganligi uchun korxonalar va tashkilotlar, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollardan tashqari, mol-mulk solig'ini ikki baravar ko'paytirilgan stavka bo'yicha to'laydilar.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Yuridik shaxslarning mol-mulk solig'ini to'lovchilarga kimlar kiradi?

2. Mol-mulkning o'rtacha yillik (choraklik, 6 oylik, 9 oylik) qoldiq qiymati qanday tartibda hisoblanadi?

3. Yuridik shaxslar mol-mulk solig'i stavkasini kim belgilaydi va bu soliqdan qanday imtiyozlar mavjud?

4. Mol-mulk solig'ini hisobini taqdim etish tartibi va soliqni to'lash muddatlari qanday?

XII bob. JISMONIY SHAXSLARDAN OLINADIGAN MOL-MULK SOLIG'I

1-§. Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ining iqtisodiy mohiyati

Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq – bu bevosita soliq bo'ladi, u o'zining ushbu sifati bilan moddiy boyliklarni olish va jamg'arish jarayonida undiriladi. Bu real soliqdir, («real» atamasi (inglizcha real – mulk) ayni ushbu soliq birinchi galda fuqaro egalik qilinadigan mol – mulk solinishi bilan bog'liq). Bu muntazam soliq hisoblanadi, ya'ni u yarim yilda bir marta muntazam ravishda undiriladi. Nihoyat bu hududiy soliq bo'ladi, u O'zbekiston Respublikasi hududida bo'lgan va unda ro'yxatga olingan ko'chmas mulk va transport vositalari (2002-yil 1-yanvardan transport vositalari dvigatel quvvatidan olinadigan soliq bekor qilingan) uchun to'lanadi. Mol-mulk solig'i mutanosib (proporsional) va shedulardir.

Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliqni huquqiy tartibga solishning asosiy manbalariga O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 29-dekabrda 478-sonli «Jismoniy shaxslarga mulk huquqida tegishli bo'lgan bino va inshootlarni baholash va qayta baholash to'g'risidagi nizomni tasdiqlash to'grisida»gi qarori (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 9-dekabrda 591-sonli «Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq stavkalarini tasdiqlash to'g'risida»gi qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan), O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi tomonidan «Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliqni hisoblab chiqish va budjetga to'lash tartibi to'g'risida» yo'riqnoma ishlab chiqildi. Ilgari ushbu soliqning undirib olinishi 1993-yil 28-dekabrda qabul qilingan «Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliqlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni bilan tartibga solinar edi.

Respublika fuqarosi, boshqa davlat fuqarosi yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxs, O'zbekiston rezidenti yoki norezidenti bo'lishidan qat'iy nazar soliq solinadigan mol-mulkka ega bo'lgan jismoniy shaxslar mol-mulk solig'i to'lovchilari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 90-moddasiga muvofiq soliqqa tortiladigan obyektga: 1) uy-joylar, 2) kvartiralar, 3) bogdorchilik va o'zumchilik shirkatlari a'zolarining chorbog' va bog' uylari 4) garajlar va boshqa imoratlar, bino va inshootlar kiradi hamda yuqoridagi mol-

mulkka ega bo'lgan jismoniy shaxslar mol-mulk solig'i to'lovchilardir. Bundan tashqari, 2002-yil 1-yanvargacha jismoniy shaxslarning mulki bo'lgan avtomobillar, motorli qayiqlar, vertolyotlar, samolyotlar va boshqa transport vositalari dvigatellarining quvvati soliq solish obyekti bo'lib hisoblangan. Lekin 2002-yil 1-yanvardan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 31-dekabrda «Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va 2002 yilgi O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetining parametrlari to'g'risida»gi 490-son qaroriga muvofiq Jismoniy shaxslarning transport vositalariga benzin, dizel yonilg'isi va gaz ishlatganlik uchun iste'moli solig'i joriy etildi.

Umuman olganda, «soliq solish obyekti» va «soliq solish predmeti» tushunchalarini farqlash zarur. Bu farq ayni jismoniy shaxslar mol-mulkiga solinadigan soliqqa nisbatan yanada yaqqol namoyon bo'ladi, u soliqning subyektini aniqlaydi va u bilan ma'lum huquqiy aloqada, jumladan, mulk huquqiy munosabatlarda bo'ladi. Shunga e'tiborni qaratamizki, 1998-yil 13-yanvardagi 392-sonli Yo'riqnoma (2-bandi)da O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksidan (89-moddada) farqli o'laroq, shunday belgilanadiki, soliq «o'z ixtiyorida mol-mulkka ega bo'lgan jismoniy shaxslar tomonidan to'lanadi». Mazkur yo'riqnomaning 5.3-bandi shuni belgilaydiki, soliq bo'yicha imtiyozlar faqat tovar mulk imtiyoz oluvchining o'z mulki bo'lgan hollardagina beriladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 29-dekabrda 478-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Jismoniy shaxslarga mulk huquqida tegishli bo'lgan bino va inshootlarni baholash va qayta baholash to'g'risida» nizomning 4-bandida shunday deyiladi: «Foydalanish uchun qabul qilingan va mahalliy texnik ro'yxatdan o'tkazish idorasida ro'yxatga olingan, jismoniy shaxslarga mulk huquqida tegishli bo'lgan uy-joylar, kvartiralar, bog'dorchilik va uzumchilik shirkatlari a'zolarining chorbog' va bog uylari, garajlar va boshqa imoratlar, binolar va inshootlar soliq solish uchun baholash obyekti hisoblanadi».

Soliq solish obyekti — bu subyektning soliq to'lash majburiyatini shart qilib qo'yuvchi yuridik dalillardir (mazkur holatda mulkchilik huquqida mol-mulkka egalik qilish bunday yuridik dalil hisoblanadi).

Soliq solish predmeti (atama mazmuniga ko'ra soliq solish obyektiga yaqin) — bu tegishli soliqning undirilishini asoslab beruvchi daliliy xususiyatdagi belgilardir. Masalan, uy, kvartira kabi mol-mulk uchun mulkchilik huquqi obyekti bo'ladi, uy yoki kvartiraning o'zi esa soliq solish predmeti hisoblanadi va h.k.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 29-dekabrda 478-sonli qaroriga muvofiq jismoniy shaxslarga mulk huquqida tegishli bo'lgan uy-joylar, kvartiralar (shu jumladan, xususiy lashtirilgan kvartiralar), garajlar, boshqa imoratlarni bahaolash va qayta baholash uchun yagona funksional ko'rsatkich-imorat, bino umumiy maydonning kvadratmetri belgilanadi. Bu esa soliq solish birligidir.

O'zbekiston Respublikasi soliq kodeksining 93-moddasi soliq bo'yicha imtiyozlarga ega bo'lgan shaxslar doirasini tartibga soladi. Uning tahlili

shuni ko'rsatmoqdaki, qonun chiqaruvchi har qanday mol-mulk solig'idan ozod etiladigan jismoniy shaxslarning qator toifalarini ajratadi, jismoniy shaxslarning boshqa guruhlariga esa, faqat imoratlar, binolar va inshootlar uchun soliq to'lash bo'yicha imtiyozlar berdi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mita-sining «Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliqni hisoblab chiqish va budjetga to'lash tartibi to'g'risida» yo'riqnomaga muvofiq jis-moniy shaxslarning mol-mulk solig'ini hisoblash soliq xizmati organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Mol-mulk solig'idan imtiyoz olish huquqiga ega bo'lgan kishilar soliq xizmati organlariga kerakli hujjatlarni taqdim etadilar.

Imoratlar, binolar va inshootlar bo'yicha mol-mulk solig'i har yili 1-yanvardagi holati yuzasidan kommunal xizmat ko'rsatish imoratlari bera-digan inventarizatsiya qiymatiga doir ma'lumotlar asosida, ma'lumotlar bo'lmagan taqdirda esa mazkur obyektlarning qiymati O'zbekiston Res-publikasi Prezidentining 2006-yil 18-dekabrda PQ-532 soni qarorining 14-ilovasiga asosan, ya'ni jismoniy shaxslar mol-mulkni baholash bo'yicha organlar belgilangan inventarizatsiya qiymati bo'lmasa soliq undirish uchun Toshkent shahari va viloyat markazlarida 2100 ming so'm boshqa shaharlar va qishloqlarda 920,0 ming so'm miqdordagi mol-mulkning shartli qiymati qabul qilinadi hamda shu asosida 2007-yil 1-yanvardan boshlab soliqqa tortiladi.

Imoratlar, binolar va inshootlar bir qancha mulkdorlarga tegishli umumiy hissali mulk egalari bo'lganda soliq har bir mulkdorning imo-ratlari, binolar va inshootlardagi hissasiga qarab hisoblanadi.

Yangi qurilgan yoki sotib olingan mulklar bo'yicha soliq kelgusi yil boshidan boshlab hisoblanadi.

Meros bo'yicha mol-mulkdan soliq merosxo'rlardan meros ochilgan paytdan boshlab undiriladi. Mol-mulk yo'q qilingan, butunlay vayron bo'lgan oydan e'tiboran to'xtatiladi.

Mol-mulkka mulk huquqi kalendar yil davomida bir mulkdordan boshqasiga o'tganda soliqni birinchi mulkdor o'sha yilning 1-yanvaridan bu mol-mulkka mulk huquqini o'qotgan oyning boshigacha to'laydi, ya'ni mulkdor esa mulk huquqini qo'lga kiritgan oydan e'tiboran to'laydi.

Kalendar yil davomida imtiyozga ega bo'lish huquqi paydo bo'lgan taqdirda mol-mulk solig'i ana shunday huquq vujudga kelgan oydan e'tiboran qayta hisoblab chiqiladi.

Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliqni to'lash usuli — *kadastrli usul* hisoblanadi. Soliqni bunday usul bilan to'lashning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, mol-mulkka uning tashki belgilari, mo'ljal-lanayotgan daromad asosida soliq solinishi bois, soliqni to'lash vaqti daro-madni olish vaqti bilan hech qanaqa bog'liq emas va shu munosabat bilan mol-mulk solig'ini to'lash uchun qat'iy muddat belgilanadi. Jumladan, mol-mulk solig'i teng ulushlarda ikki muddatda — 15-iyun va 15-dekabr-dan kechiktirmay to'lanadi (O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 95-moddasi).

Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq solish predmeti joylashgan joydagi soliq organi tomonidan hisoblab chiqiladi, bunda soliq organi tomonidan yozib beriladigan to'lov xabarnomasi to'lovchilarga har yili joriy yilning 1-mayidan kechiktirilmay topshiriladi (O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 95-moddasi 8-qismi). Shunday qilib, soliq to'lovchining roli go'yki passivdir.

Soliqlar bo'yicha to'lovlar faqatgina soliq solish predmeti joylashgan joydagi mahalliy budjetga o'tkaziladi.

Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq uning har yili 1-yanvar holatiga ko'ra ro'yxatga olish (inventarizatsiya) qiymatiga nisbatan % hisobida hisoblab chiqariladi. Agar imoratlar, binolar va inshootlarning ro'yxatga olish qiymati haqidagi ma'lumotlar bo'lmasa, u holda soliq ushbu mulkning davlat majburiy sugurtasi bo'yicha summalarini hisoblash uchun belgilangan qiymatidan, shuningdek, har yilning 1-yanvar holatiga ko'ra baholanishidan chiqqan holda hisoblab chiqiladi.

2002-yil 1-yanvardan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 31-dekabrda «Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va 2002-yilgi O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetining parametrlari to'g'risida»gi 490-son qaroriga muvofiq joriy etilgan jismoniy shaxslardan olinadigan transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va suyultirilgan gaz iste'moliga solig'ini hisoblab chiqarish va to'lash tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasining yo'riqnomasida belgilab berilgan.

Yuriqnomaga muvofiq ushbu soliq turi bo'yicha soliq summasi jismoniy shaxslarga sotiladigan benzin, dizel yoqilg'isi va suyultirilgan gaz uchun mablag' to'lanishi bilan bir vaqtda undiriladi va soliq summasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$NqV \cdot St,$$

Bu yerda:

N-hisoblab yozilgan soliq;

V-jismoniy shaxslarga sotilayotgan benzin, dizel yoqilg'isi va suyultirilgan gazning natural ifodadagi hajmi;

St-soliq stavkasi.

Soliq summasi chakana narxga qo'shimcha ravishda belgilanadi va jismoniy shaxs-xaridorga berilgan chekda alohida satr bilan ko'rsatiladi.

Hisoblab chiqarilgan va ushlangan soliq summasi hujalik yurituvchi subyektlar uchun tushum deb hisoblanmaydi hamda boshqa to'lanadigan soliqlar, yig'imlar va majburiy to'lovlar bo'yicha soliq obyekt bo'lmaydi.

Budjetga soliq to'lovchilar sotilgan benzin, dizel yoqilg'isi va suyultirilgan gaz hisobi hamda hisoblangan soliq summalarini hisobini alohida yuritadilar.

Budjet bilan hisob-kitoblar hisobi «Budjet bilan hisob-kitoblar» hisobvarag'i bo'yicha – «Jismoniy shaxslardan olinadigan transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va suyultirilgan gaz iste'moliga soliq» ilova hisobvarag'ida yuritiladi, soliqni o'tkazish «hisob-kitob varag'i» hisobvarag'i bo'yicha aks ettiriladi.

Soliq mahalliy budjetga O'zbekiston Respublikasi budjetlari daromad va xarajatlarining tegishli tasnifiga ko'ra bulim va paragrafga to'lanadi.

Soliq bank muassasalari orqali har o'n kunda, benzin, dizel yoqiligi va suyultirilgan gaz jismoniy shaxslarga sotilgan oy un kunligi tugaganidan so'ng uchinchi kundan kechiktirmay to'lanadi.

Joriy o'n kunlik to'lovlar hisobiga olingan soliq bo'yicha hisob-kitob avtomobilga yonilgi qo'yish shoxobchalari joylashgan erdagi davlat soliq xizmati organlariga har oyda, hisobot oyidan keyingi oying 15-kunidan kechiktirmay taqdim etiladi.

2-§. Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ini to'lovchilari, obyekti va soliq stavkalari

Jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'ini to'lovchilari bo'lib, soliq solinadigan mol-mulkga ega bo'lgan fuqarolar hisoblanadi.

Demak, bu yerda mol - mulk soliq obyekti hisoblanadi. Ammo jismoniy shaxslarning hamma mulki emas, faqat quyidagi mulklari mol-mulk solig'i obyekti hisoblanadi:

- a) uy-joylari;
- b) kvartiralar;
- d) chorbog' va bog' uylari;
- e) garajlar va boshqa imoratlar;
- f) binolar va inshootlar qiymati (inventar qiymati).

Qisqacha qilib aytsek, imoratlar va inshootlar qiymati mol-mulk solig'i obyekti hisoblanadi.

Jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'i stavkasini har yili kelgusi moliya yili uchun O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti parametrlarida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qaror bilan tasdiqlanadi.

Masalan: 2007-yil uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiining 2006-yil 18-dekabrda 532-sonli qarori bilan jismoniy shaxslar mol-mulk solig'ining quyidagi stavkasi belgilangan:

	o'lchov birligi	Soliq stavkasi
Turar joylar, kvartiralar, dala hovlilar, garajlar va boshqa imoratlar, binolar va inshootlar qiymatidan kelib chiqib: 1-yanvar 1998-yildan qayta baholangan % bo'ladi;		0,5

Jismoniy shaxslar mulki qiymati qayta hisoblanmagan bo'ladi, Toshkent shahri va viloyatlar markazlarida shartli ravishda 2100 ming. so'm; boshqa shaharlar va qishloq joylarida 220 ming. so'm qilib olinadi.

Masalan: fuqaroning uy joylari Toshkent shahrida joylashgan. 1998-yil 1-yanvardan qayta hisoblangan qiymati 1200 ming sum. Bu fuqaro 2003-yilda 6-ming sum mulk solig'i to'lashi kerak. Bordiyu, fuqaro mulkining

qiymati qayta baholanmagan bo'lsa, Toshkent shahrida 2100 ming so'm qilib olinadi va budjetga 10,5 ming so'm mol-mulk solig'i to'laydi.

3-§. Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'idan imtiyozlar

Quyidagi jismoniy shaxslarning mulkiga (imoratlar, binolar va inshootlar) soliq solinmaydi:

«O'zbekiston Qahramoni», Sovet Ittifoqi Qahramoni unvonlariga sazovor bo'lgan, uchala darajali Shuhrat ordeni bilan taqdirlanganlarning;

1941–1945 yillardagi urush qatnashchilari va partizanlari, ularga tenglashtirilgan shaxslar, ichki ishlar va davlat xavfsizligi organlari tarkibida xizmat qilgan shaxslarning, harakatdagi armiya tarkibiga kirgan harbiy qismlar, shtablar va muassasalarda shtatdagi lavozimlarni egallagan shaxslar. Leningrad shahri qamalida bo'lganlarning va konsentratsion lagerlarning sobiq yosh tutqunlari, xizmatini Afg'oniston Respublikasida va jangovor harakatlar olib borilgan boshqa mamlakatlarda vaqtincha bo'lgan qo'shinlarning cheklangan kontingenti tarkibida o'tagan harbiy xizmatchilar hamda o'quv va sinov yig'inlariga chaqirilgan harbiy xizmatga majburlarning;

Qahramon onalar, shuningdek, o'n nafar va undan ortiq farzandi bor ayollarning;

Chernobil AESdagi avariya oqibatlarini tugatishda ishtirok etganlik uchun imtiyozlar olayotgan fuqarolarning (shu jumladan, u yerga vaqtinchalik xizmatga yuborilganlarning);

Pensionerlarning, shuningdek, I va II guruh nogironlarining;

muddatli xizmat harbiy xizmatchilari va ularning oila a'zolarining xizmatni o'tash davrida;

harbiy xizmat majburiyatlarini bajarishda yarador, kontuziya bo'lganlik yoki shikastlanganlik oqibatida yoki frontda bo'lish tufayli orttirilgan kasallik oqibatida halok bo'lgan harbiy xizmatchilarning ota-onalari va boshqa turmush qurmagan rafiqalarining (erlarining).

O'zbekiston Respublikasi Mudofaa, Ichki ishlar, Favqulodda vaziyatlar vazirliklari, milliy xavfsizlik xizmati harbiy xizmatchilari jumlasidan bo'lgan nogironlarning ichki ishlar organlarining xizmat vazifasini ado etayotganda yarador, kontuziya bo'lgan yoki shikastlanganlik oqibatida nogiron bo'lib qolgan boshliqlar va oddiy xizmatchilar jumlasidan bo'lgan shaxslarning mulklari soliqdan ozod etiladi.

Ushbu moddada nazarda tutilgan imtiyozlar mol-mulk egasining tanloviga binoan, mol-mulkning faqat bir obyektiga taalluqli bo'ladi. Masalan, ikkita uy bo'lsa, bittasiga beriladi.

Mol-mulk solig'i to'lovchi jismoniy shaxslar – pensionerlar uchun foydalanayotgan 60 kv.metrga soliqdan imtiyoz beriladi. Undan ortig'i umumiy belgilangan tartibda soliqqa tortiladi.

Yil mabaynida soliq to'lovchilarda mol-mulk solig'i bo'yicha imtiyoz olish huquqi paydo bo'lgan, taqdirda ularga soliq to'lashdan imtiyoz huquqi paydo bo'lgan oydan boshlab beriladi.

Yil davomida mol-mulk solig'i bo'yicha imtiyoz yo'qotilgan holatda mulklarni soliqqa tortishdan imtiyoz huquqi yuqotilgan oydan keyingi oydan boshlab soliqqa tortiladi.

Imtiyozlar faqat mol-mulk imtiyoziga ega bo'lgan shaxsning mulki bo'lgandagina berilishi mumkin.

4-§. Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ini hisoblash va to'lash muddatlari

Jismoniy shaxslarning mol - mulkiga solinadigan soliq soliq organlari tomonidan hisoblab chiqiladi.

Mol-mulk solig'i bo'yicha imtiyoz olish huquqiga ega bo'lgan shaxslar zarur hujjatlarni soliq idoralariga taqdim etadilar.

Bir necha mulkdoming ulushbay asosidagi umumiy mulki bo'lgan imoratlar, binolar va inshootlar uchun mol-mulk solig'i har bir mulkdorning mulkdagi ulushiga munosib ravishda to'lanadi. Yangi imoratlar, binolar va inshootlar bo'yicha soliq ular barpo etilgan yoki olingan yildan keyingi yilning boshidan e'tiboran to'lanadi.

Meros bo'yicha o'tgan mol-mulkdan soliq merosxo'rlardan meros ochilgan paytdan boshlab undiriladi.

Mol-mulk yo'q qilingan, butunlay vayron bo'lgan hollarda mol -mulk solig'i undirish ular yo'q qilgan yoki butunlay vayron bo'lgan oydan e'tiboran to'xtatiladi.

Mol-mulkka mulk huquqi kalendar yil davomida bir mulkdan boshqasiga o'tganda soliqni birinchi mulkdor o'sha yilning 1-yanvaridan bu mol-mulkka mulk huquqini yo'qotgan oyning boshigacha to'laydi yangi mulkdor esa-mulk huquqini qo'lga kiritgan oydan e'tiboran to'laydi. Kalendar yil davomida imtiyozga ega bo'lish huquqi paydo bo'lgan taqdirda soliq ana shu huquq vujudga kelgan oydan boshlab qayta hisoblab chiqiladi.

Mol-mulk solig'ini to'lash haqidagi to'lov xabarnomalari to'lovchilarga soliq idoralari tomonidan har yili 1-maydan kechiktirmay topshiriladi. Soliq teng ulushlarda ikki muddatda 15 iyun va 15-dekabrda kechiktirmay to'lanadi. Soliq ortiqcha to'langan bo'lsa, agar uning soliqlar va yig'imlar bo'yicha qarzi bo'lmasa, bu summalar soliq to'lovchiga uning yozma arizasiga ko'ra 30 kun ichida qaytarib beriladi yoki kelgusi to'lovlar hisobiga o'tkaziladi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'i to'lovchilar kimlar?
2. Mulklarning qiymati qanday tartibda hisoblab chiqiladi va uning stavkalari qanday?

3. Jismoniy shaxslar mol-mulk solig'i stavkasini kim belgilaydi va bu soliقدan qanday imtiyozlar mavjud?

4. Mol-mulk solig'ini hisobini taqdim etish tartibi va soliqni to'lash muddatlari qanday?

XIII bob. YURIDIK SHAXSLARDAN UNDIRILADIGAN YER SOLIG'I

1-§. Yer solig'ini soliq tizimiga joriy etishning asosiy sabablari va uning iqtisodiy mohiyati

Soliqlarning iqtisodiy mohiyati davlat bilan huquqiy va jismoniy shaxslar o'rtasida vujudga keluvchi obyektiv majburiy to'lovlarga asoslangan moliyaviy munosabatlar orqali xarakterlanadi. Bu moliyaviy munosabatlar maxsus ijtimoiy harakterga ega bo'ladi, milliy daromadning bir qismi bo'lgan pul mablag'larini davlat ixtiyoriga safarbar qilishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda soliq tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: «Soliqlar davlat va jamiyatning pul mablag'lariga bo'lgan extiyojini qondirish maqsadida qonun tomonidan belgilab qo'yilgan holda va o'rnatilgan muddatda jismoniy va yuridik shaxslardan davlat ixtiyoriga majburiy ravishda undirib olinadigan to'lovlardir.

Soliqlarning mohiyati ularning bajaradigan funksiyalaridan kelib chiqadi.

Soliqlarning funksiyalari ularning mohiyatini amaliyotda harakat qilayotganligini ko'rsatadi. Shunday ekan, funksiya doimo yashab, soliq mohiyatini ko'rsatib turishi zarur. Bugun paydo bo'ladi, ertaga yo'q bo'ladi, ketadigan holatlar soliq funksiyasi bo'la olmaydi. Demak, funksiya kategoriyasi doimiy, qat'iy takrorlanib turadigan voqelikni ifodalaydi. Shunday uslubiy yondashishdan kelib chiqib soliqlar funksiyasini aniqlash kerak.

Soliqlarning funksiyalari masalasida katta bahslashuvlar mavjud, lekin yagona bir fikrga kelingan emas. Ko'pchilik iqtisodchilar soliqlarga fiskal, boshqaruvchi, rag'batlantiruvchi, nazorat funksiyalari xos deb ta'rif berishadi.

Soliqlarning birinchisi funksiyasi yordamida davlat byudjetining daromadi tashkil etilsa, ikkinchisini ham amalga oshira borib, davlat ishlab chiqarishga uning o'sishini rag'batlantirishi yoki vaqtinchalik sekinlashtirishi, sarmoya jamg'arish jarayonini kuchaytirishi yoki qisqartirishi kabi tadbirlarni amalga oshirishi mumkin.

Soliq amaliyotida soliqlarni undirishning uchta usuli mavjud:

1. Kadastrli.
2. Daromad manbaidan.
3. Daromad egasi daromadni olganidan so'ng (deklaratsiya bo'yicha).

Birinchi usul, bevosita real soliqlarni hisoblash uchun foydalaniladigan obyektlar (yer, imoratlar va shu kabilar)ning bahosi va o'rtacha daromadliligi to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lgan kadastr yoki reestrda foydalanilishini taqvozo etadi.

Oliy belgilariga ko'ra tasniflanadigan obyektning tavsifnomasi kadastrning qurilishiga asos bo'ladi. Masalan, yer kadastrini tuzishda turli tumanlardagi ayni bir xildagi yer uchastkalari sifati, joylashgan joyi, foydalanilishi va boshqa belgilariga ko'ra guruhlanadi. Har bir guruh uchun maydon birligining qator yillar uchun o'rtacha daromadliligi belgilanadi. Boshqa hamma yer uchastkalari maydon birligidan soliq stavkasi belgilangan u yoki boshqa toifaga tenglashtiriladi.

Soliq to'lashning kadastrli usulining o'ziga xos xususiyati sifatida shuni aytib ko'rsatish kerakki, soliqning to'lanish payti daromadning olinishi payti bilan aslo bog'liq bo'lmaydi, chunki bunday usulda mol-mulk uning taxmin qilinadigan daromadliligining tashqi belgilari asosida baholanadi.

Obyektning ana shunday belgilarga asoslanadigan o'rtacha daromadliligi uning haqiqiy daromadliligidan jiddiy farqlanishi mumkin, shuning uchun bunday usul ko'p jihatdan tarixiylik tusiga ega bo'lishi mumkinki, undan soliq apparati uncha rivojlanmagan holatda qo'llaniladi.

Ikkinchi usulda soliqni soliq subyektiga daromadni to'laydigan yuridik shaxs hisoblaydi va ushlab qoladi. Ishchining ish haqidani, xizmatchining maoshidan daromad solig'i shu tariqa undiriladi. Soliq korxonada xodimning daromadni olishigacha ushlab qolinadi, bu soliqni to'lashdan bo'yin tovlashni istisno qiladi, chunki buxgalteriya soliq solinadigan daromadni va soliq summasini aniq hisob-kitob qilib chiqadi.

Soliqning daromad manbayida to'lanishi shuni anglatadiki, soliq uni deklaratsiyalar bo'yicha to'lashdagi singari soliq idorasi tomonidan hisoblanib ushlab qolinmaydi, balki uni subyektlar jismoniy shaxs foydasiga to'lovni amalga oshiradigan to'lov manbalari (korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, boshqa ish beruvchilar) hisoblaydilar va ushlab qoladilar.

Uchinchi usul soliq to'lovchilarning soliq idoralari deklaratsiyalarni, ya'ni ularning oladigan daromadlari va o'zlariga tegishli bo'lgan soliq imtiyozlari haqidagi rasmiy bayonotni berishini nazarda tutadi. Soliq idoralari soliq deklaratsiyasi va amaldagi soliqqa tortish stavkalari asosida to'lanishi lozim bo'lgan soliq miqdorini nazorat qiladilar. Soliq deklaratsiyasi asosida, odatda, tadbirkorlik faoliyatidan, dehqon (fermer) xo'jaligini yuritishdan olinadigan daromadlar, shuningdek, intellektual faoliyat bilan shug'ullanadigan shaxslar (fan, adabiyot, san'at asarlarining mualliflari, kashfiyotlar, ixtirolar mualliflari, sanoat namunalari yaratuvchilari va hokazo) daromadlari soliqqa tortiladi.

O'zbekiston Respublikasida yer solig'i kadastrli usulda undiriladi. Bunda yerlarning unumdorligi (boniteti) hisobga olingan holdagi jadval shaklidagi er solig'ini stavkalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan har yili yangidan tasdiqlanadi.

Kadastrli usulda shaharlar va shahar qo'rqonlarida yer soligi stavkalarini ishlab chiqishga ular xududini shahar ayrim tumanlari yerlari hamda infratuzilmasini iqtisodiy baholash qiymati bo'yicha kompleks tarzda baholash asos qilib olingan.

Ma'lumki, shahar hududining qimmati markazdan chekka joylarga qarab nafaqat hududning infratuzilma bilan ta'minlashdagi tafovutlar, balki boshqa omillar ta'siri tufayli ham kamayib boradi. Shu sababli, yer solig'i stavkalarini tabaqalashtirish uchun shahar va q'orq'onlar hududi zonalarga bo'linadi, bunda yerlarni kompleks baholashning qiymati umum tomonidan qabul qilingan, zonaning shahar hosil qiluvchilik rolini, transport bilan ta'minlangani, muhitning jozibadorligi, ekologik holati, yer tebranishlarining bo'lish-bo'lmasligi, shahar ayrim tumanlarining funksional vazifalarini hisobga oladigan, yer uchastkalarining iste'mol qiymatiga ta'sir ko'rsatadigan koeffitsintlarni qo'llagan holda belgilanadi, yordamchi qishloq xo'jaligini yuritish va yakka tartibda uy-joy qurish uchun yer uchastkalariga ega bo'lgan jismoniy shaxslarga stavkalar miqdori, ijtimoiy omillarni e'tiborga olgan holda, yuridik shaxslar uchun mo'ljallanganidan taxminan o'n baravar kam qilib belgilangan.

Qishloq xo'jaligida yerdan ishlab chiqarishning asosiy vositasi sifatida foydalaniladi, shuning uchun qishloq xo'jalik ahamiyatidagi yerlar uchun soliq stavkalari yer sifatidan, ya'ni tuproq xosildorligi va yer unumdorligidan kelib chiqib belgilangan.

Yer solig'i stavkalari, jahon amaliyotida qabul qilinganidek yer qiymatidan kelib chiqib belgilangan. Respublikada yerning bozor qiymati shakllanmagani sababli, 1 gektar sug'oriladigan yerdan olinadigan dehqonchilik yalpi mahsulotining o'rtacha qiymatidan kelib chiqib, uni shartli baholash amalga oshirildi. Jahon amaliyotida yer solig'i stavkalari turli mamlakatlarda turlicha belgilanadi, lekin o'rtacha yer qiymatining salkam 5 % tashkil etadi. Respublika sharoiti uchun qishloq xo'jaligida shakllangan iqtisodiy holatni hisobga olib va uni rivojlantirishni rag'batlantirish maqsadida soliq stavkalari 3 % miqdorida qabul qilingan.

Soliq miqdorlarini yerlar sifati, tabiiy iqlim zonalari bo'yicha tabaqalashtirish maqsadida sug'oriladigan yerlar uchun soliq stavkalari ma'muriy tumanlar bo'yicha, ularni tuproq ball-bonitetlari bo'yicha 10 darajaga bo'lgan holda belgilangan. Tuproq boniteti dehqonchilikning hozirgi darajasida qiyoslama tabiiy hosildorlikning shartli ko'rsatkichi hisoblanadi. Bonitetni aniqlashda tuproqning genetik kelib chiqishi, sug'orishning qancha muddat davom etayotgani, ekin eqilishi, agro-iqlimiy resurslar bilan ta'minlangani, mexanik tarkibi, tuproqning oxsil bulish genezisi, tuproq qoplamining suv o'tkaza olishi, sho'rlanganlik darajasi, eroziyaga uchraganligi, toshloqligi, zichligi hamda tuproqning boshqa tabiiy xossalari hisobga olinadi. Tuproq boniteti 100 balli tizim bo'yicha aniqlanadi.

Lalmi yerlar va yaylovlar zonalar yoki vertikal mintaqalarga bo'lingan, bu yerda yog'inlar bilan turlicha ta'minlanganlik shakllanadiki, ularning unumdorligi shu holatlar bilan bog'liqdir.

Qishloq joylarda joylashgan yer uchastkalarining joylashgan joyi bo'yicha soliq miqdorlarini tabaqalashtirish maqsadida ma'muriy va sanoat markazlari atrofidagi stavkalariga 1,1 dan 1,3 ga qadar oshiruvchi koeffitsientlar belgilangan.

Yer solig'i va yagona yer solig'ini 2007-yil uchun kadastr shaklidagi yangi stavkalari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 18-dekabrda «O'zbekiston Respublikasining 2007-yildagi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va davlat budjetining parametrlari to'g'risida»gi PQ- 532-sonli qarorida bayon qilingan.

Yer solig'ining soliq tizimida va budjet daromadlari tarkibida tutgan o'rni

O'zbekiston bozor munosabatlariga o'ta boshlagach 1990-yilda «Yer to'g'risida»gi qonun qabul qilindi, unga binoan yerga egalik qilish va yerdan foydalanishning pullik bo'lishi belgilandi. O'zbekiston Respublikasi Mustaqillikni qo'lga kiritgach 1993-yil 6-mayda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan «Yer solig'i to'g'risida»gi maxsus qonun qabul qilindi, unda soliq solishning obyektlari va subyektlari imtizlar soliq to'lash tartibi va hokozolar ancha batafsil belgilab berildi. Qonun 1994-yil 1-yanvardan amalga kiritildi. Qonunda Yerlardan noqishloq xo'jalik maqsadlarida foydalanadigan yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'ining undirish tartiblari belgilab berildi. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligini ustuvor rivojlantirish zarurligini e'tiborga olib qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish bilan shug'ullanuvchi korxonalar va tashkilotlar uchun qonunni joriy etish 1995-yil 1-yanvargacha kechiktirildi. Shunday qilib yer solig'ining joriy etilishi bilan mamlakatda yer munosabatlarini tartibga solishning chinakam iqtisodiy vositalari paydo bo'ldi.

1997-yil 24-aprelda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan Uzbekiston Respublikasi Soliq kodeksi qabul qilinishi va 1998-yil 1-yanvardan kuchga kiritilishi bilan yer solig'ining huquqiy asoslari yaratildi.

Hozirgi bozor munosabatlariga o'tish sharoitida davlat qishloq xo'jaligi korxonalarini soliqqa tortar ekan, bundan fiskal manfaatdorlikni emas, balki soliqlar orqali qishloq xo'jaligini boshqarish, ishlab chiqarishni rivojlantirishni, shuningdek, ularni ijtimoiy himoya qilishni ko'zlaydi. Buni qishloq xo'jaligini soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlaridan ham ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti H.A.Karimovning 1998-yil 10-oktyabrda «Qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilar uchun yagona yer solig'ini joriy etish tug'risida»gi Farmoniga muvofiq 1999-yil 1-yanvardan boshlab qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solig'i joriy qilindi.

Yer uchastkasiga egalik qilish huquqi bor yuridik shaxs yer solig'ini to'lovchi bo'lib hisoblanadi. Soliq qonunlariga asosan, yer solig'ini hisoblash va budjetga o'tkazib berish majburiyati yuridik shaxsga yuklatiladi.

2-§. Yuridik shaxslar yer solig'ini to'lovchilari va soliq obykti. Yer solig'i stavkalari va uning hududiy tabaqalashtirish asoslari

Yer solig'ini to'lovchilar bo'lib o'zining mulkida, egaligida va foydalanishida yer uchastkalari bo'lgan yuridik shaxslar hisoblanadi.

Soliqqa tortish maqsadlarida yuridik shaxslar deganda mulkchiligida, xo'jalik yuritishda yoki operativ tarzdagi boshqaruvida mol-mulkka ega bo'lgan va o'z majburiyatlari bo'yicha ana shu mol-mulk bilan javob beruvchi, shuningdek, mustaqil balansga va hisob-kitob raqamiga ega bo'lgan har xil turdagi korxonalar va tashkilotlar shu jumladan, ularning alohida bo'linmalari tushuniladi.

Yagona soliq to'lashga o'tgan kichik korxonalar, savdo tashkilotlari yer solig'i to'lamaydilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 10-oktabrdagi «Qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilar uchun yagona yer solig'ini joriy etish to'grisida»gi Farmoniga muvofiq qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilari 1-yanvar 1999-yildan boshlab budjetga to'lanadigan barcha soliq va to'lovlar o'rniga yagona yer solig'ini to'laydilar.

Yagona yer solig'i to'lovchilari bulmish qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishlari uchun boj to'lovi, litsenziya yig'implari, bulardan tashqari jamq'armalarga ajratmalar, shuningdek, alkogolli mahsulotlarga aksiz solig'ini to'lashning amaldagi tartibi saqlab qolinadi.

Ushbu tartib quyidagilarga tegishli bo'lmaydi:

- o'rmonchilik, baliqchilik, ovchilik xo'jaliklariga;
- ilmiy tadqiqot tashkilotlari va ilmiy muassasalarning tajriba, eksperimental va o'quv-tajriba xo'jaliklariga;
- mustaqil yuridik shaxslar hisoblanmagan yordamchi qishloq xo'jaliklariga;
- dehqon xo'jaliklariga, ular uchun O'zbekiston Respublikasining "Dehqon xo'jaligi to'grisida"gi qonuni bilan nazarda tutilgan soliq solish shartlari saqlanib qolinadi.

Yagona yer solig'ini to'lovchilar quyidagilar hisoblanadi:

1) qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari), fermer xo'jaliklari, agrofimlar, shuningdek, boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar, bu yuridik shaxslar qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan birga boshqa xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanishdan qat'i nazar, yagona yer solig'ini to'lovchilar hisoblanadilar;

2) qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchi kichik korxonalar o'z ixtiyoriga ko'ra budjetga kichik korxonalar uchun belgilangan yagona soliqni yoki qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun belgilangan yagona yer solig'ini to'laydilar.

Yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'ining to'lovchilari mulkchilik shaklidan qat'i nazar, iqtisodiyotning tarmoq va sohalari bo'yicha quyidagi guruhlarga bo'linadi:

sanoat korxonalarini;

qurilish tashkilotlari;
qishloq xo'jaligi korxonalari;
ta'minot sotish, vositachilik tashkilotlari;
transport;
banklar;
sug'urta tashkilotlari;
savdo korxonalari;
umumiy ovqatlanish korxonalari;
maishiy va kommunal xizmat korxonalari;
madaniy-ma'rifiy, tomosha-ko'ngilochar muassasalar;
meditsina muassasalari birjalar;
aksionerlik jamiyatlari va sherikchiliklari;
mas'uliyati cheklangan jamiyatlar;
jamoat tashkilotlari;
xorijiy firmalar, yuridik shaxs va jismoniy shaxslar ishtirokidagi qo'shma korxonalar;
kichik korxonalar;
kooperativlar;
xo'jalik yuritishning boshqa shaklidagi korxonalar.

Yerni ijaraga olgan yuridik shaxslar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining, mahalliy hokimiyat idoralarining qarori bilan ijaraga olingan yerlar uchun yer solig'i o'rniga budjetga ijara haqi to'laydilar.

Yuridik shaxslarga ajratib berilgan yerlar uchun yer solig'i erdan foydalanish va foydalanilmaganidan qa'tiy nazar soliq to'laydilar.

Soliq kodeksini 97-moddasiga, asosan, yuridik shaxslar uchun quyidagi yer uchastkalari soliq solinadigan obyekt hisoblanadi:

1) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mulk qilib olingan yer uchastkalari;

2) qishloq yoki o'rmon xo'jaligini yuritish uchun egalik qilishga berilgan yer uchastkalari;

3) korxonalar, binolar va inshootlar qurish uchun yoki qishloq xo'jaligiga taalluqli bo'lmagan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun berilgan yer uchastkalari;

4) korxonalar, binolar eki inshootlarga bo'lgan mulk huquqi utishi bilan birga egalik qilish va foydalanish huquqli ham utgan yer uchastkalari.

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun egalik qilishga, foydalanishga yoki ijaraga berilgan yer maydoni yagona yer solig'iga tortish obyekti hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi erlarining maydoni va ularning sifati va joylashgan joyi bo'yicha yer balansi, tuproq xaritalari, tekshiruv materiallari boshqa yer kodastr hujjatlari bo'yicha qabul qilinadi.

Ixtisoslashgan loyihalash yoki ilmiy tadqiqotchilik institutlari tomonidan tuproq haritalariga tuzatish kiritish va erlar sifatini (ball-bonitetlarini) o'zgartirishga doir ishlar olib borilganida bunday ma'lumotlar tegishli ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va vilo-

yatlar hokimliklari tomonidan yer solig'ini hisoblash uchun ushbu ma'lumotlarni qo'llanish muddatini ko'rsatgan holda tasdiqlanishi lozim.

Yer solig'i stavkalari har yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Qoraqalpoq'iston Respublikasi va viloyatlar bo'yicha qishloq xo'jalik yerlariga yagona yer solig'ining muvaqqat bazaviy stavkalari, ma'muriy tumanlar va shaharlar bo'yicha sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlari uchun yagona yer solig'ining bazaviy stavkalari, shuningdek, yagona yer solig'i muvakkat bazaviy stavkalarining tuzatish koeffitsiyentlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

Yerlardan noqishloq xo'jalik maqsadlarida foydalanadigan yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'i stavkalari quyidagicha guruhlangan:

1) yagona yer solig'ini to'lashga o'tmagan korxonalar, tashkilot va muassasalardan olinadigan yer solig'i stavkalari;

2) lalmikor ekinzorlar, bo'z yerlar va kup yillik kuchatzorlar uchun olinadigan yer solig'i stavkalari;

3) sug'orilmaydigan pichanzorlar va yaylovlardan olinadigan yer solig'i stavkalari;

4) o'rmon va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida foydalanilmaydigan boshqa yerlardan olinadigan yer solig'i stavkalari.

5) shahar va posyolkalardagi yer uchastkalaridan olinadigan yer solig'i stavkalari;

6) qishloq joylarda joylashgan yer uchastkalaridan foydalanganlik uchun korxonalar, tashkilot va muassasalardan olinadigan yer solig'i stavkalari.

Qishloq xo'jaligi yerlarining sifati yer uchastkasi mulkdori, yer egasi yoki yerdan foydalanuvchining aybi bilan yomonlashgan (boniteti pasayib ketgan) taqdirda, yer solig'i erning sifati yomonlashuviga qadar belgilangan stavkalar bo'yicha undiriladi.

Shaharlar va shahar posyolkalarining ma'muriy chegaralarida joylashgan qishloq xo'jalik ahamiyatiga molik yerlar uchun yer solig'i qishloq xo'jalik yerlariga belgilangan stavkalarining ikki baravari miqdorida undiriladi.

Berilgan yerlardan ikki yil davomida foydalanmagan jismoniy shaxslardan yer solig'i uch baravar miqdorda undiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining, mahalliy davlat hokimiyati organlarining, fuqarolar o'zini-o'zi boshqarish organlarining qaroriga muvofiq yer uchastkalarini ijaraga olgan yuridik va jismoniy shaxslar yer solig'i o'miga budjetga ijara haqi to'laydilar.

Ijara haqi taraflarning kelishuviga binoan belgilanadi, lekin bu haq qonun hujjatlarida belgilangan yer solig'ining bir stavkasidan kam va uch stavkasidan ko'p bo'lmasligi, yerlardan qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanilgan taqdirda esa-bir stavkasi miqdorida bo'lishi lozim.

Yerni ijaraga olganlar hisobi, ijara to'lovi hisobini taqdim qilish, ijara to'lovini hisoblash va to'lash yer solig'i bo'yicha belgilangan tartib bilan amalga oshiriladi.

3-§. Yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'i bo'yicha soliq imtiyozlari va uning guruhlaniishi. Yer solig'ini hisoblash va budjetga to'lash tartibi

Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishda davlat soliq imtiyozlaridan ham unumli foydalanadi.

Soliq imtiyozlari soliq mexanizmining tarkibiy qismlaridan biri bo'ladi, soliq tizimida muhim o'rin tutadi. Soliq imtiyozlari vositasida soliqlarning raq'batlantirish va tartibga solish funksiyalari bajariladi.

Soliq imtiyozlari soliq obyektining soliq to'lashdan ozod qilingan qismidir.

Davlat iqtisodiyotni biron-bir tarmog'ini rivojlantirishga rag'batlantirish uchun imtiyozlar tizimidan keng foydalanadi. Tarmoqni yoki biron faoliyat turini rivojlantirishda dastlab keng miqyosda imtiyozlar beriladi, keyinchalik rivojlanish izga tushgandan so'ng soliq imtiyozlarini qaytarib olish boshlanadi.

Davlat iqtisodiyotni biron-bir tarmog'ini rivojlantirishga rag'batlantirish uchun imtiyozlar tizimidan keng foydalanadi. Tarmoqni yoki biron faoliyat turini rivojlantirishda dastlab keng miqyosda imtiyozlar beriladi, keyinchalik rivojlanish izga tushgandan so'ng soliq imtiyozlarini qaytarib olish boshlanadi.

Respublikamiz soliq tizimida ham soliq imtiyozlaridan keng foydalanadi. Hozirgi paytda soliq bo'yicha imtiyozlardan asosan chet el investitsiyasini jalb etishda, kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishda, korxonalar va tashkilotlarni investitsion faoliyatini rag'batlantirishda va boshqa maqsadlarda keng foydalanilmoqda. Soliq imtiyozlar juda keng qamrovli bo'ladi, ularni 4 ta yo'nalishga ajratish mumkin:

1-yo'nalish: soliqqa tortish obyekti bilan bog'liq imtiyozlar;

2-yo'nalish: soliqni to'lashdan to'liq ozod etish bilan bog'liq imtiyozlar;

3-yo'nalish: soliqni to'lashdan vaqtinchalik ozod qilish bilan bog'liq imtiyozlar;

4-yo'nalish: yangi korxonalarni qayd etish bilan bog'liq va shunga o'xshash imtiyozlar.

Yer solig'idan **imtiyozlar** ikki xil bo'ladi:

1. Yer uchastkalari soliqdan ozod etiladi.

2. Yuridik shaxslar soliqdan ozod etiladi.

Soliq kodeksining 101-moddasida asosan, soliq solinmaydigan yer uchastkalariga quyidagi yerlar kiradi:

1) shaharlar, shahar posyolkalari va qishloq aholi punktlarining umumiy foydalanishdagi yerlari (maydonlar, ko'chalar, tor ko'chalar, yo'llar, sohil bo'ylari, ariq tarmoqlari, qabristonlar va boshqalar);

2) jamoa bog'dorchiligi, uzumchiligi va polizchiligining, jamoa garajlarining umumiy foydalanishdagi yerlari;

3) tabiatni muhofaza qilish ahamiyatiga molik yerlar (davlat qo'riqxonalari, milliy va dendrologiya bog'lari, botanika bog'lari, zakazniklar, ov

qilishga mo'ljallanganlari bundan mustasno, tabiat yodgorliklari), ixota daraxtzorlari egallagan yerlar;

4) tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar (tarixiy-madaniy qo'riqxonalar, xotira bog'lari, sag'analar, arxeologiya yodgorliklari, tarix va madaniyat yodgorliklari egallagan yerlar);

5) suv fondi yerlari (daryolar, ko'llar, suv omborlari, kanallar, dengizlar, muzliklar, botqoqliklar, gidrotexnika va boshqa suv xo'jaligi inshootlari egallagan yerlar, shuningdek, suv havzalari soxilidagi suv xo'jaligi ehtiyojlari uchun korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga belgilangan tartibda berilgan yerlar);

6) elektr uzatish liniyalari, podstantsiyalar, umumdavlat aloqa liniyalari va ularning inshootlari egallagan yerlar;

7) umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llari, temir yo'llarning umumiy tarmog'i, umumiy foydalanishdagi shahar elektr transporti (shu jumladan, metropoliten) va ularning inshootlari egallagan yerlar;

8) sport inshootlari, stadionlar, sport maydonchalari, suzish havzalari, sportning texnik turlari obyektlari va boshqa jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish komplekslari, onalar va bolalarning dam olish va sog'lomlashtirish joylari, sanatoriy-kurort muassasalari va dam olish uylari, o'quv-mashq bazalari egallagan yerlar;

9) magistral suv quvurlari, neft va gaz quvurlari, magistral kanalizatsiya kollektorlari va ularning inshootlari, suv olish va tozalash inshootlari, shuningdek, suv ta'minoti va kanalizatsiyaga tegishli boshqa obyektlar egallagan yerlar;

10) samolyotlarning uchish-qo'nish maydonlari, shu jumladan, ularni yerda boshqarish yo'lkalari va to'xtash joylari, fuqaro aviatsiyasi aeroportlarining radionavigatsiya va elektr-yoritish uskunalari joylashgan yerlar;

11) ishlab chiqarish obyektlari kurilishi uchun ajratilgan (yoki obyektlari egallagan) va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan qurilish ishlari to'xtatib qo'yilgan yerlar;

12) gidrometeorologiya va gidrogeologiya stansiyalari hamda postlari egallagan yerlar;

13) ilmiy tashkilotlarning qishloq xo'jaligi ahamiyatiga molik va o'rmon fondidagi yerlari, qishloq xo'jaligi va urmon xo'jaligi sohasidagi ilmiy-tadqiqot tashkilotlari hamda o'quv yurtlariga qarashli tajriba, eksperimental va o'quv-tajriba xo'jaliklarining bevosita ilmiy va o'quv maqsadlari uchun foydalaniladigan yerlari;

14) yangi o'zlashtirilayotgan yerlar va meliorativ holatini yaxshilash ishlari olib borilayotgan sug'oriladigan yerlar-loyihada nazarda tutilgan muddatga, lekin ishlar boshlanganidan e'tiboran ko'pi bilan besh yilga;

15) zaxiradagi yerlar;

16) rekreatsion ahamiyatga molik yerlar (aholining ommaviy dam olishi va turizmini tashkil etish uchun tegishli muassasalarga berilgan yerlar: o'rmon bog'lari, bog'lar, hiyobonlar, plyajlar va boshqalar);

17) sog'lomlashtirish ahamiyatiga molik yerlar (kasalliklarning oldini olish va odamlarni davolash ishini tashkil etish uchun qulay tabiiy omillarga ega bo'lgan yerlar);

18) yakka tartibda uy-joy kurish va shaxsiy yordamchi xo'jalik yuritish uchun qonun hujjatlarida belgilangan normalar doirasida berilgan yerlar – yer uchastkalari berilgan paytdan e'tiboran ikki yil muddatga.

Yerlardan o'z o'rnida foydalanilmagan taqdirda ushbu moddada belgilangan imtiyozlar qo'llanilmaydi.

Soliq kodeksining 102-moddasiga asosan quyidagi yuridik shaxslar yer solig'idan ozod qilinadilar:

1) tijorat bilan shug'ullanmaydigan yuridik shaxslar (budjetdan moliyaviy ta'minlanadigan boshqartuv organlari va ilmiy-tadqiqot muassasalari bundan mustasno), yer uchastkalaridan tadbirkorlik faoliyati yo'lida foydalanayotganlaridan tashqari;

2) madaniyat, maorif, sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot muassasalari, bo'ysunuvidan qat'i nazar, o'z zimmalariga yuklangan vazifalarni amalga oshirish uchun ularga ajratilgan yer uchastkalari uchun;

3) dehqon (fermer) xo'jaliklari – davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran ikki yil muddatga;

4) chet el iivestitsiyalari ishtirokidagi, ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar – ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan e'tiboran ikki yil mobaynida;

5) nogironlar ijtimoiy birlashmalari, «Nuroni» jamg'armasi, O'zbekiston chernobilchilar uyushmasi tasarrufida bo'lgan, ishlovchilari umumiy sonining kamida ellik foizini nogironlar tashkil etgan yuridik shaxslar, savdo, vositachilik ta'minot-sotish va tayyorlov faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar bundan mustasno;

6) «Sog'lom avlod uchun» xalqaro xayriya jamg'armasi, O'zbekiston Respublikasi Qizil Yarim Oy jamiyati, «Nuroni» jamg'armasi korxonalari, bo'shatib olinayotgan mablag'lardan o'zlarining ustavda belgilangan vazifalarini bajarish uchun foydalanish sharti bilan;

7) Samarqand, Buxoro, Xiva va Toshkent shaharlarida yangi tashkil etilgan turistik faoliyat bilan shug'ullachuvchi yuridik shaxslar – tashkil etilgan paytdan e'tiboran birinchi foyda olguniga qadar, biroq bu muddat ular ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan e'tiboran uch yildan oshmasligi lozim.

Soliq kodeksi 102-moddasining birinchi qismi 3 va 4-bandlarida ko'rsatilgan yuridik shaxslar belgilangan imtiyozli davrdan keyin bir yil o'tguniga qadar tugatilgan taqdirda, soliq summasi ularning butun faoliyat davri uchun to'liq miqdorda undiriladi.

Yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'ini hisoblash va budjetga to'lash tartiblari

Yer solig'ini hisoblash tartibi ish tajribasi to'planishiga qarab muntaзам takomillashtirib borildi. Bunga soliq to'lovchilarning qonundagi u yoki bu qoidalarni tushuntirib berishni iltimos qilgan xatlari ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

Soliq kodeksida yer solig'ini hisoblash va to'lash tartibi amalda eski tartibdagidek o'zgarib qoldi, biroq ba'zi o'zgarishlar ham yuz berdi.

Soliq qonunchiligiga muvofiq yuridik shaxslar yer soligini mustakil ravishda hisoblab chiqadilar va davlat soliq inspeksiyalariga har yilning 1-fevraliga qadar taqdim etadilar. Shunday qilib, soliq to'g'ri hisoblanishi uchun mas'uliyat yuridik shaxslar zimmasiga tushadi. Hatto, agar soliqni hisoblash uchun yer maydoni rasmiy hujjatlar bo'yicha qabul qilingan, tekshiruvda esa ular band etgan yer uchastkasi maydoni hisob-kitobda ko'rsatilganidan ortiqcha bo'lib chiqsa, yuridik shaxslardan soliqni to'g'ri hisoblash uchun mas'uliyat soqit qilinmaydi.

Agar yer sotilsa, olib qo'yilsa (kamaysa) soliqni undirish yer olib qo'yilgan oydan boshlab tuxatiladi, (kamaytiriladi) Masalan, korxonadan yer uchastkasining bir qismi tegishli davlat hokimiyati idoralari tomonidan 25-avgustdan olib qo'yildi, unda korxonada soliqni 1-avgustdan to'lamaydi.

Yer solig'idan imtiyoz belgilanganda ular shu huquq paydo bo'lgan oydan boshlab soliq tulamaydilar. Yer solig'idan imtiyoz to'xtatilgan hollarda, shu imtiyoz to'xtatilgan oydan so'ngi oydan boshlab yer solig'i to'lanadi.

Yer maydoni bir qancha yuridik shaxslarning mulkida bo'lgan qurilishiga tegishli bo'ladi, har bir mulkdor umumiy maydonidagi hissasiga qarab yer solig'i to'laydi.

Ko'p qavatli turar joylarning bir qismini egallagan yuridik shaxslar turar joyning umumiy maydonidan egallagan qismi uchun soliq to'laydi yoki shu yuridik shaxs foydalanayotgan ishlab chiqarish imoratining foydalanishi hissasiga qarab soliq to'laydi.

Soliqqa tortish maqsadida o'rmon, baliqchilik va ovchilik korxonalari hamda mashina – traktor parklari qishloq xo'jalik korxonalariga tenglashtiriladi.

Soliqdan olgan imtiyozlarni ma'lum maqsadlarga foydalanuvchi yuridik shaxslar ham yer solig'ining hisobini soliq idoralariga belgilangan muddatda va shaklda topshiradilar.

Yer uchastkasi yil ichida ajratilib berilsa, yer uchastkasi ajratilgan so'ngi oydan boshlab yer solig'i to'laydi. Masalan, korxonaga yer tegishli idoralarning qarori asosida 15-avgustdan berildi, ya'ni soliqni korxonada 1 sentabrdan boshlab to'laydi.

Yuridik shaxslar tomonidan yer solig'ini to'lash va uni hisobga olish tartibi.

Yuridik shaxslar (qishloq xo'jaligi korxonalaridan tashqari) yer sliyoini har chorakda ikkinchi oyning 15-sanasiga qadar to'lab boradilar (15-fevral, 15-may, 15-avgust, 15-noyabr).

Agar yuridik shaxs yer uchastkasini hisobot choragi uchun soliq to'lash muddatidan so'ng olsalar, unga yer solig'ini to'lash muddati bo'ladi kelgusi chorakning soliq to'lash muddati hisoblanadi.

Yagona yer solig'i to'lovchilar tomonidan mustakil ravishda yerlarning maydoni, bazaviy stavkalar va to'zatish koeffitsiyentlari asosida hisoblab chiqiladi.

Qishloq xo'jaligi ahamiyatiga ega erlardagi yer maydonlari yer tuzish xizmati o'tkazadigan yer hisobi ma'lumotlari, yerlarni ro'yxatdan o'tkazish va qishloq xo'jaligi yerlarini va ekinlari maxsus asboblardan yordamida ulchash materiallari, shuningdek, ixtisoslashgan loyihalash va qidiruv tashkilotlari o'tkazish boshqa tekshiruv materiallari asosida tasdiqlangan bo'lishi lozim.

Qishloq xo'jaligi erlariga yagona yer solig'ining bazaviy stavkalari sifatida quyidagilar qabul qilingan:

- sug'oriladigan yerlar bo'yicha – 1 klassli yerlar;

(ball-bonitet-10 gacha);

- lalmi erlar bo'yicha – tekis zona yerlari;

- pichanzorlar va yaylovlar bo'yicha – «Cho'l» mintaqasidagi yerlar.

Yerlar joylashishining tafvutlari va sifati, (ball-boniteti)ga qarab bazaviy stavkalar tegishli tuzatish koeffitsiyentlariga o'zgartiriladi.

Yerlarning har bir turi bo'yicha yagona yer solig'i summasi quyidagi formulaga ko'ra belgilanadi:

S yas-Seu . Sb . Kt

bunda:

Syas – yagona yer solig'ining summasi, so'mlarda;

Seu – yer uchastkasining maydoni, gektarlarda;

Sb – 1 gektar uchun soliqning bazaviy stavkasi, so'mlarda;

Kt – tuzatish koeffitsiyenti.

Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar bo'yicha qishloq xo'jalik yerlariga yagona yer solig'ining muvaqqat bazaviy stavkalari, ma'muriy tumanlar va shaharlar bo'yicha sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlari uchun yagona yer solig'ining bazaviy stavkalari, shuningdek, yagona yer solig'i muvaqqat bazaviy stavkalarning to'zatishtan koeffitsiyentlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

4-§. Fermer (dehqon) xo'jaligida soliq tizimi

1. Yagona yer solig'i yerdan foydalanish samaradorligini oshirish, qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilari mehnatining pirovard natijalaridan iqtisodiy manfaatdorligini kuchaytirish va soliqqa tortish mexanizmini soddalashtirish uchun 1999-yilning 1-yanvaridan boshlab joriy qilingan.

Qishloq xo'jaligi korxonalariga yagona yer solig'ini to'lashga o'tmasdan oldin, ya'ni 1998-yilda quyidagi asosiy soliq va yig'imlarni to'lar edi:

qishloq xo'jaligi korxonalariga, jumladan, fermer xo'jaliklari daromad (foyda) solig'ini rentabellik darajasiga qarab to'lashgan: rentabellik darajasi 20 %acha bo'lsa, daromadining 5 %ni, rentabellik darajasining 20 %dan 35 %gacha bo'lgan qismi uchun 20 %, rentabelligi 35 %dan oshgan qismiga 35 % to'lanar edi. Yangi tashkil bo'lgan korxonalar ikki yil davomida daromad solig'ini to'lamas edi.

Ekologiya solig'ini hamma qishloq xo'jaligi korxonalariga ishlab chiqarish tannarxidan 1 % miqdorida har chorakda bir marta moliya hisobotini topshirish muddatiga qadar to'lar edilar.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni qishloq xo'jaligi korxonalari ekinzor va daraxtzorlarni sug'orish uchun foydalangan suv uchun to'lar edi. Soliq to'lanadigan suv miqdoridan yerlarining sho'rini yuvish, dehqon va fermer xo'jaliklarining yerlarini sug'orish uchun sarflangan suvlar chiqarib tashlanar edi. Bu soliqning stavkalari 1 kub m yer usti suvlaridan foydalansa 4,5 tiyindan, yer osti suvidan foydalansa 6 tiyindan belgilangan edi. Bu soliq yilda bir marta - hisobot yilining 1-dekabrigacha to'lanishi kerak edi.

Yer ostidan foydalanganlik uchun soliqni ko'pchilik qishloq xo'jaligi korxonalari to'lmas edi. Chunki ular foydali qazilmalarni qazib olmaydi. Ammo qishloq xo'jaligi korxonalari yer ostidan inshootlarni joylashtirish uchun foydalansa bu soliqni to'lar edi. Bunday inshootlarga yer ostida joylashgan yoqilg'i saqlanadigan joylar, 0,4 kVdan ko'p kuchlanishga ega bo'lgan elektr o'tkazish liniyalari, yer ostidagi omborxonalar kirar edi. Bu soliq yiliga bir marta, hisobot yili uchun moliyaviy hisobot berish mudatigacha to'lanar edi.

Yer solig'ini qishloq xo'jalik korxonalari yagona yer solig'iga o'xshab, yerlarning sifatiga, joylashgan joyiga qarab 1,9 karra kam bo'lgan stavkalarda to'lar edi. Yer solig'ini to'lash bo'yicha imtiyozlar yagona yer solig'i uchun ham saqlanib qolindi. Yer solig'i yilda bir marta-hisobot yilining 1-dekabrigacha to'lanishi kerak edi.

Mol-mulk solig'ini ham hamma qishloq xo'jalik korxonalari to'lar edi. Ularning mulkidan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan bog'lik bo'lgan obyektlar chiqarib tashlanar edi. Boshqa mol-mulk uchun soliq boshlangich balans bahosidan 4 % miqdorida har oyda hisobot oyining 20 sanasigacha to'lanishi kerak edi.

Infratizilmani rivojlantirish uchun soliq korxonalar ixtiyorida qolgan sof foydaning 6 %gacha miqdorida to'lanar edi. Obodonchilik ishlari uchun yig'im ham korxonalar ixtiyorida qolgan sof foydaning 2 %gacha miqdorda to'lanar edi.

Yagona yer solig'ini joriy qilishdan maqsad qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining mehnatning pirovard natijalaridan iqtisodiy manfaatdorligini kuchaytirish, qishloq xo'jalik korxonalarini soliqqa tortish tizimini soddalashtirish va bixillashtirishdir. Bunday tizimning joriy etilishi yerlardan yanada okilona foydalanilishini ta'minlashi lozim, chunki har bir gektar yer maydoni uchun undan foydalanish darajasidan qat'iy nazar ancha miqdordagi soliq summasini to'lash kerak bo'ladi. Ushbu tadbirning ishga solinishi xo'jaliklarni yordamchi ishlab chiqarishlarni rivojlantirishga undashi kerak, chunki bunday faoliyat natijasida olinadigan daromadlar soliqqa tortilmaydi.

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solig'ining joriy etilishi soliqqa tortish tizimining bundan keyingi yanada takomillashtirilishidan dalolat beradi.

Yagona yer solig'ining to'lovchi hisoblangan qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun bojxona boji, davlat boji, litsenziya yig'implari,

byudjetdan tashqari fondlarga ajratmalar, hamda alkogol mahsulotlar uchun aksiz solig'i to'lashning amaldagi tartibi saqlanib qoladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni yuritishga egallik qilish va foydalanish uchun berilgan yoki ijaraga olingan yer maydonlari soliq obyeksi bo'lib hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlar), fermer xo'jaliklari va agrofimlar yagona yer solig'ining to'lovchilaridir.

Agar fermer xo'jaligi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash bilan bir qatorda shu faoliyat turlari bilan shug'ullansa, ular alohida hisob yuritishlari va boshqa faoliyat turlari bo'yicha qonunchilikda belgilangan soliqlarni to'lashlari lozim.

O'rmon, baliq va ovchilik xo'jaliklari, ilmiy tekshirish tashkilotlari va ilmiy muassasalarning tajriba, eksperimental va o'quv-tajriba xo'jaliklari, huquqiy shaxs maqomiga ega bo'lmagan yordamchi qishloq xo'jaligi hamda dehqon xo'jaliklari yagona yer solig'i to'lamaydi.

Yagona yer solig'i O'zbekiston Respublikasining Prezidenti 1998-yilning 10-oktabrida qabul qilingan «Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solig'ini joriy etish to'g'risida»gi Farmoniga hamda Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 26-dekabrda 539-sonli qaroriga asosan, joriy qilingan. Yagona yer solig'ining to'lovchilari bo'lgan, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining shu soliq bo'yicha davlat budjeti bilan hisoblash mexanizmi O'zbekiston Respublikasining Adliya Vazirligi 2000-yilning 5-martida 1102-tartib raqami bilan ro'yxatga olingan «Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari tomonidan yagona yer solig'ini hisoblash va to'lash tartibi to'g'risida»gi yo'riqnomada belgilangan. Yagona yer solig'i soliqqa tortiladigan yer maydoni, ba'za stavkalari va tuzatish koeffitsiyentlariga asosan, soliq to'lovchilar tomonidan mustaqil ravishda hisoblanadi.

Jamoat binolari va xonadonlar, suv havzalari, kanallar, kollektor va yo'llar bilan band bo'lgan yerlar hamda qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan boshqa yerlar bo'yicha tegishli tuman va sha-harlarning sug'oriladigan yerlarining birinchi sinfi uchun belgilangan stavkalar baza stavkasiga qabul qilingan.

Yagona yer solig'i soliqni to'lovchilari tomonidan yer maydoni, soliqning bazis stavkasi va tuzatish koeffitsiyentlariga asosan, hisoblab chiqariladi.

Yagona yer solig'ining summasi har bir yer turi bo'yicha quyidagi formulaga asosan aniqlanadi:

$$H_q S_{zu} \cdot C_b \cdot K_m$$

Bu yerda ; N — yagona yer solig'ining summasi, so'm hisobida;

S_{zu} — yer maydoni, gektar hisobida;

C_b — 1 ga uchun soliqning bazasidan stavkasi;

K_m — tuzatish koeffitsienti.

Soliqqa tortish maqsadida yerlar sug'oriladigan yerlar, lalmikor yerlar, o'tloq va yaylovlar, jamoat binolari va xonadonlar bilan band bo'lgan yerlar, suv havzalari, kanallar, kollektor va yo'llar bilan band bo'lgan yerlar

hamda qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan boshqa yerlarga bo'linadi. Har bir yer guruhi bo'yicha tegishli baza stavkalari va tuzatish koeffitsiyentlari qo'llaniladi.

Sug'oriladigan yerlar bo'yicha bali «0» dan 10 gacha bo'lgan birinchi sinfga kiradigan erning 1 gektari uchun absolyut summada belgilangan soliq stavkasi baza stavkasiga qabul qilingan baza stavkalari tuman va shaharlar bo'yicha belgilangan. Yer maydonlarining qayda joylashganligiga, sifati (ball boniteti) va suv bilan ta'minlanganligiga qarab baza stavkalari tegishli tuzatish koeffitsientlariga asosan o'zgartiriladi.

Lalmikor yerlar hamda o'tloq va yaylovlar uchun Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar bo'yicha belgilangan baza stavkalari qo'llaniladi.

Ball boniteti – bu tuproq sifati va tabiiy unumdorligining bahosi bo'lib, yer uchastkasining joylashgan joyi, suv bilan ta'minlanganligi, boriladigan yo'llarning mavjudligi va qulayligi va hokazolarga ham bog'liq.

Endi biz quyidagi jadval yordamida qishloq ho'jalik korxonalaridan olinadigan yagona yer solig'ining bazaviy stavkalarini ko'rib chiqamiz.

Qishloq ho'jaligi yerlari uchun yagona yer solig'ining bazaviy stavkalari.

1-jadval

2007 yil (1 ga -so'm)

t/r	Viloyatlar	Sug'oriladigan yerlar (1-sinf)	Lalmikor yerlar (tekislik mintaqasi)	O'tloq va yaylovlar (cho'l mintaqasi)
1	Andijon viloyati	5933,7	713	149,8
2	Namangan viloyati	6116,2	–	149,8
3	Farg'ona viloyati	5513,4	.	138,6

Jadval ma'lumotlari shuni ifoda etadiki. Farg'ona vodiysi bo'yicha 1-ga uchun eng yuqori sug'oriladigan yerlar yagona yer solig'i Namangan viloyatida hisoblanadi va u 6112 so'mni tashkil etadi.

Endi biz quyidagi jadvalda yagona yer solig'ining tuzatish koeffitsientlarini ko'rib chiqamiz.

2-jadval

Ko'rsatkichlar		Koeffitsientlar
Sug'oriladigan yerlar		
Bonitet bali	0-10	(Baza stavkasi)
	11-20	1,50
	21-30	2,25
	31-40	3,29
	41-50	4,67
	51-60	6,54
	51-70	9,00
	71-80	11,68

81-90	14,55
91-100	17,5
Baholanmagan yerlar	4,67
Lalmikor yerlar	
Tekislik mintaqasi	(baza stavka)
Adir mintaqasi	1,19
Tog' oldi va tog' mintaqasi	1,67
O'tloqlar va yaylovlar	
«Cho'l» mintaqasi	(bazaviy stavka)
«Adir» mintaqasi	1,51
«Tog'» mintaqasi	2,05
Jamoat binolari va xonadonlari bilan band bo'lgan yerlar	
Sug'oriladigan erlar (1-sinf) – baza stavka	20,44
Suv havzalari, kanallar, kollektorlar va yo'llar bilan band bo'lgan yerlar	
Sug'oriladigan yerlar (1-sinf) - baza stavka	1,04
Qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan boshqa yerlar	
Sug'oriladigan yerlar (1-sinf) -baza stavka	0,004

Qishloq xo'jaligi uchun belgilangan yerlarning maydoni yer tuzish xizmati tomonidan olib boriladigan yerlarni hisobga olish va erlar inventarizatsiyasining ma'lumotlari bilan qishloq hamda maxsus loyihalash va qidiruv tashkilotlari olib borgan tekshirish ma'lumotlari bilan tasdiqlanishi kerak.

Hisoblangan yagona yer solig'i summasining miqdori qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilar moliya-xo'jalik faoliyatiga bog'liq bo'lmasdan, yer uchastkasi joylashgan tuman budjetiga o'tkaziladi.

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga yil davomida ajratilgan yer uchastkalari uchun soliq yer uchastkasi ajratilgan oydan keyingi oydan boshlab to'lanadi.

Yer uchastkasi olib qo'yilganda (kamaytirilganda), sotib olinganida, sotilganida, soliq undirish yer uchastkasini olib qo'yish (kamaytirish) sotib olish, sotish amalga oshirilgan oydan boshlab to'xtatiladi (qisqartiriladi).

Yagona yer solig'i to'lovchilariga imtiyoz belgilanganida, ular ushbu huquq vujudga kelgan oydan boshlab soliq to'lamaydilar.

Imtiyoz huquqi to'xtatilgan hollarda ushbu huquq to'xtatilgan oydan keyingi oydan boshlab soliq to'lanishi kerak.

Baliq yetishtiruvchi ho'jaliklar ham yagona yer soliqlari to'lashlari mumkin.

Baliq yetishtiruvchi xo'jaligi bu sun'iy suv havzalari – hovuzlarda baliq ko'paytirish, o'stirish va ovlash bilan shug'ullanuvchi korxonalar. Ular tomonidan soliq quyidagi yerlar uchun to'lanadi:

– sunʼiy baliq yetishtiradigan hovuzlar bilan band erlar; bunda sugʻoriladigan yerlar uchun belgilangan tuzatish koeffitsiyentlari qoʻllaniladi, agar sifati aniqlanmagan boʻlsa, baholanmagan yerlar uchun belgilangan koeffitsiyentlar qoʻllaniladi;

– dambalar va avraglar bilan band yerlar; bunda qishloq xoʻjaligida foydalanilmaydigan yerlar uchun belgilangan tuzatish koeffitsiyentlari qoʻllaniladi;

– kanallar, kollektorlar, yoʻllar va boshqa suv xoʻjaligiga moʻljallangan yerlar; bu holda suv havzalari kanallar, kollektorlar va yerlar uchun belgilangan tuzatish koeffitsiyenti qoʻllaniladi.

yagona yer soligʻi toʻlashga faqat baza stavkasi tasdiqlangan qishloq xoʻjaligi yerlariga ega boʻlgan qishloq xoʻjaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga (baliq yetishtiruvchi xoʻjaliklar ham) oʻtishlari mumkin.

Hukumat qarori bilan qishloq hoʻjalik korxonasi maqomi berilgan korxonalar mavjudi. (Masalan, mashina traktor parki (MTP). Bunday korxonalar yagona yer soligʻi toʻlashga oʻtmagan qishloq xoʻjaligi korxonalari sifatida barcha soliqlar va majburiy toʻlovlarni toʻlaydilar. Ammo bunday korxonalar yagona yer soligʻi toʻlashga oʻtishlari mumkin emas.

Soliqqa tortilmaydigan yer uchastkalariga quyidagilar kiradi:

– qishloq aholisi yashaydigan joylardagi umumfoydalanishdagi yerlar;

– ihota daraxtzorlari egallangan yerlar;

– sport inshootlari, stadionlar, sport maydonchalari, basseynlar, sportning texnik turlari obyektlari va boshqa fizkultura-sogʻlomlashtirish majmualari, onalari va bolalarning dam olish va sogʻlomlashtirish joylari, sanotoriya va kurort muassasalari va dam olish uylari, oʻquv-mashq bazalari;

– yangi oʻzlashtirilayotgan va meliorativ holatini yaxshilash jarayonida boʻlgan loyihada koʻrsatilgan muddatga, lekin ish boshlangandagina boshlab 5 yildan oshmagan yerlar;

– taʼlim, madaniyat va sogʻliqni saqlash obyektlari bilan band yerlar;

– tut koʻchatlari oʻtkazilgan yer maydonlari 3 yil muddatga, qator oralariga qishloq xoʻjaligi ekinlari ekilishida qatʼiy nazar;

– Oʻzbekiston Respublikasi soliq qonunchiligiga muvofiq soliqqa tortilmaydigan boshqa yerlar;

Yagona yer soligʻi toʻlashdan quyidagilar ozod qilinadi:

– yangidan tashkil etilgan qishloq xoʻjaligi tovar ishlab chiqaruvchilari, jumladan, fermer xoʻjaliklari, davlat roʻyxatidan oʻtkazilgan paytdan boshlab 2 yil muddatga;

– daromad (foyda) va yer soligʻi toʻlashdan ozod etilgan boshqa qishloq xoʻjaligi tovar ishlab chiqaruvchilari.

Qishloq xoʻjaligi tovar ishlab chiqaruvchilar soliqni hisoblash varaqasini soliq ins-peksiyasiga joriy yilning 1-fevraligacha taqdim qilishlari kerak. Soliq yilda uch marta, yaʼni yillik soliqning 20 %idan kam boʻlmagan qismi 1-iyulgacha, 30 %dan kam boʻlmagan qismi 1-sentabrgacha va qolgan qismi 1-dekabrgacha toʻlanishi lozim.

XIV bob. JISMONIY SHAXSLARDAN UNDIRILADIGAN YER SOLIG'I

1-§. Yer solig'i to'lovchilari va jismoniy shaxslar uchun yer solig'i obyekt

O'z mulkida, egaligida yoki foydalanishida yer uchastkalariga ega bo'lgan jismoniy shaxslar er solig'i to'lovchilari hisoblanadi. Yer solig'i to'lovchilarini soliq idoralari har yili yil boshiga hisobini olib boradi.

Jismoniy shaxslar uchun yer solig'i obyekt yer uchastkalaridir. Quyidagi yer uchastkalari soliq solinadigan obyekt hisoblanadi:

1. Turar joylar yetagida va jamoat erlarida shaxsiy yordamchi xo'jalik yuritish uchun meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan yerlar.

2. Yakka tartibda uy-joy qurilish uchun meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan yer uchastkalari.

3. Jamoa bog'dorchiligi, uzumchiligi va polizchiligini yuritish uchun berilgan yer uchastkalari.

4. Xizmat yuzasidan qonun hujjatlariga muvofiq berilgan chek yerlar.

5. Meros bo'yicha, hadya qilinishi yoki sotib olinishi natijasida uy-joy, dala hovli bilan birgalikda egalik qilish uchun huquqi ham uggan yer uchastkalari.

6. Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mulk qilib olingan yer uchastkalari.

7. Tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun doimiy foydalanishga yoki ijaraga berilgan yer uchastkalar.

Berilgan yerlardan ikki yil mabaynida foydalanmagan jismoniy shaxslardan yer solig'i uch baravar miqdorda undiriladi.

2003-yildan boshlab agar yer uchastkalariga mulk, egalik qilish yoki undan foydalanish huquqini tasdiqlaydigan hujjatlar bo'lmasa, soliq butun maydon uchun quyida ko'rsatilgan oshuvchi koeffitsiyentlarini qo'llagan holda to'lanadi.

2-§. Yer solig'i stavkalari va yer solig'idan jismoniy shaxslar uchun imtiyozlar

Yer solig'i stavkalari har yili yangi yil uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi 2003-yildan boshlab yer solig'i stavkasi 1.2 koeffitsiyent bilan indeksatsiya qilingan.

Qishloq xo'jaligi yerlarining sifati yer uchastkasi mulkdori, yer egasi yoki erdan foydalanuvchining aybi bilan yomonlashgan (boniteti pasayib ketgan) taqdirda, yer solig'i yerning sifatida yomonlashuviga qadar belgilangan stavkalar bo'yicha undiriladi.

Shahar va shahar kuryoonlarining ma'muriy chegaralarida joylashgan qishloq xo'jaligi ahamiyatiga molik yerlar uchun yer solig'i qishloq xo'jaligi yerlariga belgilangan stavkalarining ikki baravari miqdorida undiriladi.

Jismoniy shaxslar yer solig'i bo'yicha imtiyozga egaligi yoki ega emasligidan qat'i nazar, maydoni davlat hokimiyati organlari tomonidan ajratilganidan ko'p bo'lgan yer uchastkalari uchun yer solig'ining 1.5 oshuvchi koeffitsiyenti bilan to'laydilar.

Yer uchastkasining joylashishiga qarab qishloq joylari uchun yer solig'i stavkasiga quyidagi koeffitsiyentlar qo'llaniladi:

- Toshkent shaxri atrofida 20 km radiusda - 1,3;
- Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar markazlari 15 km radiusda 1,2;
- Tumanlar markazidan 10 km radiusda - 1,15;
- Boshqa shaharlar 5 km radiusda - 1,10.

Agar yerlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining davlat hokimiyati organlarining qaroriga muvofiq ijaraga olingan bo'ladi, jismoniy shaxslar yer solig'i o'rniga ijara xaqi to'laydilar

Ijara haqi taraflarning kelushuvi asosida belgilanadi, lekin bu haq qonun hujjatlarida belgilangan yer solig'ining bir stavkasidan kam va uch stavkasidan ko'p bulmasligi, yerlardan qishloq xo'jalik ehtiyojlari uchun foydalanganda esa - bir stavka miqdorida bo'lishi lozim. Dehqon xo'jaliklaridan undiriladigan yer solig'ini hisoblab chiqarish chogida yer solig'i stavkalariga yer sifatiga bog'liq holda quyidagi koeffitsiyentlar qo'llaniladi:

- tuproq boniteti 40 ballgacha bo'ladi - 0,75;
- tuproq boniteti 41 balldan 70 ballgacha bo'ladi - 1,0;
- tuproq boniteti 70 balldan ortiq bo'ladi - 1,25;
- jismoniy shaxslarga tadbirkorlik maqsadida foydalanilayotgan yerlar uchun soliq stavkasi yuridik shaxslarga belgilangan stavkada qo'llaniladi.

Yer solig'idan imtiyozlar ikki guruhga bo'linadi:

1. Jismoniy shaxslarning soliq solinmaydigan yer uchastkalari;

2. Yer solig'i to'lashdan to'liq ozod etilgan jismoniy shaxslar.

Soliq solinmaydigan yer uchastkalariga quyidagilar kiradi:

1. Yakka tartibda uy - joy qurish va shaxsiy yordamchi xo'jalik yuritish uchun qonun hujjatlarida belgilangan me'yorlar doirasida berilgan yerlar, yer berilgan paytdan boshlab ikki yil muddatga.

2. Yangi o'zlashtirilayotgan yerlar va meliorativ holatni yaxshilash ishlari olib borilayotgan sug'oriladigan yerlar-loyihada nazarda tutilgan muddatga lekin ishlar, boshlangandan e'tiboran besh yilgacha.

3. Yangi tut ko'chatlari o'tkazilgan yer uchastkalari qator oralaridan qishloq xo'jaligi ekinlarini ekish uchun foydalanishdan qat'iy nazar uch yil muddatga. Shu munosabat bilan bahorda o'tkazilgan tut ko'chatlari egallagan yerlar soliq tulashdan uch yilga ozod etiladi, bunga ko'chat

o'tkazilgan yil ham kiradi. Ko'zda o'tkazilgan ko'chatlar o'tkazilgan yildan keyingi yildan boshlab uch yilga soliq to'lashdan ozod etiladi. Soliq kodeksining 101-moddasida soliqdan ozod etilgan boshqa yerlar bor. Ammo ular jismoniy shaxsga tegishli ekanligi aytilmagan.

Agaryerlar o'z o'rnida foydalanilmasa imtiyoz yo'qoladi. Yer kodeksining 55-moddasiga ko'ra qishloq xo'jaligi kooperativ a'zolariga, muassasalar va tashkilotlar xodimlariga, shu tashkilotlar yerlaridan dehqon xo'jaligi yuritish uchun sug'oriladigan yerlardan 0,35 ga. gacha, lalmikor yerlardan 0,5 gacha, yaylovlardan 1 ga. gacha me'yorlarda yer ajratib beriladi. Bu faqat qishloq joylarida yashovchi dehqon xo'jaliklariga beriladi.

Yer kodeksining 27-moddasiga binoan shahar va ko'rg'onlarda yashovchilarga yakka tartibda uy-joy qurish uchun 0,06 ga yer ajratilib beriladi.

Yer solig'idan to'liq ozod etiladigan jismoniy shaxslarga quyidagilar kiradi:

1. Yaylov chorvachiligining cho'ponlari, yilgiboqarlari, mexanizatorlari, vrachlari va texniklari, boshqa mutaxassislari va ishchilari.

2. «O'zbekiston Qahramoni», Sovet Ittifoqi Qahramoni, Mehnat Qahramoni unvonlariga sazovor bo'lganlar, uchala darajali Shuhrat ordeni bilan taqdirlanganlar, 941–1945-yillaridagi urush nogironlari va qatnashchilari.

3. Xizmatni Afg'oniston Respublikasida va jangovor harakatlar olib borilgan boshqa mamlakatlarda vaqtincha bo'lgan qo'shinlarning cheklangan kontingenti tarkibida o'tgan harbiy xizmatchilar hamda o'quv va sinov yig'inlariga chaqirilgan harbiy xizmatga majburlar.

4. Haqiqiy muddatli harbiy xizmatga chaqirilgan harbiy xizmatchilarning oilalari – xizmat muddatiga.

5. I va II guruh nogironlari.

6. Yolg'iz pensionerlar; ularga bir o'zi yoki voyaga yetmagan bolalari yoki nogiron bola bilan birga alohida uy, kvartira yoki yotokxonada yashaydigan pensionerlar kiradi.

7. Boquvchisini yo'qotgan ko'p bolali oilalar; bularga ota- onadan biri yoki ikkalasi vafot etgan va oilada 16 yoshga yetmagan besh nafar va undan ko'p bolalari bo'lgan oilalar kiradi.

8. Konsentratsion lagerlarning sobiq yosh tutqinlari, Chernobil AES dagi falokat oqibatlarini tugatishda ishtirok etgan shaxslar;

9. Ko'chirib keltirilgan fuqarolar kelib joylashgan yer uchastkalari bo'yicha - yer uchastkalari berilgan vaqtdan e'tiboran besh yilgacha.

10. Ilgari shaxsiy pensiya tayinlangan shaxslar.

Ushbu imtiyozlar yakka tartibda uy joy ko'rish va shaxsiy yordamchi xo'jalik yuritish uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan me'yorlar doirasida yer uchastkalari berilgan jismoniy shaxslarga nisbatan tatbiq etiladi. Me'yordan ortiqcha yer maydonlariga ega bo'lganlar shu qismidan yer solig'ini 1,5 oshuvchi koeffitsiyent bilan to'laydilar. Imtiyoz huquqi yer solig'ini to'lashdan ozod etilgan shaxslar yashaydigan va birgalikda xo'jalik yuritadigan butun oilaga tatbiq etiladi.

3-§. Jismoniy shaxslar yer solig'ini hisoblash va to'lash tartibi

Jismoniy shaxslarning yer solig'i soliq organlari tomonidan hisoblab chiqiladi.

Jismoniy shaxslarning yer solig'ining hisoblash uchun soliq idoralari shahar, tuman yer fondi ma'lumotlari hokimliklarning qarorlari asosida hamda uyma uy yurib o'tkazilgan tekshirishlar asosida yer uchastkalari maydonini aniqlab chiqadilar.

Jismoniy shaxslarning yer solig'i har yilning boshida soliq organlari tomonidan hisoblab chiqiladi va to'lov xabarnomasi yoziladi.

Yer solig'ini to'lash to'g'risidagi to'lov xabarnomasi har yili soliq idoralari tomonidan 1-maydan kechiktirmay jismoniy shaxslarga yetkaziladi. Ular jismoniy shaxslarga shaxsan topshirilishi lozim.

Jismoniy shaxslar yer solig'ini joriy yilning 15-iyun va 15-dekabriga qadar to'lab qo'yishlari shart. Aks holda soliqdan boqimanda paydo bo'ladi va soliqdan tashqari penyeya (aybona) to'lashga to'g'ri keladi.

Soliq o'tgan yillarda undirilmagan bo'lsa, soliq idoralari avvalgi uch yil uchun soliq hisoblab undirib olishga haqli. O'tgan yillar uchun undirilmagan soliq summasiga aybona hisoblanmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida», «O'zbekiston» 1995-y.
2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent. «O'zbekiston» 1992-yil.
3. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. «O'zbekiston» 2004-yil.
4. O'zbekiston Respublikasining Bojxona Kodeksi. «Xalq so'zi» gazetasi. 1998-yil. 3-yanvar.
5. O'zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to'g'risida» gi Qonuni. «Xalq so'zi» gazetasi. 2000. 14 yanvar.
6. O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. Yanvar, 1994. «Korxonalar to'g'risida»gi Qonun. 1995-y. «Moliyaviy qonunlar». 1995-yil.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «davlat byudjetiga soliq- lar va boshqa to'lovlar bo'yicha imtiyozlar berishni tartibga solish to'g'ri- sida»gi 1999-yil 26-iyun Farmoni. T.; 2000. Adolat.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 9-apreldagi «Xu- susiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 1987-sonli Farmoni.
9. Karimov I.A. O'zbekiston-bozor munosabatlariga o'tishning o'zi- ga xos yo'li.T., O'zbekiston, 1993.-108-b.
10. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'na- lishlari T., O'zbekiston, 1993 -53-b.
11. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiq- bolining asosiy tamoyillari. T., O'zbekiston, 1995-73-b.
12. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida.T., O'zbekiston, 1995 -259-b.
13. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.T., Sharq. 1997.
14. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: O'zbekiston, 1998, 682-b.
15. Karimov I.A. Odamlarning tashvish va orzu-intilishlari bilan yashash faoliyatimiz mezoniga aylansin. «Turkiston» gazetasi, 2002-yil 20- iyul, № 88 (145779).
16. Karimov I.A. Islohotlar strategiyasi mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishdir. «Xalq so'zi» gazetasi, 2003-yil 18-fevral, № 40.
17. «Soliq va bojxona xabarlari» ro'znomasi, 1997, 2002-yillar.
18. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiq- langan nizom «Mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar elementlariga kiritilgan o'zgarishlar to'g'risida» 27.01.97-yil

19. Л. Павлова. «Финансовый менеджмент». Москва, 1995 год.
20. Yo.Abdullaev, K.Yahyoev. «Soliq»: 100 savol va javob. Toshkent. «Mehnat», 1997-y.
21. В.М.Родина. Финансы. Москва. «Финансовая статистика». 1995.
22. Sh.K.Gataulin. «Soliqlar va soliqqa tortish». 1996.
23. V.S.Beganov, J.X.Abdullaev va boshqalar. «Moliya siyosati, soliqlar va soliq solish». 1998-y.
24. И.В.Тураева. «Налоговое право». Экономика 1995-год.
25. Л.В.Журавлева. Бюджетная политека как метод государственного регулирования. - М.: Дело 2001. 264-с.
26. Н.Г.Иванова. Казначейская система исполнения вюджетов.- Санкт-Петербург.: Питер. 2001.-200-с.
27. Yo'ldoshev M., Tursunov Y.Moliya huquqi. T.; Mehnat. 1999.
28. Yo'ldoshev M., Tursunov Y.Soliq huquqi. T.; Moliya. 2000.212-b.
29. Yo'ldoshev O.T.Davlat budjetining daromadlar va xarajatlar tarkibida jiddiy va ijodiy siljishlar yuz berdi. Soliq va bojxona xabarlar. 1996.
30. Malikov T.S.Moliyaviy qaror qabul qilish asoslari T.: Sharq 1999. 64-b.
31. Malikov T.S. Soliqlar va soliqqa tortishning dolzarb masalalari T.; Adliya. 2002.-204-b.
32. А.Г.Наговитшин. Бюджетная политека. М.:Инфра. 2000.-124-с.
33. А.Г.Наговитшин. Бюджетная политека. М.: экзамен. 2000. 512 с.
34. З.Х.Суроджидинова. Управление государственного финансирования. Текст лекции. Т.: ТФИ. 2001.94-с.
35. Toshmurodova B. Soliqlar vositada iqtisodiyotni boshqarish mehanizmi. T.; Yangi asr avlodi. 2002.-128-b.
36. Xvan L.B.Soliq huquqi. T.: Konsauditinform. 2001.-656-b.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
-------------	---

I QISM. SOLIQ NAZARIYASI

I bob. SOLIQLARNING IQTISODIY MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

1-§. Soliqlar va soliqqa tortish fanini o'qitishning zaruriyati va predmeti.....	4
2-§. O'zbekiston Respublikasining soliqlari va soliqsiz to'lovlari.....	6
3-§. Soliqlarning mohiyati va ahamiyati.....	7
4-§. Soliqlarning obyektiv zarurligi.....	9
5-§. Soliqlarning funksiyalari.....	10

II bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SOLIQ TIZIMI VA SOLIQ STAVKALARI

1-§. O'zbekistonda soliq solish tizimi va uning asosiy elementlar.....	12
2-§. Soliq stavkalarining turlari va soliq deklaratsiyasi.....	13
3-§. O'zbekiston Respublikasida soliq tizimini qayta qurishning zarurligi.....	14

III bob. O'ZBEKISTON DAVLATINING SOLIQ SIYOSATI

1-§. O'zbekiston respublikasidagi o'tish davri iqtisodiyotini boshqarishda moliya siyosatining roli.....	18
2-§. Soliq siyosati haqida tushuncha.....	21
3-§. Soliq siyosatining chet el tajribasi.....	21
4-§. Soliq siyosatini ishlab chiqishda davlatning roli.....	22
5-§. Hozirgi davr soliq siyosati.....	23
6-§. Soliq mexanizmi.....	24
7-§. Budget-soliq siyosati yaxlitligi va moliyaviy tartibga solish.....	25

IV bob. SOLIQLARNING IQTISODIYOTNI BOSHIQARISHDAGI ROLI VA SOLIQ IMTIYOZLARI

1-§. To'g'ri va egri soliqlar haqida tushuncha va ularni budget daromadlarini to'ldirishdagi roli.....	30
2-§. Soliq imtiyozlari haqida tushuncha va soliqqa tortish tamoyillari.....	31

II QISM. UMUMDAVLAT SOLIQLARI

V bob. YURIDIK SHAXSLARDAN OLINADIGAN FOYDA (DAROMAD) SOLIG'I

1-§. Foyda (daromad) solig'ining mohiyati va obyekt.....	34
2-§. Yuridik shaxslarning jami daromadini aniqlash tartibi.....	34
3-§. Foyda solig'ining stavkalari.....	37
4-§. Foyda solig'i bo'yicha beriladigan imtiyozlar.....	38
5-§. Foyda solig'ini hisoblab chikish, hisobini tuzish va to'lash tartibi.....	40

**VI bob. SODDALASHTIRILGAN SOLIQ TIZIMI
(YAGONA SOLIQ)**

1-§.	Soddalashtirilgan soliq tizimi haqida tushuncha va uning iqtisodiy ahamiyati	44
2-§.	Yagona soliqning soliq tizimiga tatbiq etilishi va amal qilish jarayoni.....	46
3-§.	Yagona soliq to'lovchilarining tarkibi va uning obyekti.....	47
4-§.	Yagona soliqning stavkalari, soliqni hisoblash muddatlari.....	48

**VII bob. JISMONIY SHAXSLARNING DAROMADIGA
SOLINADIGAN SOLIQ'NING MOHIYATI VA
HISOBLASH TARTIBI**

1-§.	Jismoniy shaxslardan daromad solig'ining mohiyati, soliq to'lovchilari va soliq solish obyekti.....	52
2-§.	Jismoniy shaxslarning jami yillik daromadini aniqlash tartibi.....	53
3-§.	Soliq stavkalari.....	54
4-§.	Jismoniy shaxslarni daromad solig'i bo'yicha imtiyozlar.....	55
5-§.	Daromad solig'ining hisoblab chiqarilishi.....	57

**VIII bob. QO'SHILGAN QIYMAT SOLIQ'INING
MOHIYATI VA UNING TO'LOVCHILARI**

1-§.	Qo'shilgan qiymat solig'ining soliq tizimiga joriy qilinishi hamda iqtisodiy ahamiyati.....	59
2-§.	Qo'shilgan qiymat solig'ining shakllanishi va rifojlanish bosqichlari.....	62
3-§.	Qo'shilgan qiymat solig'ining soliq bo'yicha imtiyozlar va nol darajali stavka bo'yicha soliq solish.....	66
4-§.	Qo'shilgan qiymat solig'ining soliq stavkalari, uni hisoblab chiqarish va to'lash tartibi.....	69

**IX bob. AKSIZ SOLIQ'INING MOXIYATI VA HISOBLASH
TARTIBI**

1-§.	Aksiz solig'ining mohiyati va obyekti.....	71
2-§.	Aksiz solig'ining stavkalari.....	74
3-§.	Aksiz solig'ini to'lash tartibi.	74

**X bob. YER OSTI BOYLIKLARIDAN FOYDALANGANLIK
UCHUN SOLIQLARNING MOXIYATI VA UNI
HISOBLASH TARTIBI**

1-§.	Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqni mohiyati va ahamiyati.	78
2-§.	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqning mohiyati, soliq to'lovchilar va uning obyekti.	79
3-§.	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkalari va soliq bo'yicha imtiyozlar.	79
4-§.	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq hisoblab chiqarish tartibi va to'lash muddati.	80

III QISM. MAHALLIY SOLIQLAR VA YIG'IMLAR

XI bob. YURIDIK SHAXSLARDAN OLINADIGAN MOL-MULK SOLIG'I

1-§. O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida mol-mulk solig'ini joriy etish sabablari.....	82
2-§. Yuridik shaxslardan mol-mulk solig'ini undirishda mol-mulkning yillik o'rtacha qoldiq qiymatini aniqlash tartibi.....	85
3-§. Korxonalarda mol-mulkni qayta baholanishi va uning soliq obyektiga ta'siri. Mol-mulk solig'ini stavkasi.	87

XII bob. JISMONIY SHAXSLARDAN OLINADIGAN MOL-MULK SOLIG'I

1-§. Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ining iqtisodiy mohiyati.	94
2-§. Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'ini to'lovchilari, obyekt va soliq stavkalari.	98
3-§. Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'idan imtiyozlar.	99

XIII bob. YURIDIK VA SHAXSLARDAN UNDIRILGAN YER SOLIG'I

1-§. Yer solig'ini soliq tizimiga joriy etishning asosiy sabablari va uning iqtisodiy mohiyati.	102
2-§. Yuridik shaxslar yer solig'ini to'lovchilari va soliq obyekt. Er solig'i stavkalari va uning hududiy tabaqalashtirish asoslari.	106
3-§. Yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'i bo'yicha soliq imtiyozlari va uning guruhlanishi.	109
4-§. Fermer (dehqon) xo'jaligida soliq tizimi.	113

XIV bob. JISMONIY SHAXSLARDAN UNDIRILGAN YER SOLIG'I

1-§. Yer solig'i to'lovchilari va jismoniy shaxslar uchun yer solig'i obyekt.	119
2-§. Yer solig'i stavkalari va yer solig'idan jismoniy shaxslar uchun imtiyozlar.	119
3-§. Jismoniy shaxslar yer solig'ini hisoblash va to'lash tartibi.	122
Foydalanilgan adabiyotlar.....	123

A.YO‘LDOSHEV

SOLIQ VA SOLIQQA TORTISH

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2007

Muharrir: M.Mirkomilov
Tex. muharrir: A.Moydinov
Musahhih: S.Badalboyeva
Sahifalovchi: A.Shaxamedov

Bosishga ruxsat etildi 29.06.2007. Qog‘oz bichimi 60x84 ¹/₁₆.
Ofset usulida chop etildi. Shartli bosma tabog‘i 12,0.
Nashr bosma tabog‘i 8,0. Adadi 500 nusxa. Buyurtma №49.

«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi»da chop etildi.
700003, Toshkent sh., Olmazor ko‘chasi, 171-uy.

ISBN 978-9943-10-045-9

9 789943 100459